

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ»

Κατεύθυνση: «Ποινικό Δίκαιο και θεωρία του δικαίου»

ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ

- **ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ:** ΝΤΑΜΠΑΚΑΚΗΣ Γ. ΧΡΗΣΤΟΣ
Α.Μ. 0906Μ024- ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ ΑΘΗΝΩΝ
- **ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:** ΧΑΝΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ

ΑΘΗΝΑ, 2008

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΓΕΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ»

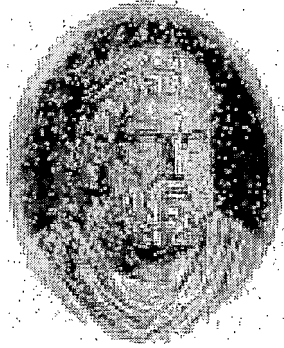
Κατεύθυνση: «Ποινικό Δίκαιο και θεωρία του δικαίου»

ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ

- **ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ:** ΝΤΑΜΠΑΚΑΚΗΣ Γ. ΧΡΗΣΤΟΣ
Α.Μ. 0906Μ024- ΔΙΚΗΓΟΡΟΣ ΑΘΗΝΩΝ
- **ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:** ΧΑΝΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ

ΑΘΗΝΑ, 2008

ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟ

«Οὐ γάρ πότε' ἂν γένοιτ' ἂν ἀσφαλὲς πόλις,
ἐν ἧ τα μὲν δίκαια καὶ τὰ σώφρονα
λάγδην πατεῖται, κωτίλος δ' ἀνὴρ λαβῶν
πανοῦργα χειροῖν κέντρα κηδεύει πόλιν».
Φαίδρα (Στοβ. ΜΓ, 5)

«Ποτέ δεν εἶναι ασφαλισμένη ἡ πολιτεία,
ὅπου ἡ σωφροσύνη καὶ τὸ δίκαιο
καταπατοῦνται ἀγρία κι ἓνας ἀγύρτης
παίρνει στα χέρια τὸ πανούργο σκήπτρο
τῆς ἐξουσίας καὶ τὴν πόλη διαφεντεύει».

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

αρ.	αριθμός, αριθμοί
άρθρ.	άρθρο
Αρμ.	«Αρμενόπουλος» (περιοδικό)
βλ.	βλέπε
δηλ.	δηλαδή
εισ.	εισαγωγή
εκδ.	εκδόσεις, έκδοση
επ.	επόμενα, επόμενοι
επιμ.	επιμέλεια, επιμελητής
επιστ.	επιστημονική
κ.α.	και άλλοι
κ.εξ.	και εξής
κ.λπ.	και λοιπά
κ.ο.κ.	και ούτω καθ' εξής
κ.τ.λ.	και τα λοιπά
μτφ.	μετάφραση
ό.π.	όπου παραπάνω
παρ.	παραπομπή
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
πρβλ	πράβαλε
π.χ.	παραδείγματος χάριν
σελ.	σελίδα, σελίδες
στ.	στίχος, στίχοι
τχ.	Τεύχος

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ZUSAMMENFASSUNG	σελ. 8
1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	σελ. 10
2. ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΓΡΑΠΤΟΥ – ΑΓΡΑΦΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	σελ. 12
2.1 Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ	σελ. 12
2.1.1. ΒΑΣΙΚΗ ΠΛΟΚΗ- ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΜΕΓΑΛΟΥΣ ΤΡΑΓΙΚΟΥΣ.	σελ. 12
2.1.2. ΤΟ ΠΡΟΪΟΝ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ-ΚΡΕΟΝΤΑ.	σελ. 16
2.1.3. Η ΔΙΑΤΑΓΗ ΤΟΥ ΚΡΕΟΝΤΑ ΣΥΝΙΣΤΑ ΝΟΜΟ;	σελ. 17
2.1.4. Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΧΟΡΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΡΕΟΝΤΑ	σελ. 20
2.2 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΥΠΕΡΟΧΗΣ ΤΟΥ ΘΕΪΚΟΥ Ή ΑΓΡΑΦΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	σελ. 23
2.3 ΓΡΑΠΤΟ-ΑΓΡΑΦΟ ΔΙΚΑΙΟ: Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΣΤΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ «ΑΝΤΙΓΟΝΗ» ΚΑΙ «ΑΙΑΣ».	σελ. 24
2.3.1.«ΑΝΤΙΓΟΝΗ».	σελ. 24
2.3.2. ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΑΠΟΨΕΩΝ ΚΡΕΟΝΤΑ-ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ.	σελ. 35
2.3.3. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΟΦΟΚΛΗ.	σελ. 36
2.3.4. «ΑΙΑΣ»	σελ. 40
2.3.5. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΤΡΑΓΩΔΙΩΝ «ΑΙΑΣ»-«ΑΝΤΙΓΟΝΗ» ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ ΘΕΙΟΥ-ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.	σελ. 48
2.3.6. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΙΚΕΤΗ ΩΣ ΑΓΡΑΦΟΣ ΝΟΜΟΣ.	σελ. 49
2.4. Η ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ.	σελ. 51

- 3. ΥΒΡΙΣ-ΔΙΚΗ-ΕΡΙΝΥΕΣ: ΚΥΡΙΑΡΧΑ ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΜΟΤΙΒΑ ΣΤΟ ΣΟΦΟΚΛΕΙΟ ΔΡΑΜΑ.** σελ. 53
- 3.1. ΥΒΡΙΣ: ΕΝΝΟΙΑ ΠΟΥ ΥΠΕΡΑΚΟΝΤΙΖΕΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΔΙΚΟ.** σελ. 53
- 3.1.1. ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΥΒΡΕΩΣ ΣΤΟ ΣΟΦΟΚΛΕΙΟ ΔΡΑΜΑ.** σελ. 55
- 3.1.2. ΥΒΡΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΙΑΣ ΣΤΑ ΕΡΓΑ «ΤΡΑΧΙΝΙΑΙ» ΚΑΙ «ΦΙΛΟΚΤΗΤΗΣ»** σελ. 59
- 3.2. «ΔΙΚΗ»: ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΘΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ** σελ. 62
- 3.2.1. ΘΕΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ «ΟΙΔΙΠΟΔΟΣ ΕΠΙ ΚΟΛΩΝΩ».** σελ. 63
- 3.2.2. Η ΤΙΜΩΡΙΑ ΑΘΩΩΝ ΑΠΟ ΤΗ «ΔΙΚΗ»: «ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΕΠΙ ΚΟΛΩΝΩ».** σελ. 67
- 3.2.3. Η ΠΑΝΤΟΔΥΝΑΜΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΙ Η ΤΡΑΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.** σελ. 71
- 3.2.4. Ο ΚΟΛΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ: «ΗΛΕΚΤΡΑ».** σελ. 76
- 3.2.5. ΤΟ ΧΤΥΠΗΜΑ ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΟ ΣΟΦΟΚΛΗ.** σελ. 79
- 3.3. ΕΡΙΝΥΕΣ-ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ.** σελ. 81
- 4. ΟΙΔΙΠΟΥΣ: ΕΙΜΑΡΜΕΝΗ ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ** σελ. 89
- 4.1. Ο ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΑΙ Η ΜΟΙΡΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ** σελ. 89
- 4.2. ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ** σελ. 96
- 4.2.1. «ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ»: ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ.** σελ. 96
- 4.2.2. Ο ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΜΕΤΑΞΥ ΣΟΦΟΚΛΗ ΚΑΙ FREUD.** σελ. 100
- 5. Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΩΣ ΑΠΟΤΟΚΟ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ- ΑΝΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΪΚΩΝ ΑΥΤΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ.** σελ. 106
- 5.1. ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ: Ο ΦΟΝΟΣ ΤΟΥ ΛΑΪΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΙΔΙΠΟΔΑ.** σελ. 106

5.2. Η ΘΕΪΚΗ ΒΟΥΛΗΣΗ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΕΥΘΥΝΗ. σελ.109

5.3. Η ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΕΠΙΓΟΝΩΝ ΓΙΑ ΠΡΟΓΟΝΙΚΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ. σελ.110

5.4. Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΑΜΕΡΟΛΗΨΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΕΔΙΚΑΣΜΕΝΟΥ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ «ΑΙΑΣ». σελ.113

5.5. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΟΡΕΣΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΟΦΟΚΛΗ. σελ.116

6. ΕΠΙΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ σελ.118

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ σελ.120

ZUSAMMENFASSUNG

Ziel der vorliegenden Studie ist die Aufklärung der Begriffe „Recht“ und „Justiz“ im allgemeinen, so wie sie in den sieben Tragödien von Sophokles vorgestellt werden. Die zeitlosen Figuren dieser Werke streben nach Durchsetzung des Rechts, entsprechend ihren eigenen Rechtsvorstellungen, das mit dem damals geltenden Recht kollidiert. Der entscheidende Konflikt ist derjenige zwischen Antigone und Kreon. Die Gegenüberstellung zwischen dem göttlichen und dem menschlichen Recht liegt im Schwerpunkt ihres Konfliktes, während der „Choros“ sich mit der öffentlichen Meinung identifiziert. Um das gleiche Thema handelt es sich auch in der Tragödie „Aias“, was zu einem unvermeidbaren Vergleich dieses Werkes mit der Tragödie „Antigone“ führt.

Die thematischen Motive, die Sophokles benutzt, um die Begriffe „Recht“ und „Justiz“ zu erklären, sind ebenfalls von großer Bedeutung. Insbesondere „Υβρις“, „Δίκη“ und „Ερινύες“ erscheinen oft in der Weltanschauung von Sophokles mit dem Ziel, das zerbrechliche Gleichgewicht zwischen dem geltenden Recht und dem Recht, wie sie es selbst begreifen, deutlich zu machen. Obwohl der Begriff „Υβρις“ die Unterscheidung von Recht und Unrecht übersteigt, ist er im wesentlichen der Motor zum „Περικλέειδ“ und zu der „Κάθαρσις“ der Figuren. „Ερινύες“, als ambivalente Gottheiten, sind mit der Bestrafung der Schuldigen beauftragt, wie z.B. von Orestes, dem Muttermörder, die aber sowohl Täter als auch Opfer des Schicksals sind.

Der Mythos des Ödipus war nicht nur Inspirationsquelle für die Tragödien „Ödipus Tyrann“ und „Ödipus auf Kolonos“, sondern auch Sigmund Freuds wissenschaftliches Forschungsfeld. Die ganze Theorie der Psychoanalyse beruht, zum großen Teil, auf den Mythos Ödipus und den Inzest mit seiner Mutter, Iokaste. Durch das Werk

von Sophokles hat sich Ödipus, ein unbekannter, prähistorischer König zu einem ewigen Symbol hervorgehoben, während er durch Freud die psychoanalytische Theorie nachhaltig beeinflussen sollte.

Das ganze Werk von Sophokles ist voll mit Themen von rechtsphilosophischem und -historischem Interesse. Infolgedessen bestätigt eine tiefere Untersuchung die Entwicklung dieser Phänomene bis zum heutigen Tage. Zum Beispiel, wenn man den Mord des Laius durch Ödipus näher betrachtet, entdeckt man einige Spuren juristischer Argumentation. Ferner findet man Elemente einer Theorie der Rechtskraft.

Die bisherigen Ausführungen machen den Wert des Werks von Sophokles in rechtsphilosophischer und -historischer Hinsicht deutlich. Einerseits begreift man den Unterschied zwischen menschlichem und göttlichem Recht nach Sophokles. Andererseits ist man in der Lage, im Werk von Sophokles Spuren des heutigen Rechtsdenkens zu erkennen. Das heutige Recht ist das Ergebnis eines langwierigen Prozesses durch unterschiedliche Epoche, währenddessen die Meinungen darüber, was Recht sei, nicht immer identisch waren. Auf jeden Fall unterstreicht die frühe Personifizierung der Justiz ("Δίκη") sowohl ihre schwerwiegende Bedeutung, als auch ihre ununterbrochene Anwesenheit des Rechtsgedankens schon seit dem archaischen Zeitalter.

Zusammenfassend kann man sagen, dass die literarischen Werke der Antike, insbesondere die Tragödien von Sophokles – neben ihrem philologischen und literarischen Wert – immer noch Anlass zum Nachdenken und Forschen geben, sowohl auf dem Gebiet der Rechtswissenschaft und der Rechtsphilosophie (z.B. Entstehung des Rechtsgedankens, ständige Entwicklung des Rechtsdenkens), als auch auf dem Gebiet der humanistischen und sozialen Wissenschaften im allgemeinen.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην κοινή συνείδηση των μέσων μορφωμένων ανθρώπων φαντάζει μάλλον ασύνδετη ακόμα και η συνεκφορά των όρων «αρχαία ελληνική γραμματεία» και «δίκαιο». Το διακριτό πεδίο των δύο αυτών γνωστικών αντικειμένων καθιστά σαφή εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως μία διαφοροποίηση των ενασχολήσεων, των αντικειμένων έρευνας καθώς και των επιδιώξεών τους. Ωστόσο, η αρχαία ελληνική γραμματεία ήταν εκείνη η οποία προσέφερε το γόνιμο έδαφος παρουσίασης και περαιτέρω ανάπτυξης κάθε έννοιας δικαίου· μολονότι οι νομικές έννοιες τότε δεν ήταν εμπεδωμένες αλλά μάλλον συγκεχυμένες, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μελέτη της αντιμετώπισης στα κλασσικά αυτά κείμενα της ευρύτερης έννοιας του δικαίου, σε αντιδιαστολή βέβαια με τις βολές των θεών.

Ο Σοφοκλής αποτελεί χαρακτηριστικό ποιητή, ο οποίος μέσω των τραγωδιών του παρουσιάζει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την αντίληψη της δικαιοσύνης, χρησιμοποιώντας ως μεθοδολογικά εργαλεία χαρακτήρες έντονους και ανυποχώρητους εμφορουμένους από ένα αίσθημα δικαίου που τους οπλίζει με σθένος και ψυχική δύναμη, αλλά ταυτόχρονα τους οδηγεί σε ακρότητες και υπερβολές.

Μέσω της μελέτης των επτά σοφοκλείων έργων, καθίσταται δυνατή η κατανόηση της στάσης των ανθρώπων έναντι του δικαίου κατά τη χρονική αυτή περίοδο· η απεικόνιση της αντιπαράθεσης γραπτού-αγράφου δικαίου είναι ιδιαίτερα γλαφυρή στο σοφοκλείο δράμα. Ως προς την έννοια της δικαιοσύνης, ο Σοφοκλής χρησιμοποιεί ευρέως συγκεκριμένα θεματικά μοτίβα (Υβρις-Δίκη-Ερινύες), τα οποία εξυπηρετούν την καλύτερη και πληρέστερη έκφραση της άποψής του σχετικά με το δίκαιο, καθώς και τις συνέπειες από την ενδεχόμενη παράβασή του. Οι τραγικοί ήρωες πάσχουν επειδή εκφεύγουν του δικαίου, μολονότι δεν πρόκειται περί συνειδητής επιλογής τους, αλλά μάλλον για προδιαγεγραμμένη από τη Μοίρα πορεία των πραγμάτων. Παρατηρούμε επομένως την ενέργεια επί των τραγικών ηρώων αντίρροπων δυνάμεων, όπως η επιθυμία για κατίσχυση του δικαίου, η αντίθεση των θεών και οι προσωπικές τους επιθυμίες.

Το έργο του Σοφοκλή αποτέλεσε ερέθισμα για μεγάλους διανοητές, από τον Αριστοτέλη και τον Έγκελο έως τον Heidegger και τον Freud. Το μεγαλείο του τραγικού αυτού ποιητή αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι τα κείμενά του λειτούργησαν ως εφελτήριο για τη μελέτη επιστημόνων ποικίλων κατευθύνσεων. Η σύνδεση μάλιστα Σοφοκλή και Freud, η οποία επιχειρείται κατωτέρω, αποδεικνύει το βάθος της σοφόκλειας κοσμοθεωρίας.

Τέλος, μια επισταμένη και ενδελεχής μελέτη των τραγωδιών αυτών οδηγεί στην εξαγωγή διαφωτιστικών συμπερασμάτων ως προς τα δικαιοϊκά φαινόμενα της εποχής εκείνης (έστω και σε εμβρυακό στάδιο)· μάλιστα, δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολη και μια αναγωγή των δικαιοϊκών αυτών φαινομένων στη σύγχρονη πραγματικότητα, γεγονός το οποίο ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για μία εξελικτική διαδικασία, η οποία αποδεδειγμένα εκκινεί από τη συγγραφική παραγωγή των μεγάλων ποιητών-επικών και τραγικών- της αρχαιότητας.

2. ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΓΡΑΠΤΟΥ – ΑΓΡΑΦΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

2.1 Ο ΜΥΘΟΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

2.1.1.ΒΑΣΙΚΗ ΠΛΟΚΗ- ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΥΘΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΜΕΓΑΛΟΥΣ ΤΡΑΓΙΚΟΥΣ.

Η «Αντιγόνη» του Σοφοκλή, η οποία εδιδάχθη το 442 π.Χ., συγκαταλέγεται στα καλύτερα δράματά του¹. Πηγή του θέματος αποτελούν τοπικοί θρύλοι της Θήβας. Η επιτυχία που γνώρισε η τραγωδία αυτή είχε ως επακόλουθο, όπως μας πληροφορούν οι αρχαίοι συγγραφείς, την ανάληψη από το Σοφοκλή ενός δημόσιου καθήκοντος². Ως στρατηγός, το έτος εκείνο, ο Σοφοκλής ανέλαβε την αρχηγία του πολέμου κατά των Σαμίων. Κεντρικό νόημα της τραγωδίας είναι η σύγκρουση ανάμεσα στον νόμο του Κράτους και τον νόμο της Αγάπης, αφ' ενός η υποχρέωση υπακοής στους άρχοντες και αφ' ετέρου το ηθικό καθήκον απέναντι στους άγραφους νόμους.

Η σκηνή τοποθετείται στη Θήβα. Δυστυχώς, το φρικτό τέλος του Οιδίποδα δεν σήμανε τέλος για τις συμφορές στον οίκο των Λαβδακιδών. Ο Ετεοκλής και ο Πολυνείκης, μετά το θάνατο του πατέρα τους Οιδίποδα, διαφωνούν για την ανάληψη της εξουσίας. Μετά τη νίκη του Ετεοκλή, ο Πολυνείκης φεύγει χολωμένος στο Άργος και, αφού συγκροτεί στρατεύμα, επιστρέφει στη Θήβα προκειμένου να κερδίσει το χαμένο του θρόνο. Η σφοδρότητα της σύγκρουσης έχει ως επακόλουθο τον αλληλοσκοτωμό των δύο αδελφών. Ο νέος άρχων της χώρας, Κρέων, αναλαμβάνει την εξουσία της Θήβας, αποδίδοντας στον Ετεοκλή τιμές ήρωα που έπεσε κατά την υπεράσπιση της πατρίδας («σύν δίκη χρησθείς δικαία και νόμω», δηλ. «αφού του φέρθηκε συμφώνως προς το δίκαιο και το

¹ Ο Erik Wolf θεωρεί την «Αντιγόνη» ως την «χαρακτηριστική νομική τραγωδία» του Σοφοκλή. Επισημαίνει μάλιστα ότι πολλοί οπαδοί διαφόρων σχολών του δικαίου, όπως οι οπαδοί του φυσικού δικαίου, οι θετικιστές, κ.α., επικαλέστηκαν συχνά τη σοφοκλεία «Αντιγόνη» για να στηρίξουν τις καινοφανείς θεωρίες τους με την αυθεντία του αρχαίου ποιητή ή για να αποδυναμώσουν τους εκάστοτε αντιπάλους τους. Βλ. Γεώργιος Μ. Σχινάς, Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας του δικαίου, Α' Τόμος, Προσωκρατικοί φιλόσοφοι και ποιηταί από του Ομήρου μέχρι του Ευριπίδου, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 2005, σελ.460.

² Δημήτρης Κρεββατάς, Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί, Ευριπίδης – Σοφοκλής- Αισχύλος, Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, 1999, σελ.164.

νόμο, στ. 23-24)³. ως προς τον Πολυνείκη, ανακοινώνει ότι θα παραμείνει άταφος, βορά στα σκυλιά και τα όρνια⁴. Η παρακοή στη διαταγή αυτή θα σημάνει θάνατο ατιμωτικό. Η Αντιγόνη⁵ θα θυσιάσει την ίδια της τη ζωή για την απόφασή της να θάψει τον αδελφό της⁶. αφού ζητεί τη συνδρομή της αδελφής της Ισμήνης και εισπράττει αρνητική απάντηση, αποφασίζει να προβεί στην απόδοση νεκρικών τιμών παραβαίνοντας τη ρητή διαταγή. Κατά την πράξη της αυτή η Αντιγόνη συλλαμβάνεται και οδηγείται ενώπιον του Κρέοντα, οπότε ακολουθεί σφοδρή σύγκρουση και τελικά επέρχεται η τιμωρία της, δηλαδή ο θάνατός της.

Ο Αισχύλος ήταν ο πρώτος τραγικός, ο οποίος ασχολήθηκε με το μύθο της δυναστείας των Λαβδακιδών στην τετραλογία του «Λαΐος – Οιδίπους –Επτά επί Θήβας – Σφίγξ»⁷. Ωστόσο, καμιά από τις παραπάνω τραγωδίες δεν περιείχε την τιμωρία της Αντιγόνης με μαρτυρικό θάνατο λόγω της ταφής του Πολυνείκη. Ακόμη και η προσθήκη των στίχων 996-1070 στην τραγωδία «Επτά επί Θήβας», που υποδήλωναν πως θα ακολουθήσει τραγωδία με περιεχόμενο το θάνατο της Αντιγόνης, απεδείχθη πως ήταν μεταγενέστερη⁸. Επομένως, πρώτος ο Σοφοκλής ανέπτυξε το επεισόδιο αυτό του μύθου των Λαβδακιδών στην «Αντιγόνη» του. Αναντίρρητα, ο νεωτερισμός του Σοφοκλή στην τραγωδία αυτή έγκειται στη σκιαγράφηση ενός γυναικείου χαρακτήρα ιδιαίτερος δυναμικού και ορμητικού⁹. Ορισμένοι ελληνιστές θεωρούν ότι οι τραγωδίες απηχούν μια βαθειά περιφρόνηση για τις γυναίκες, ανάμεικτη μάλιστα με έναν ακατανίκητο

³ Σχινάς, ό.π., σελ.461.

⁴ Όρισε μάλιστα και την ποινή του δημόσιου λιθοβολισμού του παραβάτη οποιασδήποτε εκ των απαγορεύσεων (βλ. στ. 26-36). Βλ. Σχινάς, ό.π., σελ. 461.

⁵ Αντιγόνη, δηλαδή το κορίτσι που βρίσκεται πλάι στους γονείς, αντί γι'αυτούς στη θέση τους, σαν κι αυτούς. Βλ. Γιάγκος Ανδρεάδης, Αντιγόνη, Αθήνα: Εκδ. Νέα Σύνορα- Λιβάνης, 1994, σελ.100.

⁶ Επομένως εδώ η Αντιγόνη, αναλαμβάνοντας το καθήκον της ταφής και του θρήνου του αδελφού της, είναι η Μάνα- Γη, η οποία θάβει τα παιδιά της. Βλ. Erich Segal, Oxford readiness in greek tragedy, Oxford University Press, 1982, σελ. 168 (Μετάφραση του γράφοντος).

⁷ Στην Ιλιάδα και την Οδύσσεια συναντούμε τα πρώτα στοιχεία του μύθου, ενώ στα έπη «Θηβαΐς» και «Οιδιπόδεια» είχε πλέον διαμορφωθεί ο μύθος ολοκληρωτικά. Βλ. Γεράσιμος Καψάλης, Μία βαθύτερη γνωριμία με το Σοφοκλή –Αισθητική ανάλυση των τραγωδιών του, Τόμος Β', Αντιγόνη, Αθήνα, 1940, σελ. 445.

⁸ Ό.π., σελ. 446 επ.

⁹ Η τέχνη του Σοφοκλή βασίζεται εξ ολοκλήρου σε μία σειρά αντιθέσεων ανάμεσα σε πρόσωπα. Αντίθεση προσώπων ανάμεσα σε αδελφές, οι οποίες ενσαρκώνουν η μία τον ηρωϊκό χαρακτήρα, η άλλη τον κοινό άνθρωπο, όπως η Αντιγόνη και η Ισμήνη στην «Αντιγόνη», η Ηλέκτρα και η Χρυσόθεμις στην «Ηλέκτρα». Βλ. Suzanne Saïd, Monique Tre'de', Alain de Boulluec, Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας, Μτφ: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ.Τσιλίβερδης, Β.Πόθου, Τόμος Ι, Επιστ. Επιμέλεια: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση, 2001, σελ.191. Ομοίως: Albin Lesky, Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων, Γ' Έκδοση, Μτφ: Ν. Χουρμουζιάδης, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1997, σελ.454.

φόβο για την αρνητική δύναμή τους¹⁰. Ωστόσο, ορισμένα γυναικεία πρόσωπα, όπως η Κλυταιμίστρα, η Αντιγόνη ή η Δηιάνειρα, αποτελούσαν δείγματα θαυμασμού, τον οποίο οι Έλληνες έτρεφαν για το γυναικείο φύλο. Στην «Αντιγόνη», η προσπάθεια του μνηστήρα της Αίμονα να μεταπείσει τον Κρέοντα είναι ατελέσφορη ο τελευταίος προτρέπει τον Αίμονα να υποκύπτει μόνο στην πίεση ενός άντρα και όχι μίας γυναίκας. Την εποχή εκείνη ήταν εξαιρετικά δύσκολο να διατηρεί κανείς ερωτική σχέση ανεξάρτητα από τα δεσμά που έθετε η οικογένεια. Ηρωϊκές μορφές, όπως η Αντιγόνη, έρχονται σε ευθεία σύγκρουση με την ανδροκρατούμενη κοινωνία, στην οποία έζησαν. Ο Αριστοφάνης, ωστόσο, μέσω των κωμωδιών του επιχειρεί να καταδείξει ότι, επί της ουσίας και εντός του οίκου, οι γυναίκες είχαν τον πρώτο λόγο, με τους άνδρες να στέκουν αμήχανοι και συχνά φοβισμένοι¹¹.

Ενδεχομένως, όμως, ήταν δύσκολο να πειστούν οι Αθηναίοι θεατές του 5^{ου} π.χ. αιώνα, ότι μια γυναίκα μπορεί να επιδείξει τέτοιο ψυχικό σθένος, και δη για το θρησκευτικό της ιδεώδες και όχι, αν μη τι άλλο, για τη σωτηρία της πατρίδας της. Οι προκληθείσες αντιδράσεις ως προς τον ιδιαζόντως δυναμικό χαρακτήρα της Αντιγόνης, είχαν ως επακόλουθο τη μικρότερη προβολή της τόλμης της ηρώιδας, όταν μετέπειτα ο Ευριπίδης πραγματεύτηκε το μύθο της Αντιγόνης. Κέντρο βάρους στη νέα αυτή τραγωδία δεν ήταν η Αντιγόνη, αλλά το δίδυμο Αίμων -Αντιγόνη· ο Αίμων, υιός του Κρέοντα και μνηστήρας της Αντιγόνης, με την έντονη παρουσία του στο συγκεκριμένο έργο του Ευριπίδη συντελεί σε μια νέα οπτική για το ρόλο αυτό· επίκεντρο πλέον είναι ο φλογερός έρωτας του Αίμονα για την Αντιγόνη.

Όμως, ο Σοφοκλής με την οξυδέρκεια που τον διέκρινε, γνώριζε ότι ο τονισμός του ερωτικού στοιχείου θα εξαφάνιζε την κυρίαρχη ιδέα της τραγωδίας, αυτό δηλαδή που ήθελε ο ίδιος να αποτελέσει σημείο αναφοράς, την ψυχοσύνθεση και τη στάση ζωής της Αντιγόνης¹². Εξάλλου, η υπεροχή της «Αντιγόνης» του Σοφοκλή έναντι της «Αντιγόνης» του Ευριπίδη¹³, η οποία

¹⁰ Eva Cantarella, Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας, Μτφ: Παν.Δ.Δημάκης, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1998, σελ. 123 επ.

¹¹ Παν. Δ. Δημάκης, Πρόσωπα και θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1994, σελ. 64-74 (passim).

¹² Καψάλης, ό.π., σελ. 448 επ.

¹³ Εν αντιθέσει με τον Ευριπίδη, ο οποίος διακωμωδήθηκε κατά κόρον από τον Αριστοφάνη, ο Σοφοκλής δεν έδινε σοβαρή αφορμή για σάτιρα ούτε μέσω της ποιητικής του τεχνικής ούτε μέσω του χαρακτήρα του. Είναι χαρακτηριστική η σπανιότητα των αστείων που αναφέρονται στο Σοφοκλή ή τον

εξάλλου δεν διασώθηκε, προφανώς λόγω της κατωτερότητάς της, έγκειται στο γεγονός ότι η Αντιγόνη εστράφη για βοήθεια όχι στον Αίμονα, αλλά στην Ιομήνη, αφού θεωρούσε ότι και εκείνη είχε το ίδιο οικογενειακό και θρησκευτικό καθήκον απέναντι στο νεκρό Πολυνείκη.

Σύμφωνα με τις πηγές, ο μεταγενέστερος τραγικός Αστυδάμας πραγματεύθηκε αργότερα την υπόθεση αυτή στο έργο του «Αντιγόνη», το οποίο εδιδάχθη το 341 π.χ. και απέσπασε το πρώτο βραβείο στους τραγικούς αγώνες της ίδιας χρονιάς. Αξίζει να σημειωθεί ότι η «Αντιγόνη» του Σοφοκλή συνέχισε να αναπαρίσταται και κατά τον 4^ο π.χ. αιώνα, δεδομένου ότι οι τραγικοί αγώνες διεξάγονταν με παλαιότερες τραγωδίες, αφού οι νέες δεν κατάφερναν να αγγίξουν το αισθητήριο των θεατών. Αποτέλεσμα αυτού ήταν και η μετατόπιση του ενδιαφέροντος των θεατών από το περιεχόμενο του δράματος στην τέχνη των υποκριτών, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στην «Ρητορική»¹⁴ του. Ο μύθος της Αντιγόνης, λόγω του βάθους των νοημάτων, αλλά και της συναρπαστικής πλοκής, απαντήθηκε μετέπειτα και στη λατινική λογοτεχνία· στην τραγωδία του Άκιου «Αντιγόνη» διαφαίνεται η καταλυτική επιρροή της ομώνυμης τραγωδίας του Σοφοκλή.

Η τεράστια επιτυχία της «Αντιγόνης» του Σοφοκλή, αλλά και των λοιπών σοφοκλείων έργων, έγκειται στο γεγονός ότι η θέληση που την κινητοποιεί να παλέψει δεν είναι παρά η έκφραση ενός κοινού ανθρώπινου αισθήματος. Σε όλες τις χώρες, σε όλες τις εποχές, σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες θα απαντήσουμε τον οίκτο και την στοργή της αδελφής στον πεθαμένο αδελφό της, που δεν θέλει να δει το κουφάρι του σπαραγμένο από τα σκυλιά και τα κοράκια. Ο Σοφοκλής οικοδόμησε τις αθάνατες μορφές της τραγωδίας του πάνω στο πιο κοινό ανθρώπινο βάθος. Ό,τι ανεβάζει τα πρώτα του πρόσωπα στην περιοχή του υψηλού και του σπουδαίου, είναι ότι αυτό το κοινό ανθρώπινο αίσθημα γίνεται συνειδητό, απόλυτο, θέληση, πράξη και αυτοθυσία. Οι ήρωες του δεν είναι

σατιρίζουν και στον Αριστοφάνη και σε σχετικά χωρία άλλων κωμωδιογράφων. Βλ. K.J.Dover, Η Κωμωδία του Αριστοφάνη, Μτφ.: Φ.Ι. Κακριδής, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2005, σελ.252. Ομοίως και: P.E. Easterling- B.M.W. Knox, Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, Μτφ:Ν. Κονόμη, Χρ. Γριμπά, Μ. Κονόμη, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 2000, σελ. 395.

¹⁴ Καψάλης, ό.π., σελ. 449. Επίσης, βλ. Αριστοτέλης, Ρητορική, Άπαντα, Μτφ: Μ.Π.Νικολούδης, Τόμος 28-29-30 Αθήνα: Εκδ. Κάκτος, 1995.

θεήλατοι, όπως του Αισχύλου, αλλά οιστρήλατοι από ένα αίσθημα κυρίαρχο και επιτακτικό¹⁵.

Εξάλλου, στο Σοφοκλή «ο χαρακτήρας δεν πρέπει να μεγεθύνεται σε αιώνιο τύπο», σύμφωνα με το Νίτσε¹⁶, «πρέπει τουναντίον να δρα ατομικά με πρόσθετα χαρακτηριστικά και τεχνητές αποχρώσεις, με την πιο λεπτεπίλεπτη ακρίβεια όλων των γραμμών, ώστε ο θεατής να μην προσλαμβάνει πια την εντύπωση του μύθου, αλλά μάλλον την εντύπωση μίας χτυπητής φυσικής αλήθειας». Ο Σοφοκλής, επομένως, ζωγραφίζει ολοκληρωτικούς χαρακτήρες και υποτάσσει το μύθο στο ζυγό της εκλεπτυσμένης ανάπτυξής τους. Επιπλέον, οι ήρωες του Σοφοκλή είναι «οἷοι δεῖ εἶναι¹⁷», όπως πρέπει να είναι, τέλειοι, δηλαδή ολοκληρωμένοι ηθικά χαρακτήρες.

2.1.2. ΤΟ ΠΡΟΪΟΝ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ-ΚΡΕΟΝΤΑ.

Αναντίρρητα, η σύγκρουση μεταξύ Αντιγόνης και βασιλιά Κρέοντα αποτελεί και σύγκρουση απόψεων και χαρακτήρων. Η Αντιγόνη θέτει τους ιερούς οικογενειακούς δεσμούς ως το ύψιστο αγαθό, ενώ ο Κρέων ενδιαφέρεται μονάχα για τη θέση και την εξουσία¹⁸. Οι δρόμοι που επιλέγουν να ακολουθήσουν οι δύο ήρωες είναι εκ διαμέτρου αντίθετοι· η μεν Αντιγόνη εκτελεί το καθήκον της ορμώμενη από το αίσθημα της βαθειάς και ανιδιοτελούς αγάπης, ο δε Κρέων ενεργεί με βαναυσότητα λόγω της άμετρης αλαζονείας του. Αμφότεροι κρίνουν ότι υπερασπίζονται κάτι ιδιαίτερος σημαντικό. Ο Σοφοκλής, ουσιαστικά, αντιμετωπίζει τους δύο ήρωές του ως πρεσβευτές δύο διαφορετικών θεωριών, οι οποίες, ωστόσο, απηχούν και δύο ευρείες κατηγορίες ατόμων.

Πράγματι, είναι μάλλον δύσκολο να υποστηριχθεί η άποψη ότι η συμπεριφορά του Κρέοντα δεν έβρισκε υποστηρικτές· όπως, επίσης, είναι

¹⁵ Σπύρος Μελάς, Σοφοκλής - Ο τραγικός του αττικισμού, Αφιέρωμα, Ελληνική Δημιουργία (15νθήμερη έκδοση), Έτος Γ', 15/1/50, τχ 47, Αθήνα, 1950, σελ. 92-93.

¹⁶ Φρειδερίκος Νίτσε, Η γέννηση της τραγωδίας, Μτφ: Κ.Λ. Μεραναίος, Αθήνα: Εκδ. Μαρή, σελ. 125.

¹⁷ Σίμος Λιανίδης, Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί, Αισχύλος-Σοφοκλής-Ευριπίδης, για τις γυναίκες, Έπαινοι και Λίβελλοι, Αθήνα, 1966, σελ.15.

¹⁸ C.M.Bowra, Οι τραγωδίες του Σοφοκλή, Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος, Σειρά Φιλολογικά, Μτφ: Αικ. Τσοτάκου-Καρβέλη, Εκδόσεις Κώδικας, σελ.55.

πιθανόν να διακρίνει ο μελετητής ή ο απλός θεατής ψήγματα αλαζονείας και αμετροέπειας στην εν γένει συμπεριφορά της Αντιγόνης¹⁹. Το καθήκον της ταφής των νεκρών έρχεται σε αντίθεση με την υποχρέωση υπακοής στους νόμους. Ως ασπίδα τους χρησιμοποιούν και οι δύο την έννοια του νόμου. Στον ισχυρισμό του Κρέοντα ότι η Αντιγόνη έχει παραβεί τους νόμους, η τελευταία απαντά ότι η βασιλική αυτή διαταγή δεν συνιστά πραγματικό νόμο, επομένως έπραξε ορθά παρακάμπτοντας τη ρητή απαγόρευση της ταφής²⁰.

Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η περιστρεφόμενη γύρω από τη φύση του νόμου φιλονικία δεν παρουσιάζεται κατά τρόπο διαλεκτικό-όπως ενδεχομένως θα προτιμούσε ο Ευριπίδης- αλλά με όλο το συγκινητικό υπόβαθρο μίας τραγικής κατάστασης²¹. Η διαφορετικότητα του χαρακτήρα τους αποτυπώνεται ανάγλυφα και στη διάσταση απόψεων ως προς το νόμο. Ο Σοφοκλής πόρρω απέχει από το να υπαινιχθεί την απαξία των ανθρώπινων νόμων· θεωρεί, ωστόσο, ότι δεν αποτελούν το παν, δεδομένου ότι δεν είναι όλοι οι νόμοι σωστοί. Μολονότι η Αντιγόνη αρχικά παρουσιάζεται να παρανομεί και καταδικάζεται για την πράξη της αυτή, τελικά αποδεικνύεται ότι μάλλον εκείνη πρεσβεύει την αληθή ιδέα της νομιμότητας.

2.1.3. Η ΔΙΑΤΑΓΗ ΤΟΥ ΚΡΕΟΝΤΑ ΣΥΝΙΣΤΑ ΝΟΜΟ;

Στην Αθήνα του Περικλή, η έννοια του νόμου ήταν κατά το μάλλον ή ήττον συγκεχυμένη· ο μέσος Αθηναίος θεωρούσε ότι ο νόμος ταυτίζεται *grosso modo* με έναν αυστηρό κανόνα συμπεριφοράς, επομένως θα έπρεπε να υπακούσει²². Οι Αθηναίοι της εποχής εκείνης εκτιμούσαν ιδιαίτερος τους νόμους του Σόλωνα και στη συνείδησή τους αποτελούσαν τη λυδία λίθο της

¹⁹ Εξάλλου, πολλές σύγχρονες σκηνικές διδασκαλίες του εν λόγω σοφόκλειου δράματος παρουσιάζουν τον Κρέοντα λιγότερο αλαζονικό και την Αντιγόνη υπέρ το δέον προκλητική και αυθάδη, με σκοπό προφανώς να επισημανθεί ότι και οι δύο αντικρουόμενες θέσεις βρίσκουν ισχυρά ερείσματα.

²⁰ Στο σημείο αυτό επανερχόμαστε στις αντιθέσεις που απαντώνται στο έργο του Σοφοκλή. Εν προκειμένω έχουμε αντίθεση «διαταγμάτων» του άρχοντα και «άγραφων νόμων» των θεών. Βλ. Suzanne Saïd, *Monique Tre'de', Alain de Boulluc*, ό.π., σελ.191.

²¹ C.M.Bowra, ό.π., σελ.55.

²² Ό.π., σελ. 56.

αθηναϊκής ζωής. Ο Κρέων ονομάζει τη διαταγή του νόμο. Με πλήρη φυσικότητα, ρωτά την Αντιγόνη (στ.449)²³:

«και δῆτ' ἐτόλμας τούσδ' ὑπερβαίνειν νόμους;»

Μτφ: «Κι ωστόσο είχες την τόλμη να παραβείς αυτούς τους νόμους;»

Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι η Αντιγόνη ενήργησε παραβαίνοντας τους νόμους που είχαν πριν θεσπιστεί (στ.481): «νόμους ὑπερβαίνουσα τους προκειμένους». Ο Κρέων για τη συμπεριφορά του αυτή βρίσκει έρεισμα στην υποστήριξη του λαού, η οποία παρουσιάζεται μέσω του παρένθετου Χορού. Η Ισμήνη καταβάλλει προσπάθεια να συνετίσει την Αντιγόνη, λέγοντάς της ότι θα ενεργήσει «βία πολιτῶν» (στ 79), δηλαδή παρά τη θέληση των ανθρώπων. Μάλιστα η Αντιγόνη επαναλαμβάνοντας τις λέξεις αυτές, εμμέσως παραδέχεται ότι ο Κρέων λειτουργεί έχοντας την υποστήριξη και τη σύμφωνη γνώμη του λαού του. Για μία ηρωίδα, όπως η Αντιγόνη, είναι εξαιρετικά δύσκολο να δεχτεί ότι το διάταγμα του βασιλιά έχοντας τέτοιο περιεχόμενο μπορεί να αποτελέσει νόμο· ισχυρίζεται ότι οτιδήποτε έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με τους θεϊκούς νόμους δεν δύναται να αποτελέσει νόμο.

Η Αντιγόνη δεν διστάζει να ορθώσει το ανάστημά της υπερασπιζόμενη τους νόμους των θεών²⁴. Η απάντησή της στο ερώτημα για την ανυπακοή της είναι το εξής (στ. 450-457)²⁵:

«οὐ γάρ τί μοι Ζεὺς ἦν ὁ κηρύξας τάδε,
οὐδ' ἡ ξύνοικος τῶν κάτω θεῶν Δίκη
τοιούσδ' ἐν ἀνθρώποισιν ὥρισεν νόμους·
οὐδέ σθένειν τοσοῦτον ῥόμην τά σά
κηρύγμαθ' ὥστ' ἄγραπτα κἀσφαλῇ θεῶν
νόμιμα δύνασθαι θνητόν ὄνθ' ὑπερδραμεῖν.
οὐ γάρ τι νῦν γε κἀχθές, ἀλλ' αἰεί ποτε
ζῇ ταῦτα, κούδεις οἶδεν ἐξ' ὅτου 'φάνη.

Μτφ: «Ναι, γιατί δεν ήταν ο Δίας αυτός που μου επέβαλλε αυτά, ούτε η θεία Δίκη, που βρίσκεται μαζί με τους θεούς του κάτω κόσμου, όρισε τέτοιους νόμους μεταξύ των ανθρώπων, ούτε πίστευα πως τα διατάγματά σου

²³ Πρωτότυπο και Μετάφραση, βλ. Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αντιγόνη, Μτφ: Σταμάτης Βαλσαμάκης, Αθήνα: Εκδ. Εξάντας, Αρχαίοι Συγγραφείς, 1992, σελ.396-397, 426-427, 430-431.

²⁴ C.M.Bowra, ό.π., σελ.57.

²⁵ Σοφοκλής, ό.π. σελ. 428-429.

έχουν τόση ισχύ, ώστε να μπορείς, θνητός εσύ, να παραβιάζεις τους άγραφους και σταθερούς νόμους των θεών. Γιατί όχι τώρα βέβαια και χθες, αλλά πάντοτε ζουν αυτοί οι νόμοι και κανείς δεν γνωρίζει από πότε εμφανίστηκαν».

Στο στίχο 453 η χρήση της λέξης «νόμος» γίνεται ειρωνικά. Μονάχα σε αυτό το σημείο η Αντιγόνη αναφέρεται στη διαταγή του Κρέοντα με τη λέξη «νόμος». Συνηθίζει να αποκαλεί τη διαταγή «διάταγμα», το οποίο αντιπαραβάλλει με τους γνήσιους νόμους, που η ίδια υποστηρίζει. Στους στίχους 27,32,34, στο διάλογο με την αδελφή της Ισμήνη, αναφέρεται στο «διάταγμα» του Κρέοντα²⁶.

Λέγοντας η Αντιγόνη στην Ισμήνη (στ.76-77)²⁷:

*«σύ δ',εἰ δοκεῖ, τὰ τῶν θεῶν
ἔντιμ' ἀτιμάσας ἔχε».*

Μτφ.: *«αν εσύ, όμως, το βλέπεις καλό,
ατίμαζε όσα οι θεοί θέλουν να τιμάς».*

διακρίνει τους νόμους των θεών από το διάταγμα – διακήρυξη του Κρέοντα. Οι γνήσιοι, απαράβατοι νόμοι πηγάζουν από το Δία και τη Δικαιοσύνη. Κατά την Αντιγόνη ο Δίας είναι ο κριτής για το Δίκαιο και το Άδικο· οι άγραφοι νόμοι έλκουν την καταγωγή τους από τον Όλυμπο²⁸ και προέρχονται από τον Δία· η παρακαθήμενή του Δικαιοσύνη, κόρη της Θέμιδας ή του Δικαίου, έχει αναλάβει να τιμωρεί τους αλαζόνες και να επιβλέπει τις ανθρώπινες πράξεις. Βαθειά πεποίθηση της Αντιγόνης είναι η δύναμη των θεϊκών νόμων, οι οποίοι στηρίζουν κάθε έννοια ανθρώπινης τάξης και ηθικής. Ο Δίας είναι η πηγή όλων των νόμων, επομένως η Αντιγόνη ορθώς πράττει και επ' ουδενί λόγω δεν υπονομεύει τη δομή της πολιτειακής τάξης.

²⁶ Στη διαταγή του Κρέοντα ταιριάζει η ονομασία «διάταγμα», γιατί αυτή η μέθοδος πειθαναγκασμού ήταν χαρακτηριστικό τυράννων σαν τον Περίανδρο και τον Κλεισθένη. Βλ. C.M.Bowra, ό.π., σελ.57-58.

²⁷ Σοφοκλής, ό.π., σελ. 394-395.

²⁸ Ό.π., σελ.112.

2.1.4. Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΧΟΡΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΚΡΕΟΝΤΑ.

Στο σύνολο των τραγωδιών του, ο Σοφοκλής δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο Χορό· ο Χορός ενδιαφέρεται πάντοτε για την τύχη του κεντρικού ήρωα και επιπλέον έχει, τρόπον τινά, το ρόλο ενός ακόμα ομιλούντα χαρακτήρα²⁹. Στην «Αντιγόνη», ο χορός των ηλικιωμένων Θηβαίων³⁰ αποτελεί ουσιαστικά μία αντιπροσωπευτική μερίδα των Θηβαίων πολιτών. Ανακουφισμένοι μετά την ήττα και την τροπή σε φυγή των εισβολέων, επ' ουδενί λόγω δεν επιθυμούν να περιπέσουν σε νέες δυσχέρειες και αναπόδραστες καταστάσεις. Επομένως, τα πολύ πρόσφατα βιώματά τους - πολιορκία της πόλης, καθώς και διακινδύνευση της ασφάλειάς τους - ενδυναμώνουν τη θέλησή τους να μην εμπλακούν σε οτιδήποτε μπορούσε να απειλήσει την πόλη τους. Το προκεχωρημένο της ηλικίας τους συντελεί στο να πείθονται ευκολότερα στις διαταγές του βασιλιά, χωρίς να έχουν τη διάθεση να παρέμβουν ή να δείξουν ανυπακοή. Οι ήρωες του Σοφοκλή ενώ υποστηρίζουν ότι πρέπει να πειθαρχούν στις αλλαγές που επέρχονται, ωστόσο δεν προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους ανάλογα, παρά εμμένουν σταθερά σε μία ύστατη άρνηση³¹. Αφήνουν αυτή την ηθική της υποταγής για άλλους, οι οποίοι την υποστηρίζουν ειλικρινώς, αλλά που είναι οι χειρότεροι εγγυητές της, όπως επί παραδείγματι, κάποια άσημα μέλη του Χορού, με στενή κρίση, τα οποία μέμφονται την Αντιγόνη.

Η στάση του Χορού καθ' όλη τη διάρκεια του έργου είναι αμφίσημη· αφ' ενός νιώθουν ευχαρίστηση στο άκουσμα της είδησης ότι απεδόθησαν οι πρώτες νεκρικές τιμές στον Πολυνείκη, και θεωρούν πως αυτό είναι έργο των θεών (στ.278), αφ' ετέρου αποδέχονται τη διαταγή του Κρέοντα³² για χάρη της

²⁹ William Nickerson Bates, *Sophocles, Poet and dramatist*, Russell and Russell, New York, σελ.26 (Μετάφραση του γράφοντος).

³⁰ Ο Σοφοκλής δημιούργησε τον Χορό από γέροντες και όχι από Θηβαίους, διότι ήθελε να του προσδώσει διπλό ρόλο, των συμβούλων του παλατιού αλλά και της δημόσιας κοινής γνώμης. Ο διπλός ρόλος έγκειται στο ότι μπορεί ως σύμβουλος του βασιλιά να μεριμνά υπέρ του Κρέοντα και ως κοινή γνώμη να μεριμνά υπέρ της Αντιγόνης. Βλ. Αυρήλιος Ευστρατιάδης, *Ερμηνεία Αντιγόνης*, Αθήνα: Εκδ. Ιωλκός, 1975, σελ.225.

³¹ Jacqueline de Romilly, *Ο χρόνος στην ελληνική τραγωδία*, Μτφ.:Χρ. Μαρσέλλος, Σ. Λουμάνη, Αθήνα: Το Άστυ, 2001, σελ.126.

³² Η διαταγή του Κρέοντα συνιστά αντίθεση ανάμεσα στις προθέσεις και τις πράξεις του. Μολονότι υποστηρίζει ότι εξασφαλίζει τη σωτηρία του Κράτους επιβάλλοντας στους προδότες μία παραδειγματική

ειρήνης και της ομαλής τους διαβίωσης, διατηρώντας ωστόσο μία επιφύλαξη για το δίκαιο ή μη χαρακτήρα της διαταγής³³.

Στο χορικό (στ.332-375), όπου εκφράζεται η πρώτη κρίση του Χορού, παρατηρούμε ότι αυτή είναι αμερόληπτη, επειδή είναι απρόσωπη. Συσχετίζει δηλαδή την ταφή του Πολυνείκη με κάποιες θεμελιώδεις αρχές. Η ουσία του χορικού έγκειται στο συμπέρασμά του(στ.365-371)³⁴:

«Σοφόν τι τό μηχανόεν
τέχνας ὑπέρ ἐλπίδ' ἔχων,
τότε μὲν κακόν, ἄλλοτ' ἐπ' ἐσθλόν ἔρπει,
νόμους παρείρων χθονός
θεῶν τ' ἔνορκον δίκαν
ὑψίπολις· ἄπολις ὅτω το μη καλόν
ξύνεστι τόλμας χάριν»

Μτφ. «Τέχνες μαστορικές σοφίστηκε
που δεν τις βάζει ο νους,
κι όμως μια στο καλό, μια στο κακό κυλάει·
όποιος κρατεί τον ανθρώπινο νόμο
και του θεού το δίκιο, που όρκος το δένει φριχτός,
πολίτης· αλήτης και φυγός,
όποιος κλωσάει τ' άδικο, μακάρι και μ' αποκοτιά».

Η άποψη του Χορού, ότι δηλαδή ο άνθρωπος είναι ικανός και για το κακό και ότι η τήρηση του νόμου ωφελεί, ενώ η ανυπακοή οδηγεί στην καταστροφή της πόλης και του πολίτη, αποτελεί την επιτομή των απόψεων του Περικλή, του Πρωταγόρα και του Σωκράτη³⁵. Στο στίχο 370 (ἄπολις), ο Χορός στρέφεται κατά του παραβάτη της διαταγής του Κρέοντα· τάσσεται στο πλευρό του, μη γνωρίζοντας ακόμη την ταυτότητα του δράστη, δεδομένου ότι δεν επιθυμεί καμία απολύτως σχέση με τους παραβάτες των νόμων (στ.373-375)³⁶:

«μήτ' ἐμοί παρέστιος γένοιτο
μήτ' ἴσον φρονῶν ὅς ταδ' ἔρδοι».

Μτφ. «ποτέ σε τράπεζα κοινή,
ποτέμον βούληση κοινή,
με κείνον που τέτοια τολμάει».

τιμωρία, εντούτοις δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να μιάνει τους βωμούς των θεών και «προκάλεσε δεινά στην πόλη των Θηβών» (στ.1015). Βλ. Suzanne Saïd, Monique Tre'de', Alain de Boulluec, ό.π., σελ.190.

³³ C.M.Bowra, ό.π., σελ.38.

³⁴ Πρωτότυπο και Μετάφραση βλ. Σοφοκλής, Αντιγόνη, Μτφ: Κ. Γεωργουσόπουλος-Κ.Χ. Μύρης, Αθήνα: Κάκτος, 1994 σελ.54-55.

³⁵ C.M.Bowra, ό.π., σελ.40.

³⁶ Πρωτότυπο και Μετάφραση βλ. Σοφοκλής, Αντιγόνη ό.π., σελ.54-55.

Η αποκάλυψη της ταυτότητας του δράστη και η ταύτιση της με το πρόσωπο της Αντιγόνης δεν μεταβάλλει τη στάση του Χορού (στ. 381-383)³⁷:

«οὐδὴ που σε γ' ἄπιστοῦσαν
τοῖς βασιλείοισιν ἄγουσι νόμοις
καὶ ἐν ἀφροσύνῃ καθελόντες;»

Μτφ. «Μήπως και πάτησες του βασιλιά το νόμο;
Μήπως τρελάθηκες, σε πιάσαν και σε φέρανε;»

Ούτως ή άλλως, έπειτα από τον ιδιαίτερα emphaticό τρόπο που χρησιμοποίησε ο Χορός προκειμένου να αναφερθεί στους νόμους, δεν θα ήταν λογικό να αλλάζει άρδην τις απόψεις του, όταν πληροφορείται ότι στην απόδοση των νεκρικών τιμών προέβη η Αντιγόνη. Η μόνη λογική εξήγηση για την πράξη της Αντιγόνης είναι κατά τους Θεβαίους γέροντες η αφροσύνη· μάλιστα δεν διστάζουν να της επιτεθούν αφήνοντας αιχμές για την πατρική της καταγωγή (στ.471-472)³⁸:

«δηλοῖ το γέννημ' ὤμόν ἐξ ὤμοῦ πατρός
τῆς παιδός· εἶκειν δ' οὐκ ἐπισταται κακοῖς»

Μτφ. «ωμό το φυσικό της κόρης· σαν του πατέρα της
ωμό· δεν ξέρει στα δεινά να γονατίζει.

Στους στίχους 582-625, ο Χορός αναφέρεται στην Αντιγόνη, θεωρώντας ότι η καταστροφή επικρέμεται ακόμα πάνω της (στ. 599-603)³⁹:

«νῦν γάρ ἐσχάτας ὑπὲρ ρίζας ὃ τέτατο
φάος ἐν Οἰδίπου δόμοις, κατ' αὖ νιν φοινία
θεῶν τῶν νερτέρων ἀμῇ κοπὶς λόγον τ' ἄνοια
καὶ φρενῶν ἐρινύς».

Μτφ. «τώρα στο σπίτι του Οιδίποδα φάνηκε φως
απάνω στη στερνή του ρίζα·
όμως των θεών του κάτω κόσμου
το φονικό τη θερίζει δρεπάνι,
η τύφλα του νου και ο αστόχαστος λόγος».

Τέλος, αναφέρεται τέσσερις φορές στο Χορικό αυτό η έννοια της «ἄτας», δηλαδή της καταδίκης (στ.584/614/624/625), η οποία τροφοδοτεί τον κεντρικό πυρήνα του χορικού.

³⁷ Ο.π.

³⁸ Ο.π., σελ.62-63.

³⁹ Ο.π., σελ.70-71.

2.2 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΥΠΕΡΟΧΗΣ ΤΟΥ ΘΕΪΚΟΥ Ή ΑΓΡΑΦΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.

Οι αττικοί τραγωδοί, όχι μόνο τάσσονται υπέρ της άποψης ότι υπάρχουν κανόνες πάνω από το θετό ανθρώπινο δίκαιο, αλλά και προϋποθέτουν την ύπαρξη των κανόνων αυτών⁴⁰. Το άγραφο αυτό (ή άλλως φυσικό) δίκαιο καθίσταται προσδιοριστικό προκειμένου να κριθεί η ανθρώπινη συμπεριφορά ως σύνομη ή μη⁴¹. Συναντούμε δηλαδή μία διχοτόμηση της έννομης τάξης: η πρώτη, η οποία ως παράγωγό της έχει τη βούληση των θεών, η δεύτερη, αυτή των ανθρωπίνων πολιτειών, η οποία λειτουργεί με γνώμονα την εκάστοτε κρατούσα μορφή άσκησης εξουσίας και όχι ποικίλες ηθικές υποχρεώσεις⁴². Στην περίπτωση των δημοκρατικών πολιτευμάτων, η έννομη τάξη εκφράζεται στη λαϊκή συναίνεση (*consensus*), ενώ στα τυραννικά καθεστώτα, στη δύναμη του εξουσιαστή. Η θεϊκή έννομη τάξη θεωρείται υπερκείμενη της ανθρώπινης· χρησιμοποιώντας σύγχρονους νομικούς όρους⁴³, υφίσταται η «αρχή της υπεροχής» (*Supremacy*) του θεϊκού δικαίου, γεγονός το οποίο συνεπιφέρει τα εξής δύο αποτελέσματα: 1) Το θεϊκό δίκαιο (δίκαιο της υπερκείμενης έννομης τάξης) είναι άμεσα εφαρμοστέο, λειτουργεί δηλαδή αυτομάτως στους αποδέκτες των νομικών επιταγών της υποκείμενης έννομης τάξης και 2) η νομική ισχύς του υπερκειμένου είναι ανώτερη εκείνης των κανόνων του υποκειμένου δικαίου. Το θεϊκό δίκαιο, εν ολίγοις, υπερισχύει του ανθρωπίνου, βασιζόμενο τόσο στην άμεση εφαρμογή του, όσο και στην αυξημένη ισχύ του. Στη σύγχρονη εποχή, η σχέση θεϊκού-ανθρώπινου δικαίου που συναντούμε στην κλασική εποχή, θα μπορούσε να παραλληλιστεί είτε με την κατίσχυση των συνταγματικών κανόνων έναντι των άλλων κανόνων δικαίου είτε με την κατίσχυση του κοινοτικού δικαίου έναντι των εθνικών δικαίων.

⁴⁰ Στέφανος Δεληκωστόπουλος, Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1996, σελ.251 επ.

⁴¹ Στην αρχαία αντιμαχία μεταξύ φύσης και νόμου έλαβαν μέρος πολυποίκιλοι σοφιστές με όχι πάντα συμβατές μεταξύ τους αντιλήψεις. Βλ. Αλέξανδρος Χούγιας – Παλαιολόγος, Φιλοσοφία του Δικαίου, Ι.Θεμελιακή Προβληματική, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 2000, σελ.112.

⁴² Ο Στράγγας διαφωνεί με την υπό του Ebbinghaus σύγχρονη διατυπωθείσα θεωρία, σύμφωνα με την οποία «οι δικαιοτικές υποχρεώσεις είναι ανεξάρτητες από τις ηθικές υποχρεώσεις και ευρίσκουν το θεμέλιο τους στην ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου και στην δι' αυτού του τελευταίου εξασφαλιζόμενη ασφάλεια δικαίου». Βλ. Ιωάννης Στράγγας, Φιλοσοφία του δικαίου, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 1999, σελ.154. Ως προς την έννοια της ασφάλειας δικαίου, βλ. Ιωάννης Στράγγας, Σημειώσεις για την στοιχειολογία του Δικαίου, -Απριορικές αρχές του δικαίου, Β' Έκδοση, Αθήνα, 2005, σελ.24 επ.

⁴³ Στέφανος Δεληκωστόπουλος, ό.π., σελ.251 επ.

2.3 ΓΡΑΠΤΟ-ΑΓΡΑΦΟ ΔΙΚΑΙΟ: Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΣΤΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ «ΑΝΤΙΓΟΝΗ» ΚΑΙ «ΑΙΑΣ».

2.3.1. «ΑΝΤΙΓΟΝΗ».

Η Αντιγόνη θεωρεί ότι η ταφή του Πολυνείκη επιβάλλεται από κάποιο άγραφο νόμο· η ταφή αυτή αποτελεί, τρόπον τινά, οικογενειακό καθήκον, που οι θεοί απαιτούν. Η ηρωίδα διαβλέπει ότι θα υπάρξει σύγκρουση ανάμεσα στους άγραφους νόμους και τους νόμους των ανθρώπων⁴⁴. Βαθεία της πεποίθηση αποτελεί το ότι το διάταγμα του Κρέοντα έρχεται σε ευθεία αντίθεση με τους άγραφους νόμους και, επομένως, θεωρεί αδύνατο να πειθαρχήσει σε κάτι κατάφωρα άδικο και επονείδιστο για τη μνήμη του αδελφού της Πολυνείκη⁴⁵. Ο Σοφοκλής παρουσιάζοντας την Αντιγόνη να πραγματεύεται το θέμα της ταφής του Πολυνείκη, επιδιώκει να τονίσει τόσο τη θεϊκή απαίτηση για την ταφή, όσο και την άποψη ότι η ταφή αποτελεί αναφαίρετο δικαίωμα ακόμα και για τους προδότες, όπως, εν προκειμένω, θεωρεί ο λαός της Θήβας τον Πολυνείκη, διότι εξεστράτευσε κατά της πατρίδας του.

Γίνεται, επομένως, μία έμμεση επίκληση στα πιο μύχια συναισθήματα των θεατών του έργου ως προς τις οφειλόμενες ιερές υποχρεώσεις προς το νεκρό⁴⁶. Στο σημείο αυτό σκόπιμο είναι να γίνει μία αναφορά στο δίκαιο της ταφής των νεκρών, όπως αυτό απαντάται στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο, προκειμένου να καταδειχθεί η τεράστια σημασία την οποία απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες στις υποχρεώσεις προς το νεκρό καθώς και τα νεκρικά έθιμα.

Ως χειρότερη άρα (κατάρα) κατά ενός ανθρώπου, εθεωρείτο να μη τύχει ταφής («ἄγε ἐς κόρακας», Μτφ. «να σε φάνε τα κοράκια»). Η περισυλλογή των νεκρών από τα πεδία των μαχών, προκειμένου να τους αποδοθούν τα πρέποντα και να ενταφιαστούν από τους οικείους τους, ήταν «τοῖς Ἑλλήσι κοινόν νόμιμον», προκειμένου μάλιστα να επιτελέσουν το ιερό αυτό τους καθήκον, οι

⁴⁴ C.M.Bowra, ό.π., σελ.60.

⁴⁵ Από τη μία πλευρά η Αντιγόνη κρατά το Δία, τη Δίκη και τον Άδη ως τους αφέντες των νόμων της ταφής και των οικογενειακών καθηκόντων, και από την άλλη η σχέση αίματος με την οικογένειά της είναι για κείνη πρωταρχική πραγματικότητα. Βλ. Robert F. Goheen, The imaging of Sophocle's Antigone, A study of poetic language and structure, σελ. 88 (Μετάφραση του γράφοντος).

⁴⁶ Το καθήκον της ταφής θίγεται, πλην της «Αντιγόνης», και στον «Αίαντα». Βλ. Jacqueline de Romilly, Ο νόμος στην ελληνική σκέψη από τις απαρχές στον Αριστοτέλη, Μτφ: Μπάμπη Αθανασίου, Κατερίνα Μηλιαρέση, Γ' Έκδοση, Αθήνα: Το Άστυ, 1997, σελ.41.

εμπόλεμοι συμφωνούσαν ανακωχή⁴⁷. Σε τέτοιο μάλιστα βαθμό ετηρείτο το κοινό νόμιμο της ταφής των νεκρών, ώστε οι Αθηναίοι δεσμεύονταν με όρκο να θάψουν τους νεκρούς στη μάχη συμμάχους τους. Επιπλέον, η με οποιοδήποτε τρόπο ύβρις προς το σώμα του νεκρού αντιπάλου (π.χ. αποκοπή αυτιών, ανασκολόπιση, κ.λ.π.), που συνήθιζαν οι βάρβαροι της Ανατολής, προκαλούσε βαθύτατο αποτροπιασμό στους Έλληνες. Δεν αποτελούσε δηλαδή μέγα ατόπημα και αποκρουστικό δείγμα βαρβαρότητας, αλλά και αίσχιστη ανανδρία.

Η μόνη περίπτωση, κατά την οποία επιτρεπόταν ή μάλλον επιβαλλόταν εκ του νόμου η προσβολή προς το σώμα του νεκρού, ήταν η αυτοκτονία. Σύμφωνα με νόμο του αττικού δικαίου:

*«ἐάν τις αὐτόν διαχρήσῃται, τὴν χεῖρα τὴν τοῦτο
πράξασαν ἀποκόπτειν, καὶ χωρὶς τοῦ σώματος θάπτειν»*

Μτφ. «Εάν κάποιος αυτοκτονήσει, να αποκόπτεται το χέρι, με το οποίο το έκανε, και να θάπτεται τούτο σε χωριστό χώρο⁴⁸».

Οι Έλληνες απεχθάνονταν τον αυτοχειριασμό, θεωρώντας τον ως πράξη ανανδρίας ή παράνοιας. Η αυτοκτονία μάλιστα δεν καταδικαζόταν μόνο ως ανανδρία και δειλία, αλλά και ως παράβαση των εντολών του θείου.

Στην αθηναϊκή νομοθεσία ανευρίσκεται πλήθος διατάξεων, οι οποίες ρυθμίζουν τα «νενομισμένα τοῖς νεκροῖς». Κατά πρώτον επιβάλλει:

*«ὅς ἂν ἀτάφῳ περιτύχῃ σώματι ἀνθρώπου,
Πάντως ἐπιβάλλειν αὐτῷ γῆν, θάπτειν
Πρὸς ἐσπέραν βλέποντας (Πλουτ. Σόλων Χ,Σ).*

Μτφ. : «Οποιοσ τυχόν απαντήσει άταφο σώμα ανθρώπου,
οφείλει οπωσδήποτε να το καλύψει, έστω και ελαφρώς,
με χώμα, τοποθετώντας το έτσι ώστε να «βλέπει» προς την Δύση».

Έσχατη κακή τύχη εθεωρείτο το να παραμείνει η σορός άταφη και να γίνει βορά των σκύλων ή όρνιων. Η στέρηση του ενταφιασμού κατά την πίστη των αρχαίων Ελλήνων είχε ως συνέπεια την επί εκατό έτη περιπλάνηση της

⁴⁷ Παναγιώτης Κυριακόπουλος, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, Αθήνα: Σύγχρονη Εκδοτική, σελ. 120 επ.

⁴⁸ Ο.π., σελ.122.

ψυχής του νεκρού στις όχθες της Στυγός, διότι οι ψυχές των νεκρών δεν επέτρεπαν σε αυτήν να εισέλθει στον Άδη⁴⁹.

*«θάπτε με ὅττι τάχιστα, πύλας Αἴδαο περάσω
τῆλέ με εἵργουσι ψυχαί, εἶδωλα καμόντων,
οὐδέ με πῶ μίσγεσθαι ὑπέρ ποταμοῖο ἔωσιν,
ἀλλ' οὐτως ἀλάλημαι ἂν' εὐρυπυλές Ἀἴδος δῶ»*

λέγει το εἶδωλο του Πατρόκλου στον Αχιλλέα (Ψ, 71-74).

Στην Αττική εξάλλου λατρευόταν η Δήμητρα και ο Διόνυσος, οι θεοί των μυστηρίων, η λατρεία των οποίων απαιτούσε την ταφή των νεκρών. Προκειμένου δε να ησυχάσει η ψυχή του νεκρού, έπρεπε απαξάπαντος να λάβουν χώρα οι επικήδειες τελετές καθώς και η τήρηση των νενομισμένων νεκρικών εθίμων, οπωσδήποτε όμως, αν μη τι άλλο, η σορός του θανόντος έπρεπε να καλυφθεί, έστω και με ελαφριά επίστρωση χώματος.

Γενικευμένη αντίληψη αποτελούσε η άποψη ότι η φοβερότερη άρὰ αλλά και η μεγαλύτερη τιμωρία για έναν άνθρωπο κακό δεν ήταν ο κολασμός του στον Άδη, αλλά το να μείνει άταφος⁵⁰. Ως καταλληλότερη τιμωρία για τον Πολυνείκη προέκρινε ο βασιλιάς Κρέων την απαγόρευση ταφής⁵¹ του, απειλώντας παράλληλα με την εσχάτη των ποινών τον παραβάτη της διαταγής του. Αυτή ακριβώς η τιμωρία, θεωρεί η Αντιγόνη, προσκρούει στον πανάρχαιο, άγραφο, θεόσταλτο στους ανθρώπους νόμο. Εξάλλου, κατά το αττικό δίκαιο, στην περίπτωση που ο νεκρός ήταν άκληρος, οι στενότεροι συγγενείς του ήταν επιφορτισμένοι να τελέσουν τα νενομισμένα στο νεκρό αυτό, εν προκειμένω η Αντιγόνη όφειλε να φροντίσει για τις νεκρικές τιμές του αδελφού της.

Κατά την άποψη της Αντιγόνης, οι άγραφοι νόμοι απαιτούν την ταφή των νεκρών από τα μέλη της οικογενείας. Οι παρθένες κόρες είναι προφανώς τελευταίες στην ιεραρχία εκείνων, οι οποίοι πρέπει να αναλάβουν αυτό το

⁴⁹ Γεώργιος Οικονόμου, Αι παιδαγωγικάί ιδέαι του Σοφοκλέους, Αθήνα, 1973, σελ.46.Επίσης, βλ. Ομήρου Ιλιάς, Αρχαίον κείμενον, Μτφ-Σημειώσεις : Ι. Πρωτόπαππας. Τόμος ΙΙ, Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων – Πάπυρος, 1975.

⁵⁰ Από πανάρχαιους χρόνους οι Έλληνες έθαβαν τους νεκρούς τους. Κατ' εξαίρεση αποφασίστηκε η καύση των νεκρών για τους πεσόντες στα πεδία του Τρωϊκού πολέμου. Σε περίπτωση που θα ετάφοντο μακριά από τη γενέθλια γη, δεν θα μπορούσε να αναπαυτεί η ψυχή τους. Βλ. Κυριακόπουλο, ό.π., σελ.126.

⁵¹ Αντίστοιχα, η ψυχή του Ελπήνορα, συντρόφου του Οδυσσέα, ο οποίος σκοτώθηκε στο μέγαρο της Κίρκης και οι σύντροφοί του στη βιασύνη τους να φύγουν δεν πρόλαβαν ούτε να τον θάψουν ούτε να τον κλάψουν, θερμοπαρακαλεί τον Οδυσσέα να μην μείνει άταφος ή άκλαυτος. Εξάλλου, μία τέτοια παράλειψη-ασέβεια προς το πρόσωπο του νεκρού μπορούσε να προκαλέσει ακόμη και τη θεϊκή οργή. Βλ. Κυριακόπουλο, ό.π., σελ.125.

καθήκον και οι τελευταίες που πρέπει να αναλαμβάνουν ρίσκα εξ ονόματος της οικογενείας τους, πιθανώς επειδή τέτοια ρίσκα συγκρούονται με τον πολιτισμικό τους ρόλο της αναπαραγωγής της επόμενης γενιάς⁵². Η επίκληση της Αντιγόνης στους άγραφους νόμους αποτελεί επί της ουσίας μια επίκληση στα βαθιά ριζωμένα θρησκευτικά συναισθήματα. Η θεωρία του Σοφοκλή συνοψίζεται στο ότι οι ανθρώπινοι νόμοι οφείλουν να συμμορφώνονται με τους νόμους των θεών⁵³. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα⁵⁴, ο οποίος νόμιζε πως μπορεί να επιτευχθεί η αρμονία ανάμεσα στις δύο κατηγορίες νόμων, ο Σοφοκλής θέλησε να τονίσει το επισφαλές της αρμονίας αυτής, εξ ου και προέβη στη δραματοποίηση μιας περίπτωσης δυσαρμονίας μεταξύ τους.

Ο Κρέων, επηρμένος και τυφλωμένος από αλαζονεία, αδυνατεί να δει την αλήθεια. Μολονότι, η Αντιγόνη ενεργεί έχοντας δίκιο, η εικόνα της ενδέχεται να δημιουργήσει αντιπάθεια, δεδομένου ότι ένα τέτοιο πρότυπο γυναίκας απέχει παρασάγγας από τη μέση Αθηναία⁵⁵ του 5^{ου} π.χ. αιώνα. Η θρασεία παρέμβαση στο δημόσιο βίο, καθώς και η παντελής έλλειψη σεβασμού στο πρόσωπο του Κρέοντα, ως βασιλιά, αλλά και ως αρχηγού της οικογενείας της, μπορεί να θεωρηθεί εξαιρετικά επικίνδυνη στάση. Όμως, το καθήκον της προς τους θεϊκούς νόμους αξιολογείται από την ίδια ως κάτι υπέρτατο, απόλυτο. Η αγεφύρωτη σύγκρουση Αντιγόνης –Κρέοντα οφείλεται κυρίως στην έντονη ηθική υποχρέωση που αισθάνεται η Αντιγόνη προς τον Πολυνείκη, την έπαρση και αλαζονεία του Κρέοντα και, εν γένει, στην αντίθεση των δύο αυτών μορφών, ενός θιασώτη των ανθρωπίνων και ενός των θεϊκών νόμων.

⁵² Helene P. Foley, *Antigone as Moral Agent, Tragedy and the tragic, Greek theatre and beyond*, Editor: M.S. Silk, Oxford University Press, 1998, σελ.58 [Μετάφραση του γράφοντος].

⁵³ Η τραγωδία «Αντιγόνη» ανήκε πιθανότατα σε μία τριλογία όπου οι άλλες δύο τραγωδίες είχαν ως θέμα την ιστορία του Λαΐου και του Οιδίποδα. Μάλιστα, κατά πάσα πιθανότητα η «Αντιγόνη» ήταν η τρίτη τραγωδία της τριλογίας, αφού σ' αυτή ο Σοφοκλής διατυπώνει το βασικό του συμπέρασμα, δηλαδή την υπεροχή των θεϊκών έναντι των γραπτών νόμων. Βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Η αρχαία τραγωδία και κωμωδία: Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου ελληνικού θεάτρου*, Αθήνα: Εκδ. Μπουκουμάνη, 1974, σελ.222.

⁵⁴ C.M.Bowra, *ό.π.*, σελ.61.

⁵⁵ Η ονομασία «Αθηναία» λειτουργούσε τότε μόνο ως επίθετο, για να δηλώσει τη σύζυγο ή την κόρη του πολίτη, και όχι ως ουσιαστικό. Η συνήθεια αυτή αναγόταν στο μύθο της εκλογής της θεάς Αθηνάς ως προστάτιδας της πόλης. Έτσι, όταν ήθελαν να προσδιορίσουν την Αθηναία την αποκαλούσαν «Αστή» ή «Ατθίδα». Ο Στράβων ιστορεί ότι η πόλη των Αθηνών ονομαζόταν κάποτε Ατθίς σε ανάμνηση της Ατθίδας, κόρης του βασιλιά Κραναού. Επομένως, από την Ατθίδα αυτή αποκαλούνταν Ατθίδες και οι Αθηναίες γυναίκες. Βλ. Φωτεινή Δεκάζου-Στεφανοπούλου, *Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα, (εισήγηση)*, Δίκαιο, Ιστορία και Θεσμοί, τιμητικό αφιέρωμα στο Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου, Θεσ/κη: University Studio Press, 2000, σελ..315.

Η άρνηση της Ισμήνης να συμπράξει προκειμένου να ταφεί ο Πολυνείκης εξοργίζει την Αντιγόνη, η οποία απαντά (στ.69-77)⁵⁶:

«Οὐτ' ἂν κελεύσαιμ' οὐτ' ἂν, εἰ θύλοισ ἔτι
πράσσειν, ἐμοῦ γ' ἂν ἡδέως δρῶης μετά·
Ἀλλ' ἴσθ' ὅποια σοι δοκεῖ, κείνον δ' ἐγὼ
θάψω· καλὸν μοι τοῦτο ποιούσῃ θανεῖν.
Φίλῃ μετ' αὐτοῦ κήσομαι, φίλου μέτα,
ὅσια πανουργήσασ'. ἐπεὶ πλείων χρόνος
ὄν δεῖ μ' ἀρέσκειν τοῖς κάτω τῶν ἐνθάδε.
Ἐκεῖ γάρ αἰεὶ κήσομαι· σοὶ δ' εἰ δοκεῖ,
τα τῶν θεῶν ἔντιμ' ἀτιμάσασ' ἔχε».

Μτφ. «Στα πόδια δε θα πέσω· κι αν μετανιώσεις,
με χαρά δεν θα δεχτώ το χέρι σου· εγώ θα
τονε θάψω. Μ' αρέσει να το πράξω, κι ας πεθάνω·
σ' αγαπημένο πλάι αγαπημένη θα κείτομαι,
άγια κριματισμένη· περίσσιο χρόνο
απ' τους εδώ οι κάτω θα με χαίρονται·
εκεί αιώνια θά'μαι· αν θες εσύ, μαγάρισε
εκείνα που οι θεοί τα μακαρίζουν».

Ο Κρέων αναπτύσσει τις πολιτικές του αρχές και προσθέτει με σοφιστική⁵⁷ επιχειρηματολογία ότι σύμφωνα με αυτές διέταξε να μείνει άταφο το πτώμα του Πολυνείκη, επειδή ο τελευταίος εξεστράτευσε κατά της πατρίδας του, η οποία είναι υπεράνω όλων (στ. 182-190):

«και μεῖζον ὅστις ἀντί τῆς αὐτοῦ πάτρας
Φίλον νομίζει, τοῦτον οὐδαμοῦ λέγω.
ἐγὼ γάρ, ἴστω Ζεὺς ὁ πάνθ' ὀρῶν ἀεὶ,
οὐτ' ἂν σιωπήσαιμι τὴν ἄτην ὀρῶν
στήχουσαν ἀστοῖς ἀντί τῆς σωτηρίας,
οὐτ' ἂν φίλον ποτ' ἄνδρα δυσμενῇ χθονός
θείμην ἐμαντῶ, τοῦτο γινώσκειν ὅτι
ἦδ' ἐστὶν ἡ σώζουσα και ταύτης ἔπι
πλέοντες ὀρθῆς τοὺς φίλους ποιούμεθα».

⁵⁶ Πρωτότυπο και μετάφραση, βλ. Σοφοκλή, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 32-33.

⁵⁷ Η διδασκαλία των σοφιστών συνεπέφερε, inter alia, και τον κλονισμό της εθνικής παραδόσεως, στην οποία εξέχουσα θέση κατέχει η προσήλωση στον άγραφο θείο νόμο. Αποκλίνοντας οι Σοφιστές υπέρ της άποψης ότι οι διάφοροι θεσμοί είναι «θέσει» μάλλον και όχι «φύσει» προκάλεσαν αμφισβήτηση των μέχρι τότε παραδεδομένων. Εναντίον αυτής της σοφιστικής αγωγής ετάχθησαν οι οπαδοί της αρχαίας παιδείας και εθνικής μορφώσεως, οι συντηρητικοί, μεταξύ των οποίων ο Σοφοκλής. Ο άγραφος θεσμός επέβαλλε στους ανθρώπους της παλιάς εποχής θρησκευτικό σεβασμό προς τους νεκρούς τους. Σε μια εποχή όπου το σοφιστικό πνεύμα των καινοτομιών κλόνιζε το κύρος του άγραφου νόμου και τον απειλούσε με απογύμνωση από την ιερότητά του, ο Σοφοκλής με τις δύο τραγωδίες του, «Αίας» και «Αντιγόνη» υπερασπίζεται τον άγραφο νόμο και διδάσκει το ιερό χρέος προς τους νεκρούς. Βλ. Γεώργιο Οικονόμου, ό.π., σελ. 44 επ. Επίσης, βλ. και Κώστα Γ. Μαυριά, Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών Ι, Αθήνα: Εκδ: Σάκκουλα, 1982, σελ. 30 επ.

Μτφ. « Κι' όποιος από την πατρίδα του το φίλο
προτιμά, τον έχω για μηδενικό.
Εγώ – μάρτυρας ο θεός ο παντεπόπτης-
ούτε θα σιωπούσα βλέποντας τη συμφορά
την πόλη να σιμώνει αντί την σωτηρία
ούτε φίλο μου θα' κανα της χώρας τον εχθρό,
γιατί το ξέρω πως είναι μοναδικό σωσίβιο
και μόνο πάνω στις πόλης το σκαρί,
ορθό σαν πλέει, δημιουργούμε τις φιλίες μας⁵⁸».

Μολονότι τα λόγια αυτά του Κρέοντα διέπονται από βαθύ αίσθημα πατριωτισμού, εντούτοις ο χορός δεν τα αποδέχεται με τον πρέποντα ζήλο, δεδομένου ότι, μέσω του κηρύγματος αυτού, απαγορεύεται η ταφή ενός νεκρού, η οποία επιβάλλεται από τον άγραφο νόμο (στ. 211-212):

«σοί ταῦτ' ἀρέσκει, παῖ Μενοικέως Κρέων,
Τον τῇδε δύσνουν κᾶς τον εὐμενῇ πόλει.»

Μτφ. «Ό,τι σ'αρέσει Κρέοντα, γιε του Μενοικέα,
να κάνεις, γι'αυτόν που δυστροπεί, γι'αυτόν
που πειθαρχεί στην πόλη⁵⁹».

Ακόμη και ο φύλακας, ο οποίος ανήγγειλε την ταφή του Πολυνείκη ενώπιον του Κρέοντα εκφράζει τη λαϊκή πίστη προς την ιερότητα της ταφής (στ.255-256):

«ό μέν γάρ ἠφάνιστο τυμβήρης μέν οὔ,
Λεπτὴ δ' ἄγος φεύγοντος ὥς, ἐπῆν κόνις.»

Μτφ. «Διότι εκείνος μεν, ο νεκρός, είχε καταστεί αφανής,
όχι βέβαια θαμμένος σε τάφο, αλλά λεπτή σκόνη
ήταν χυμένη πάνω του, σαν να ήθελε να αποφύγει
ο δράστης το έγκλημα της ασέβειας⁶⁰».

Στο μονόλογο, μετά τη σύλληψή της, η Αντιγόνη εξηγεί γιατί προτιμά το θείο δίκαιο από το ανθρώπινο (στ.450-460). Κάνοντας αναφορά η Αντιγόνη στα «ἄγραφα κάσφαλή θεῶν» (στ.454) απηχεί, επί της ουσίας, τη βαθειά πίστη του Σοφοκλή στην ανωτερότητα του άγραφου δικαίου⁶¹. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης στη «Ρητορική» του, όχι μονάχα αναγνωρίζει πόσο ορθή είναι η αντίληψη του

⁵⁸ Σοφοκλής, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 42-43.

⁵⁹ Ό.π.

⁶⁰ Ό.π., σελ.46-47.

⁶¹ Εν προκειμένω θα μπορούσε να γίνει λόγος για την έννοια του υπερνομικού δικαίου. Βλ. Karl Engisch, Εισαγωγή στη Νομική Σκέψη, Γ' Έκδοση, Μτφ: Διονυσίου Σπινέλλη, Αθήνα:MIET, 1999, σελ.208.

μεγάλου τραγικού για την υπεροχή των άγραφων νόμων εν συγκρίσει με τους γραπτούς, αλλά και καταχωρίζει εκεί τους ίδιους στίχους της Αντιγόνης (στ.454 κ.εξ.), προκειμένου να ενισχύσει τη σύμφωνη με την αντίληψη εκείνου γνώμη του⁶².

Μόνο η εγκατάλειψη άταφου του Πολυνείκη θα προκαλούσε λύπη στην ηρώίδα και όχι ο θάνατος, ως απειλή δια στόματος Κρέοντα (στ.465-468):

«οὕτως ἔμοιγε τοῦδε τοῦ μόρου τυχεῖν
παρ' οὐδέν ἄλγος· ἀλλ' ἂν, εἰ του ἐξ ἐμῆς
μητρόσ θανόντ' ἄθαρπτον ἦνσχόμην νέκυν,
κείνοις ἂν ἤλγουν· τοῖσδε δ' οὐκ ἀλγύνομαι.»

Μτφ. «Αυτός ο θάνατος, όταν με βρει, δε θα πονέσω.
αν όμως το νεκρό παιδί της μάνας μου άταφο
τ' άφηνα, θα με πονούσε. Μα τώρα δεν πονώ⁶³».

Εξάλλου, σε άλλο σημείο υποστηρίζει η Αντιγόνη ότι ο Άδης θέλει τους νόμους ίσους για όλους τους νεκρούς (στ. 519): «ὁμῶς δ' γ' Ἄδης τοὺς νόμους ἴσους ποθεῖ⁶⁴». Η απροθυμία της Ισμήνης να συνδράμει την προσπάθεια της αδελφής της να επιτελέσει το ιερό της καθήκον εξηγείται, αν αναλογιστούμε το εὐθραυστο και αδύναμο του χαρακτήρα της, ενός χαρακτήρα διαμετρικά αντίθετου από εκείνον της Αντιγόνης. Ωστόσο, τα αρχικά αρνητικά, ενδεχομένως, αισθήματα των θεατών για την Ισμήνη εν συνεχεία αμβλύνονται, όταν η Ισμήνη διαβεβαιώνει την αδελφή της ότι κατ' ουσίαν συμφωνούσε ως προς την ταφή του Πολυνείκη (στ.558)⁶⁵:

«καὶ μὴν ἴση νῶν ἐστὶν ἡ' ἑαμαρτία».

Συνεπώς, και η Ισμήνη εξ αρχής αναγνώριζε την ιερότητα του άγραφου – θείου νόμου, ο οποίος και επέβαλλε την προς τους νεκρούς απόδοση των νενομισμένων, πλην όμως η γυναικεία της φύση δρούσε ανασταλτικά στη συμμετοχή της σε μία τέτοια παράτολμη ενέργεια. Ο Σοφοκλής περίτεχνα παρουσιάζει τον Αίμονα να τάσσεται υπέρ της υπεροχής του άγραφου δικαίου, χωρίς ωστόσο να μετατοπίζει τον πυρήνα της τραγωδίας του από την ψυχοσύνθεση και τη συμπεριφορά της Αντιγόνης.

⁶² Καψάλης, ό.π., σελ. 29.

⁶³ Σοφοκλής, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 62-63.

⁶⁴ Ό.π., σελ. 64-65.

⁶⁵ Ό.π., σελ. 68-69.

Στην ερώτηση του Κρέοντα, αν αμαρτάνει τηρώντας τις πολιτικές του αρχές (στ.744), ο Αίμονας απαντά ότι δεν δύναται να γίνει λόγος περί ευσεβείας, αφού καταπατά τα νόμιμα των θεών (στ.745):

«οὐ γάρ σέβεις, τιμάς γέ τας θεῶν πατῶν⁶⁶».

Η σύγκρουση Αίμονα-Κρέοντα, καθώς και η επιχειρηματολογία του Αίμονα ως προς την υπεροχή του αγράφου δικαίου δεν καθίστανται ικανές να μεταπείσουν τον Κρέοντα, ο οποίος διατάσσει την επίσπευση της θανάτωσης της Αντιγόνης. Η Αντιγόνη όμως, θεωρεί εκείνη την πράξη αυτονόητη, εξ ου και τονίζει ότι τιμωρείται, επειδή διέπραξε ευσεβή πράξη (στ.943):

«την εὐσεβίαν σεβίσασα⁶⁷».

Λίγο μετά την απομάκρυνση της Αντιγόνης και τη μεταφορά της στον επίγειο τάφο της, απ' όπου δεν θα ξαναδεί το φῶς του ἡλίου⁶⁸, εμφανίζεται ο μάντης Τειρεσίας, ο οποίος μετά την έκρηξη οργής του Κρέοντα προς το πρόσωπό του, του αποκαλύπτει τις συνέπειες των ανίερων πράξεών του, της καταπάτησης δηλαδή του άγραφου θείου νόμου, της στέρησης ταφής ενός νεκρού και της καταδίκης της ηρωίδας εις θάνατον (στ.1064-1073)⁶⁹:

«ἀλλ' εὖ γέ τοι κάτισθι μη πολλούς ἔτι
τροχούς ἀμιλλητῆρας ἡλίου τελεῖν,
εὖ οἶσι τῶν σῶν αὐτός ἐκ σπλάγχνων ἕνα
νέκυν νεκρῶν ἀμοιβόν ἀντιδούς ἔσει,
αἰθ' ὧν ἔχεις μέν τῶν ἄνω βαλὼν κάτω
ψυχὴν τ' ἀτίμως ἐν τάφῳ κατῶκισας,
ἔχεις δε τῶν κάτωθεν ἐνθάδ' οὐ θεῶν
ἄμοιρον, ἀκτέριστον, ἀνόσιον νέκυν.
ὧν οὔτε σοί μέτεστιν οὔτε τοῖς ἄνω
θεοῖσιν, ἀλλ' ἐκ σοῦ βιάζονται τάδε».

Μτφ. «Μάθε, λοιπόν, καλά πως δε θα σώσεις να δεις
πολλούς απανωτούς του ἡλίου γύρους
και θα πληρώσεις μ' έναν νεκρό, των νεκρῶν
αντισήκωμα, σπλάχνο δικό σου.
Γιατί στον κάτω κόσμος πέταξες ζωντανό κορμί
και μια ψυχὴ την έχτισες παράνομα στον τάφο»

⁶⁶ Ο.π., σελ. 80-81.

⁶⁷ Ο.π., σελ. 94-95.

⁶⁸ Η ελληνική αντίληψη και ειδικά εκείνη του Σοφοκλή συσχετίζει άμεσα το φῶς με τη ζωή (πρβλ. στ. 802-803- «Αντιγόνη»), όπως εξάλλου μαρτυρείται στο μεγάλο μονόλογο προς το φῶς του ἡλίου στην τραγωδία «Αίας». Βλ. Antigones, George Steiner, Μτφ: Σπύρος Δόικας, Απόσπασμα στν βιβλίου αυτού στην έκδοση του θεάτρου Τομή «Αντιγόνη, Μία ανοικτή διδασκαλία 1997-1999», σελ.30.

⁶⁹ Σοφοκλής, ό.π., σελ. 104-105.

κρατάς εδώ νεκρό αστόλιστο και ατίμητο
στερώνοντας τον απ' τους θεούς του κάτω κόσμου.
Σ' αυτά δικαίωμα δεν έχεις ούτε συ
Ούτε του πάνω κόσμου οι θεοί· τους εκβιάζεις.»

Η μαντεία του Τειρεσία ταρασσει συθέμελα τον Κρέοντα, ο οποίος αποφασίζει να θάψει το νεκρό και να απελευθερώσει την ηρωίδα από τον τάφο της· όμως, είναι πλέον αργά, αφού η Αντιγόνη έχει ήδη αυτοκτονήσει και παρασύρει μαζί της στο θάνατο το μνηστήρα της Αίμονα. Η Ευρυδίκη, σύζυγος του Κρέοντα, στο άκουσμα των τραγικών ειδήσεων αυτοκτονεί. Χαρακτηριστικό της ριζικής μεταστροφής του Κρέοντα υπό το φόβο πραγματοποίησης της μαντείας είναι και ο φόβος που εκφράζει μήπως τελικά είναι άριστο πράγμα να ζει κανείς διαφυλάττοντας τους υφιστάμενους από παλιά νόμους (στ.1113-1114):

«δέδοικα γάρ μη τους καθεστῶτας νόμους
ἄριστον ἢ σῶζοντα τον βίον τελεῖν⁷⁰».

Ο Σοφοκλής στην «Αντιγόνη» του πραγματεύεται το θέμα θείου-ανθρωπίνου νόμου με περισσή μαεστρία⁷¹. Επινόησε μία σύγκρουση καθηκόντων, μία κατάσταση όπου οι απαιτήσεις του Κράτους απ' ενός και η ηθική ή η θρησκευτική συνείδηση απ' ετέρου συνιστούν αντίρροπες δυνάμεις. Μολονότι, εν προκειμένω, η απαίτηση αυτή του Κρέοντα δε συνοψίζεται σε ένα νόμο μελετημένο και ήδη αποδεκτό, αλλά σε ένα απλό διάταγμα, ο Σοφοκλής φαίνεται έτοιμος να παραδεχτεί ότι το διάταγμα του Κρέοντα ήταν έγκυρο και είχε ισχύ νόμου. Πλην του Κρέοντος, ο οποίος αναφέρεται στο διάταγμά του, τον νόμο⁷² και την υπακοή σ' αυτόν (στ.449,481,663), τα υπόλοιπα πρόσωπα του έργου, αλλά και ο Χορός, εκφράζονται με παρόμοιους όρους. Η Ισμήνη αναφέρει ότι είναι «στον νόμο κόντρα, αν πάρουμε απήφιστα του βασιλιά την

⁷⁰ Ό.π., σελ. 106-107.

⁷¹ Jacqueline de Romilly, ό.π., σελ. 38 επ.

⁷² Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Κρέων ονομάζει καταχρηστικά τη διαταγή του «νόμο». Πολλά στοιχεία συνηγορούν στο ότι ο Σοφοκλής θέλει μ' αυτή τη χρήση της λέξης να καταστήσει σαφή τον μεγάλο βαθμό στον οποίο τώρα το δίκαιο γινόταν υπόθεση αυθαίρετων αποφάσεων. Το θέμα λοιπόν στις αντίστοιχες εκφράσεις δεν ήταν μόνο η διαταγή του Κρέοντα, αλλά και η ολοένα πιο πιεστική νομοθεσία των αττικών λαϊκών συνελεύσεων. Έτσι, λόγου χάρη, η Αντιγόνη λέει ότι αναλαμβάνει την ταφή του Πολυνείκη «ενάντια στη θέληση των πολιτών» σαν να επρόκειτο πραγματικά για το νόμο τους (στ.907). Βλ. Christian Meier, Η Πολιτική τέχνη της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, Μτφ.: Φλώρα Μανακίδου, Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, 1997, σελ. 234.

εξουσία» (στ.59)⁷³, ο Χορός χρησιμοποιεί την ίδια λέξη (στ.382) και η ίδια η Αντιγόνη, όταν προχωρεί προς τον θάνατο οδύρεται θρηνώντας (στ.847-849)⁷⁴:

«ἔμπας ξυμάρτυρας ὕμμ' ἐπικτῶμαι, οἶα
φίλων ἄκλαντος, οἷοις νόμοις προς ἔργμα
τυμβόχωστον ἔρχομαι τάφου ποταινίου»

Μτφ. «σας βάζω μάρτυρες με τη σειρά, πως από φίλους
ἀκλαντη, με νόμους ποιους πορεύομαι στον τάφο
τον αλλόκοτο, σε χωματένια φυλακή χωμένη;»

Επιπλέον, ο Χορός αποσαφηνίζει ότι δεν αμφισβητεί διόλου τη νόμιμη αξία της βασιλικής απόφασης, αφού αναγνωρίζει στον Κρέοντα την δυνατότητα χρήσης νόμου κατά βούληση.

Εύκολα διακρίνει κανείς τη μικρή αξία την οποία αποδίδει ο Σοφοκλής σε μία καθαρά πολιτική νομοθεσία που δεν εναρμονίζεται με τις θρησκευτικές ή ηθικές επιταγές⁷⁵. Ένας ανθρώπινος νόμος ή ένα διάταγμα έναντι των θεϊκών νόμων τείνει στην ασάφεια. Η επιλογή των θεϊκών νόμων σημαίνει την προτίμηση στους θεούς και όχι στους ανθρώπους, στο αιώνιο και όχι στο φθαρτό, στο σταθερό και όχι στο πρόσκαιρο. Ωστόσο, πλην της «Αντιγόνης» και του «Αίαντα» - όπως θα δούμε εν συνεχεία - και στον «Οιδίποδα Τύραννο» ο Χορός εξυμνεί τους θείους νόμους με εξίσου εύγλωττους όρους, όπως η Αντιγόνη, επιμένοντας όχι λιγότερο από εκείνη στο θεϊκό και αιώνιο χαρακτήρα αυτών των νόμων (στ.863-871)⁷⁶:

«εἴ μοι ξυνείη φέροντι μοῖρα τάν εὐσεπτον
ἀγνείαν λόγον ἔργων τε πάντων, ὧν νόμοι
πρόκεινται ὑψίποδες, οὐρανίαν δι' αἰθέρα
τεκνωθέντες, ὧν Ὀλυμπος πατήρ μόνος,
οὐδέ νιν θνατά φύσις ἀνέρων ἔτικτεν οὐδέ
μη ποτε λάθα κατακοιμάση· μέγας ἐν
τούτοις θεός οὐδέ γηράσκει».

Μτφ. «μακάρι η μοίρα να δώσει να έχω πάντα μέσα μου
την ιερή αγνότητα σε όλα τα λόγια και τα έργα μου,
που γι' αυτά έχουν καθιερωθεί υψηλοί νόμοι,
γεννημένοι μέσα στον ουράνιο αιθέρα· ο Όλυμπος
είναι ο μόνος πατέρας τους και δεν τους γέννησε

⁷³ Σοφοκλής, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 32-33.

⁷⁴ Ό.π., σελ. 88-89.

⁷⁵ Jacqueline de Romilly, ό.π., σελ. 39.

⁷⁶ Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος- Οιδίπους επί Κολωνώ- Αντιγόνη, ό.π., σελ. 112-113.

*η θνητή φύση των ανθρώπων και ούτε πρόκειται
ποτέ η λησμονιά να τους σκεπάσει· μέσα σ' αυτούς
υπάρχει μεγάλος θεός, που δεν γερνά ποτέ».*

Η έλλειψη δικαστηρίων αρμόδιων να κρίνουν τις παραβάσεις των αγράφων νόμων αλλά και ιερέων, για να οδηγούν και να κατευθύνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά, συντελεί στο γεγονός ότι οι θεϊκοί νόμοι έχουν πάντοτε ερμηνευτή και εγγυητή την ηθική κρίση των ατόμων.

Αντίθετα με την πολιτική νομιμότητα που εκπροσωπεί ο Κρέων, η Αντιγόνη γίνεται οικειοθελώς θεματοφύλακας μίας θεϊκής επιταγής, η οποία είναι χαραγμένη στη συνείδηση των ανθρώπων.

Ήδη από την εποχή του Σοφοκλή και άλλοι συγγραφείς έκαναν λόγο για άγραφους νόμους, αποδίδοντας στην έννοια αυτή ένα περιεχόμενο μάλλον ηθικό παρά θρησκευτικό. Γλαφυρότατο παράδειγμα αποτελεί μία αναφορά στο δεύτερο βιβλίο των Ιστοριών του Θουκυδίδη (στο γνωστό επιτάφιο λόγο του Περικλή)⁷⁷. Μεταξύ άλλων αναφέρει ότι η ανεκτικότητα και η ελευθερία που διαπνέουν την πόλη των Αθηνών δεν αποτελούν αφορμές για κανενός είδους αταξία (Θουκ. Β, 73,3)⁷⁸:

*«Ανεπαχθώς δε τα ἴδια προσομιλοῦντες τη δημόσια
διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αξεῖ
ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει και τῶν νόμων, και μάλιστα
αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται και
ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν».*

Μτφ. «Κι ενώ στην ιδιωτική μας ζωή περνούμε απείραχτα μεταξύ μας, σαν πολίτες είναι πιο πολύ από εσωτερικό σεβασμό που δεν παρανομούμε, στους άρχοντες μας κάθε φορά πειθαρχικά και στους νόμους, και μάλιστα σε όσους έχουν γίνει για να βοηθούν τους αδικημένους, και σε όσους, και άγραφοι που είναι, όμως φέρνουν ντροπή ομολογημένη».

⁷⁷ Jacqueline de Romilly, ό.π., σελ. 43.

⁷⁸ Πρωτότυπο και μετάφραση, Βλ. Ι.Θ. Κακριδή, Περικλέους Επιτάφιος (Θουκ. II 34-46), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου, 1^η Έκδοση, 1996, σελ.20-21.

2.3.2.ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΑΠΟΨΕΩΝ ΚΡΕΟΝΤΑ-ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ.

Θα περίμενε κανείς ότι η Αντιγόνη, ως μέλος της Θηβαϊκής βασιλικής οικογένειας, θα ήταν εξαιρετικά πρόθυμη να τηρήσει τους νόμους και μάλιστα εκείνους, οι οποίοι προέρχονται από το θείο της Κρέοντα, βασιλιά των Θηβών.

Η συμμόρφωση στο γράμμα του νόμου του βασιλιά είναι κάτι αυτονόητο και अपαρέγκλιτο· όμως, εν προκειμένω, μια παράμετρος διαφοροποιεί την άποψη Κρέοντα και Αντιγόνης για τους νόμους: η αδελφική αγάπη. Η αγάπη της Αντιγόνης για τον Πολυνείκη είναι ο πιο ισχυρός δεσμός που έχει γνωρίσει. Περισσότερο από οτιδήποτε άλλο αυτός ο δεσμός αποτελεί μια πραγματικότητα βαθιά ριζωμένη στην αντίληψη για τη συγγένεια του αίματος. Θεωρεί πως μόνο για τον αδερφό της θα είχε διακινδυνεύσει τόσο πολύ και θα δεχόταν να υποστεί μια τόσο ατιμωτική τιμωρία⁷⁹.

Η αδελφική αγάπη, δηλαδή, ως ιδέα διατρέχει την πλοκή και εξέλιξη του μύθου της τραγωδίας αυτής⁸⁰. Αυτή η αγάπη οπλίζει την ψυχή με δύναμη για εξουδετέρωση του φόβου, για αντιμετώπιση των ύβρεων και των απειλών, για περιφρόνηση του θανάτου, για ανύψωση στην ιδέα του χρέους και της θυσίας, για τοποθέτηση του αδελφού στην κορυφή της κλίμακας των εξ αίματος δεσμών. Επιπλέον, η αδελφική αγάπη δύναται να καταστέλλει την οργή, να συγχωρεί, να ορθοφρονεί, να ανταποδίδει τον έλεον, να παρέχει τη γενναιότητα και τη γενναιοφροσύνη, να μεταβάλλει ακόμα και τη φύση ενός ατόμου άσημου και να το καθιστά εξαιρετο με άπειρο κάλλος ψυχής.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η Αντιγόνη αισθανόμενη βαθιά ανιδιοτελή αγάπη για το νεκρό Πολυνείκη διαφοροποιήθηκε από τις απόψεις του Κρέοντα ως προς τους νόμους και ενδεχομένως από τις προσωπικές απόψεις που η ίδια θα είχε προτού βρεθεί αντιμέτωπη με το ηθικό της αυτό καθήκον. Την οφειλόμενη πειθαρχία στην επιθυμία του Κρέοντα διαδέχθηκε η ορμητικότητα, το ασίγαστο πάθος της να τιμήσει τον πιο στενό της συγγενή. Η αντίδραση όμως και η αντίσταση της Αντιγόνης στα κρεόντεια θεοπίσματα έχει και μία άλλη όψη⁸¹. Είναι η αντίσταση του ανίσχυρου εναντίον του ισχυρού, του απλού και άοπλου

⁷⁹ C.M.Bowra, ό.π., σελ.54.

⁸⁰ Σοφοκλής, Αντιγόνη, Μτφ.: Ιωάννης Μπάρμπας, Θεσ/κη: Εκδ. Ζήτηρος, 2001, σελ. 553.

⁸¹ Ο.π., σελ.552 επ..

πολίτη εναντίον του πάνοπλου τυράννου, της ελεύθερης θέλησης εναντίον της καταναγκαστικής απόφασης, της ευσυνείδητης αυτοπροαίρετης εκλογής εναντίον της ανεξέλεγκτης και βίαιης επιβολής μιας αυθαίρετης απόφασης. Είναι ο αγώνας του ελεύθερου ατόμου εναντίον της δουλικής υποταγής, η αποφασιστικότητα για υπεράσπιση του δικαίου, του θείου, η κραυγή διαμαρτυρίας εναντίον της αδικίας, η πάλη με συνέπεια και πίστη. Είναι η βεβαιότητα για δικαίωση και η προσμονή για τη θυσία με καρτερία και γαλήνη, με ανάταση της ψυχής και με ανύψωση του πνεύματος στον κόσμο της ιδέας και της άγραφης αιώνιας θείας νομοτέλειας και της υπερκόσμιας θεϊκής παρουσίας.

2.3.3.ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΟΦΟΚΛΗ.

Η Αντιγόνη δεν αντιτάχθηκε σε μία εξουσία που τη θεωρούσε καθεαυτή παράνομη, μολονότι βέβαια θα μπορούσε να ισχυριστεί κάτι τέτοιο αφού ο Κρέων βρισκόταν στην αρχή με «νόσφιση εξουσίας». Ο θρόνος του Οιδίποδα ανήκε στον Πολυνείκη και όχι στον Κρέοντα. Η Αντιγόνη έμμεσα αναγνωρίζει την εξουσία του Κρέοντα ως τυραννική (στ.506-507)⁸²:

*«ἀλλ' ἢ τυραννὶς πολλὰ τ' ἄλλ' εὐδαιμονεῖ
κᾶξεστιν αὐτῇ δρᾶν λέγειν θ' ἂ βούλεται».*

Μτφ. *«Μα η απόλυτη εξουσία έχει και άλλα πολλά
πλεονεκτήματα και μπορεί να κάνει και να
λέει αυτά που θέλει».*

Ο Σοφοκλής, ωστόσο, θέλησε να υπάρχει το δικαίωμα αντίστασης όχι μόνο ενάντια στην παράνομη εξουσία και τις παράνομες διαταγές της, αλλά και ενάντια σε μια καθ' όλα νόμιμη διαταγή, όταν αυτή συγκρούεται ευθέως με μια επιταγή μίας ανώτερης τάξης δικαίου απ' αυτή που καθιερώνεται και αποτελεί το ίδιο το θετικό δίκαιο⁸³. Στο δίλημμα «θεϊκό ή ανθρώπινο δίκαιο» ο Σοφοκλής με σθένος και βεβαιότητα μάλλον θεοκρατική υπερασπίζεται το θεϊκό δίκαιο⁸⁴.

⁸² Σοφοκλής, Αντιγόνη, ό.π., σελ.432-433.

⁸³ Δεληκωστόπουλος, ό.π., σελ. 282-283 επ.

⁸⁴ Σύμφωνα με τη de Romilly, «η αντίθεση μεταξύ ανθρώπινων και θείων νόμων, το κύριο θέμα της Αντιγόνης, είναι εδώ ρητά διατυπωμένο και προσδιορισμένο, sub specie aeternitatis». Βλ. Jacqueline de Romilly, Γιατί η Ελλάδα;, ό.π., σελ. 239.

Σε περίπτωση αντίθεσης ανθρώπινου- θεϊκού δικαίου, η αντίσταση κατά του ανθρώπινου δικαίου, προκειμένου να διαφυλαχθεί το θεϊκό, συνιστά καθήκον.

Αναντίρρητα, η συναίνεση του λαού στο δικαίωμα αυτό αντίστασης είναι καταλυτική· οι κρατούντες διαχρονικά αποζητούν τη συναίνεση του λαού, διότι τοιουτοτρόπως αποκτούν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, η οποία πολλές φορές αγγίζει τα όρια της ασυδοσίας. Τεχνηέντως, ο Σοφοκλής προσδίδει στην εντολή του Κρέοντα νομιμότητα από πλευράς θετικού δικαίου, θέλοντας να τονίσει ότι ακόμα και οι νόμιμες πράξεις της διοίκησης απαιτούν τη λαϊκή αποδοχή και συναίνεση. Ο Αίμων, ως δραματουργικό εργαλείο του Σοφοκλή για την κατάδειξη αυτής ακριβώς της άποψης, ευθαρσώς ομολογεί στον πατέρα του ότι λόγω της αυταρχικής συμπεριφοράς του έχει αποκοπεί από την επαφή του με το λαό και την κοινή γνώμη (στ. 690-691)⁸⁵:

*«τὸ γὰρ σὸν ὄμμα δεινὸν, ἀνδρὶ δημότῃ
λόγοις τοιούτοις, οἷς σὺ μὴ τέρψει κλύων»*

Μτφ. *«Γιατί η δική σου η ματιά πέφτει φοβερή
πάνω στον απλό άνθρωπο, αν πάει να
πει πράγματα που δεν ηχούν ευχάριστα
στ' αυτιά σου».*

Προσπαθεί μάλιστα ο Αίμων να αποτρέψει τον Κρέοντα να θανατώσει την Αντιγόνη, γιατί η πόλη θρηνεί ήδη για κείνην (στ.692-699)⁸⁶:

*«ἐμοὶ δ' ἀκούειν ἔσθ' ὑπὸ σκότου τάδε,
τὴν παῖδα ταύτην οἷ', ὀδύρεται πόλις,
πασῶν γυναικῶν ὡς ἀναξιώτατῃ
κάκιστ' ἀπ' ἔργων εὐκλεεστάτων φθίνει.
ἦτις τὸν αὐτῆς ἀντάδελφον ἐν φοναῖς
πεπτῶτ' ἄθαπτον μὴθ' ὑπ' ὠμηστῶν κυνῶν
εἷας ὀλέσθαι μὴθ' ὑπ' οἰωνῶν τινος.
οὐχ ἦδε χρυσῆς ἀξία τιμῆς λαχεῖν;»*

Μτφ. *«ὁμῶς ἐγὼ μπορῶ νὰ ἀκούω στα κρυφὰ
αυτὰ που λένε, πόσο δηλαδή θρηνεῖ ἡ
πόλη γιὰ τὸ κορίτσι αὐτό, τὸ πιο αθῶο
ἀπὸ ὅλες τὶς γυναῖκες, που βρῖσκει
ἀπαίσιο θάνατο γιὰ πράξεις που ἔπρεπε
νὰ τῆς φέρουν μεγάλο ἐπαινο· αὐτὴ τὸν
ἀδερφό της που σκοτώθηκε δὲν ἀφήσε
ἄταφο νὰ κατασπαραχτεῖ οὔτε ἀπὸ τὰ*

⁸⁵ Σοφοκλής, Αντιγόνη, ὁ.π., σελ.450-453.

⁸⁶ Ὁ.π., σελ.452-453.

ωμοφάγα σκυλιά ούτε από τα όρνια· δεν
αξιίζει αυτή να πάρει την πιο λαμπρή τιμή;»

Τα λόγια αυτά σιγοψιθυρίζονται στην πόλη κι αποτελούν ξεκάθαρη τοποθέτηση της κοινής γνώμης επί του ανακύψαντος ζητήματος.

Το θέμα της υπακοής ή μη στους νόμους εμφανίζεται στον έντονο διάλογο Αίμων- Κρέοντα (στ.731-739)⁸⁷:

Αίμων

«οὐδ' ἂν κελεύσαιμ', εὐσεβεῖν εἰς τοὺς κακοὺς.

Κρέων

οὐχ ἦδε γὰρ τοιᾶδ' ἐπείληπται νόσῳ;

Αίμων

οὐ φησι Θήβης τῆσδ' όμόπτολις λεώς.

Κρέων

πόλις γὰρ ἡμῖν ἀμὲ χρὴ τάσσειν ἐρεῖ;

Αίμων

όρᾱς τόδ' ὡς εἶρηκας ὡς ἄγαν νέος;

Κρέων

ἄλλω γὰρ ἢ μοι χρὴ με τῆσδ' ἄρχειν χθονός;

Αίμων

πόλις γὰρ οὐκ ἔσθ' ἥτις ἀνδρός ἔσθ' ἑνός.

Κρέων

οὐ τοῦ κρατοῦντος ἡ πόλις νομίζεται;

Αίμων

καλῶς γ' ἐρήμης ἂν σὺ γῆς ἄρχοις μόνος».

Μτφ: **Αίμων**

«Όμως εγώ ούτε καν να παρακινήσω

δεν μπορώ κάποιον να τιμά τους κακούς.

Κρέων

Δεν πιάστηκε αυτή να κάνει ένα τέτοιο παράπτωμα

Αίμων

Δεν το παραδέχεται αυτό όλος ο λαός της Θήβας.

Κρέων

Η πόλη λοιπόν θα μου πεί τι πρέπει να διατάζω;

Αίμων

Βλέπεις ότι μίλησες σαν να ήσουν πολύ νέος;

Κρέων

Σύμφωνα με την κρίση άλλου ή με τη δική σου
πρέπει να κυβερνώ αυτή τη χώρα;

⁸⁷ Ο.π., σελ.454-457.

Αἴμων

Δεν είναι πόλη αυτή που ανήκει σ' έναν άνθρωπο.

Κρέων

Δεν θεωρείται η πόλη κτήμα του άρχοντά της;

Αἴμων

Τότε ωραία μπορείς εσύ μόνος να κυβερνάς μian έρημη χώρα».

Για μια ακόμη φορά ο Σοφοκλής τοποθετείται υπέρ του λαϊκού consensus για τις πράξεις της κρατικής εξουσίας. Η λαϊκή επιδοκιμασία τίθεται ως βαρόμετρο της ορθότητας ή μη των επιταγών της κρατικής εξουσίας. Πλην της αντίθεσης στο θεϊκό δίκαιο, μια άδικη κρατική επιταγή προσκρούει σε κάτι πιο συγκεκριμένο, δηλαδή την κοινή γνώμη, ως ελεγκτικό μηχανισμό των ενεργειών των κρατούντων.

Ο Σοφοκλής δεν επιθυμεί την αναρχία, ούτε την καταπάτηση των νόμων, αλλά, εν προκειμένω, διαφωνεί με την αντίληψη του Κρέοντα και με το χειρισμό του στο θέμα της Αντιγόνης. Ήδη από τους στίχους 672-676⁸⁸ σπεύδει δια στόματος Κρέοντα να καταδικάσει την αναρχία:

*«ἀναρχίας δὲ μείζον οὐκ ἔστιν κακόν.
αὕτη πόλεις ὄλλυσιν, ἥδ' ἀναστάτους
οἴκους τίθησιν, ἥδε συμμάχου δορὸς
τροπὰς καταρρήγνυσι· τῶν δ' ὀρθομένων
σῶζει τὰ πολλὰ σώμαθ' ἢ πειθαρχία».*

Μτφ. «Από την άλλη, κανένα κακό δεν υπάρχει
μεγαλύτερο από την αναρχία· αυτή
καταστρέφει πόλεις, αυτή διαλύει σπίτια,
αυτή διασπά της τάξεις του συμμαχικού
στρατού και τον τρέπει σε φυγή· αντίθετα,
η πειθαρχία σώζει τη ζωή των περισσοτέρων
που υπακούουν».

Ωστόσο, έχει εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη με τον Κρέοντα, εξ ου και χρησιμοποιεί τη λαϊκή αντίθεση, ώστε να καταδείξει το λανθασμένο της προσταγής του.

Ο Σοφοκλής είναι υπέρμαχος μίας συνεχούς και αδιάλειπτης επικοινωνίας μεταξύ ηγέτη και λαού, ώστε να αποφεύγονται αντιλαϊκές επιλογές μέσω της κατανόησης των αναγκών και επιθυμιών του λαού. Εν ολίγοις, ο φόβος της αναρχίας δεν πρέπει επ' ουδενί να οδηγεί στην ασυδοσία

⁸⁸ Ο.π., σελ.450-451.

από πλευράς των κρατούντων. Σημείο αναφοράς πρέπει να είναι η συγκατάθεση του λαού (consensus), του οποίου, εξάλλου, η κυριαρχία είναι αδιαμφισβήτητη.

2.3.4. «ΑΙΑΣ»

«Αίας Μαινόμενος» ονομαζόταν αρχικά η τραγωδία του Σοφοκλή και οι γραμματικοί της έδιναν επίσης και τον τίτλο «Θάνατος του Αϊάντος⁸⁹». Φαίνεται ότι είναι και η αρχαιότερη από τις σωζόμενες τραγωδίες του μεγάλου ποιητή⁹⁰. Η σκηνή τοποθετείται στο ναύσταθμο των Ελλήνων, οι οποίοι πολιορκούν την Τροία. Ύστερα από τον θάνατο του Αχιλλέα, γίνεται κρίση ποιος θα πάρει τα όπλα του ήρωα. Για την τιμή αυτή θεωρούνται πιο άξιοι ο Αίας και ο Οδυσσέας. Η κρίση ευνοεί το δεύτερο, γεγονός το οποίο έχει ως αποτέλεσμα να πληγωθεί βαθειά ο Αίας, ο οποίος αποφασίζει να σκοτώσει τους αρχηγούς των Ελλήνων, προκειμένου να εκδικηθεί για την προσβολή. Τότε παρεμβαίνει η Αθηνά, του θολώνει το μυαλό και τον αφήνει να ξεσπάσει την οργή του πάνω σ' ένα κοπάδι πρόβατα. Μια νύχτα με θύελλα, ο Αίας σφάζει με μανία και ανοίγει τις κοιλιές γιδιών και προβάτων. Αν και καταματωμένος, δεν σταματά· το πρωί που ξυπνά βρίσκεται εν μέσω των θυμάτων της παραφροσύνης του. Ένα κριάρι μάλιστα, οδηγώντας το στη σκηνή, το δένει και το μαστιγώνει, εξ ου και το δράμα ονομάστηκε επίσης «Αίας Μαστιγοφόρος» σε αντιδιαστολή με εκείνη την τραγωδία που δεν σώθηκε, τον «Αϊάντα το Λοκρό».

Στον πρόλογο, η Αθηνά βλέπει τον Οδυσσέα να παρακολουθεί εκ του σύνεγγυς τα τεκταινόμενα στη σκηνή του Αϊάντα· αφού πληροφορεί τον Οδυσσέα ότι εκείνη τύφλωσε τον ήρωα και επετέθη στα ζώα, καλεί τον Αϊάντα να βγει από τη σκηνή. Ο Αίας εμφανίζεται να επαίρεται για το κατόρθωμά του, να σκοτώσει τους εχθρούς του. Εν συνεχεία, ο Αίας μπαίνει στη σκηνή για να μαστιγώσει, όπως νομίζει, τον Οδυσσέα. Η Τέκμησσα, σύζυγος του Αϊάντα, ενημερώνει το Χορό των Σαλαμινίων ναυτών ότι ο Αίας έσφαξε τα ζώα, τα οποία ήδη γνώριζαν ότι είχαν σφαγιασθεί. Ο Αίας, απαλλαγμένος από τη μανία,

⁸⁹ Ολόκληρο το μύθο του Αϊάντα δραματοποίησε πρώτος ο Αισχύλος στην τριλογία του «Όπλων Κρίσεις- Θρήνησαι- Σαλαμίνια». Βλ. Χρίστος Γιαννουλόπουλος, Αρχαία Τραγωδία, Αισχύλος-Σοφοκλής-Ευριπίδης, Αθήνα, 1963, σελ. 64.

⁹⁰ Κρεββατάς, ό.π., σελ. 149.

βγαίνει από τη σκηνή, κλαίει για το πάθημά του και θέλει να αυτοκτονήσει αλλά κάμπιτεται υπό το βάρος των παρακλήσεων της Τέκμησας καθώς και τη θέα του υιού του Ευρυσάκη. Φαίνεται προς στιγμήν ότι άλλαξε γνώμη, αλλά λίγο αργότερα παρακολουθούμε τον Αίαντα σε έρημο, δασώδη τόπο, να στέκεται μπροστά στο μπηγμένο στη γη ξίφος του, πάνω στο οποίο πέφτει και σκοτώνεται, μετά τον περίφημο αποχαιρετιστήριο μονόλογό του.

Η σκηνή της αυτοκτονίας του Αίαντα είναι από τις ελάχιστες φορές όπου αναπαριστώνται βίαια γεγονότα επί σκηνής. Κατά τον Γιατρομανωλάκη, «η βία δεν συνίσταται μόνο από την αναπαράσταση, από τη θέαση επί σκηνής, βίαιων πράξεων, αλλά πρόκειται για μια συνθετικότερη διαδικασία που δεν έχει να κάνει απλώς με την όψιν αλλά με την όλη σύστασιν των πραγμάτων, όπως άλλωστε ρητά και κατηγορηματικά εκθέτει ο ίδιος ο Αριστοτέλης στην “Ποιητική” του⁹¹». Η αίσθηση της βίαιης πράξης στα αρχαία ελληνικά ποιητικά κείμενα, δημιουργείται μέσα από τον ίδιο το λόγο, την περιγραφή και όλα τα λογοτεχνικά μέσα που διαθέτει ο συγγραφέας. Η υπερβολική, ακριβής και λεπτομερειακή λεκτική παράσταση υπερβαίνει κάποιες φορές το σκοπό της πληροφορίας και της εξέλιξης της πλοκής και μοιάζει ως αυτοσκοπός.

Αφότου η Τέκμησσα ανακάλυψε την αυτοκτονία του Αίαντα, έρχεται ο Τεύκρος, ετεροθαλής αδελφός του αυτόχειρα, ο οποίος αφού μοιρολογεί για την κακή του τύχη, ετοιμάζεται να αποδώσει τις ύστατες τιμές στο νεκρό. Όμως ο Μενέλαος, γεμάτος αλαζονεία διατάζει τον Τεύκρο να μη θάψει τον νεκρό⁹² (στ. 1047-1048)⁹³:

*«οὗτος, σε φωνῶ τόνδε τον νεκρόν χεροῖν
μη συγκομίζειν, ἀλλ’ ἐὰν ὅπως ἔχει»,*

Μτφ. *«Ε! Εσύ! Σ’ εσάνα λέω, μην ετοιμάζεσαι να
θάψεις τον νεκρό, εκεί να τον αφήσεις όπως είναι»*

αφού αυτή είναι η απόφαση των Ατρείδων (στ.1050)⁹⁴:

⁹¹ Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Δύο μελέτες για την αρχαία τραγωδία, Ο τραγικός ήρωας: Προαίρεσις και Πάθος, Μορφές Βίας στην Τραγωδία, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 1992, σελ.28 επ. Επίσης, βλ. Αριστοτέλους, Περί Ποιητικής, Μτφ: Σίμος Μέναρδος, Εισ: Ι. Συκουτρής, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ.Κολλάρου, 1936, σελ.116 επ.

⁹² Ας μη λησμονούμε ότι κατά το αττικό δίκαιο η μόνη περίπτωση που όχι μόνο επιτρεπόταν αλλά και επιβαλλόταν από το νόμο η προσβολή προς το σώμα του νεκρού, ήταν αυτή της αυτοκτονίας. Οι Έλληνες απεχθάνονταν τον αυτοχειριασμό θεωρώντας τον ως πράξη ανανδρίας ή παράνοιας, ευθέως μάλιστα παραβαίνουσα τις εντολές του θείου. Βλ. Κυριακόπουλο, ό.π., σελ. 121-122.

⁹³ Σοφοκλής, Αίας, Μτφ.: Εν Κύκλω, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 1998, σελ..144-145.

⁹⁴ Ό.π.

«δοκοῦντ' ἐμοί, δοκοῦντα δ' ὅς κραίνει στρατοῦ»

Μτφ. «Διαταγή δικιά μου είναι, διαταγή αυτού που διαφεντεύει το στρατό».

Οι Ατρείδες μολονότι ήλπισαν ότι θα είχαν στο πλευρό τους τον Αίαντα σύμμαχο των Αχαιών, διαπίστωσαν ότι είναι εχθρικά διακείμενος, διότι αυτός, αφού συνέλαβε στο μυαλό του το σχέδιο της καταστροφής ολόκληρου του στρατού, επετέθη κατ' αυτού μια νύχτα χρησιμοποιώντας ως όπλο το ξίφος του· και αν κάποιος από τους θεούς δεν ματαίωνε την απόπειρα αυτή, θα είχαν την τύχη του οι Ατρείδες και νεκροί θα έκειντο με αισχρότατο θάνατο και αυτός δεν θα ζούσε (στ. 1052-1060)⁹⁵:

«ὁ θοὺν ἐκ' αὐτόν ἐλπίσαντες οἴκοθεν
ἄγειν Ἀχαιοῖς ξύμμαχόν τε καὶ φίλον,
ἐξηύρομεν ζητοῦντες ἐχθίῳ Φρυγῶν·
ὅστις στρατῷ ξύμπαντι βουλῶσας
φόνον ὠκτωρ ἐπεστράτευσεν, ὥς ἔλοι
δορί· καὶ μὴ θεῶν τις τήνδε πείραν
ἔσβεσεν, ἡμεῖς μὲν ἂν τήνδ' ἦν
ὁδ' εἴληχον τύχην θανόντες ἂν
προκείμεθ' αἰσχίστῳ μόρῳ, οὗτος δ' ἂν ἔζη».

Μτφ. «Για σύμμαχο των Αχαιών και φίλο
τον φέραμε μαζί απ' την πατρίδα·
μα αυτός χειρότερος και από τους Φρύγες
αποδείχτηκε. Και βάλθηκε με το σπαθί να
μας ξεκάνει ορμώντας νύχτα ενάντια στο στρατό.
Κι αν κάποιος θεός τα σχέδια δεν τον χάλαγε,
Θάνατο οικτρό εμείς θα βρίσκαμε, κι αυτός θα ζούσε».

Εξ' αυτού του λόγου κανείς άνδρας δεν έχει τόση ισχύ ώστε να ενταφιάσει το σώμα του Αίαντα, αλλά εγκαταλελειμμένος επί της ξανθής άμμου θα χρησιμεύσει ως τροφή των όρνεων της θάλασσας (στ.1062-1065)⁹⁶:

«ὦν σὺνεκ' αὐτόν οὔτις ἔστ' ἀνὴρ σθένων
τοσοῦτον ὥστε σῶμα τυμβεῦσαι τάφῳ
ἀλλ' ἀμφὶ χλωρὰν ψάμαθον ἐκβεβλημένος
ὄρησι φορβὴ παραλίῳις γενήσται».

⁹⁵ Σοφοκλής, Αίας, ό.π., σελ. 146-147.

⁹⁶ Ο.π.

Προκειμένου να ενισχύσει την ανίερη αυτή απαγόρευση του Μενέλαου ο ποιητής δια στόματος του Σπαρτιάτη ηγεμόνα κάνει μνεία στις αυστηρές δωρικές διατάξεις περί πειθαρχίας (στ. 1071 κε).

Οι δύο Ατρείδες, Μενέλαος και Αγαμέμνων, απαγόρευσαν την ταφή του Αίαντα, για να εκδικηθούν τη στάση του που κατά την άποψη του Μενελάου (στ. 1073-1074)⁹⁷:

«οὐ γάρ ποτ' οὔτ' ἂν ἐν πόλει νόμοι καλῶς
φέρουσιντ' ἂν, ἔνθα μὴ καθεστήκη δέος»,

Μτφ. «δίχως της εξουσίας το φόβο, καμιά ισχύ
δεν θα χανε οι νόμοι μες στην πόλη».

Και συνεχίζει (στ. 1081-1083)⁹⁸:

«ὅπου δ' ὑβρίζειν δρᾶν θ' ἄ βούλεται παρῇ
Ταύτην νόμιζε την πόλιν χρόνῳ ποτέ
ἐξ οὐρίων δραμοῦσαν ἐς βυθὸν πεσεῖν»

Μτφ. «Μα, αν σε μια πόλη κάνει καθέννας ό,τι θέλει
δίχως σέβας, η πόλη ετούτη, να είσαι σίγουρος,
αν και με άνεμο ξεκίνησε, κάποτε θα βουλιάξει».

Είναι ευδιάκριτη στο σημείο αυτό η σύνδεση των εννοιών φόβου-νόμου. Η σημερινή θεωρία του εξαναγκασμού ως μέσο επιβολής του δικαίου συνιστά προφανώς απότοκο της άποψης αυτής του Σοφοκλή⁹⁹.

Ο Τεύκρος λαμβάνει την εντολή από το Μενέλαο να μη θάψει τον υβριστή αδελφό του, για να μην πέσει ο ίδιος στον τάφο (στ. 1089-1090)¹⁰⁰:

«και σοι προφωνῶ¹⁰¹ τόνδε μὴ θάπτειν, ὅπως
μὴ τόνδε θάπτω αὐτός ἐς ταφάς πέσης».

Το δικαίωμα του Μενελάου να απαγορεύσει την ταφή του Αίαντα αμφισβητήθηκε έντονα από τον Τεύκρο, ο οποίος αφ' ενός κάνει λόγο για

⁹⁷ Ο.π.

⁹⁸ Ο.π., σελ. 148-149.

⁹⁹ Σχινάς, ό.π. σελ. 456-457.

¹⁰⁰ Σοφοκλής, Αίας, ό.π., σελ. 148-149.

¹⁰¹ Στην αρχαία Αθήνα, τρία ήταν τα γνωστά είδη διακήρυξης (προαγορεύειν) εναντίον του κατηγορούμενου για φόνο. Μία εξ αυτών ήταν η διακήρυξη από τον άρχοντα βασιλέα με την οποία διατασσόταν ο δολοφόνος να απέχει των νομίμων. Το ίδιο ρήμα συναντούμε και στον «Οιδ. Τύραννο», στ. 223. Βλ. R.D. Dawe, Σοφοκλέους Οιδίπους Τύραννος, Μτφ: Γεωρ. Χριστοδούλου, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α.Καρδαμίτσα, 1998, σελ. 155-156.

έλλειψη θεσμού, ο οποίος νομιμοποιεί, τρόπον τινά, εξουσία επί του Αίαντος (στ.1103-1104)¹⁰²:

«οὐδ' ἔσθ' ὅπου σοί τόνδε κοσμήσαι πλέον
ἀρχῆς ἔκειτο θεσμός ἦ και τῶδε σε».

Μτφ. «Κι οὔτε εξουσία ανώτερη είχες να τον
διατάξεις απ' ὅτι αυτός εσένα».

και αφ' ετέρου για την ὑπαρξη δικαίου, το οποίο νομιμοποιεί την ταφή του Αίαντα από τον ετεροθαλή αδελφό του (στ.1109-1110)¹⁰³:

«ἔς ταφάς ἐγὼ θήσω δικαίως, οὐ το σὸν δείσας στόμα»

Μτφ. «ὅπως αρμόζει θα τον θάψω χωρίς να φοβηθῶ τις απειλές σου».

Συνάγεται, επομένως, το συμπέρασμα ὅτι οι διαταγές του ἀρχοντα πρέπει να βρίσκουν στέρεο ἐρεισμα και ὅτι οι διαταγές αυτές πρέπει να τελούν σε συμφωνία με το δίκαιο, μάλιστα δε με εκείνο των θεῶν¹⁰⁴.

Ο Χορός τηρώντας και εδώ, ὅπως ἐξάλλου και στην «Αντιγόνη», μια μέση στάση και εκπροσωπώντας – θεωρητικῶς τουλάχιστον- την κοινή γνώμη, η οποία ήταν προσηλωμένη στον ἀγραφο θεῖο νόμο, ο οποίος και επέβαλλε την ταφή του νεκρού, ὁμολογεί ὅτι η γνώμη του Μενελάου ως προς την ἀδήριτη ἀνάγκη της ευπειθείας είναι σαφής, ὡστόσο δεν είναι συνετὸ να φανεί υβριστῆς προς τους νεκρούς (στ. 1091-1092)¹⁰⁵:

«Μενέλαε, μη γνώμας ὑποστήσας σοφάς
εἴτ' αὐτὸς ἐν θανοῦσιν ὑβριστῆς γένη»

Μετά την έντονη φιλονικία μεταξύ Μενελάου και Τεύκρου (στ. 1120 κε) και την αποχώρηση του Μενελάου, προτρέπει ο Χορός τον Τεύκρο, αφού βρει γρήγορα τάφο, να θάψει τον νεκρὸ αδελφὸ του (στ. 1163-1167)¹⁰⁶:

«ἔσται μεγάλης ἔριδος τις ἀγών.
ἀλλ' ὥς δύνασαι, Τεῦκρε, ταχύνας
σπεῦσον κοίλην κάνιστόν τιν' ἰδεῖν
τῶδ', ἐνθα βροτοῖς τον ἀείμνηστον
τάφον εὐρώεντα καθέξει»

Μτφ. «Μεγάλη ἀντιδικία θα ξεσπάσει.

¹⁰² Σοφοκλῆς, Αἴας, ὁ.π., σελ. 150-151.

¹⁰³ Ὁ.π.

¹⁰⁴ Σχινάς, ὁ.π. σελ. 457-458.

¹⁰⁵ Σοφοκλῆς, Αἴας, ὁ.π., σελ. 148-149.

¹⁰⁶ Ὁ.π. σελ. 156-157.

*Γρήγορα, Τεύκρε, φρόντισε
Τρόπο να βρεις για τούτον, να τον θάψεις,
Εκεί που τάφος σκοτεινός τη μνήμη του
μες στους θνητούς άσβεστη θα κρατήσει».*

Ο Αγαμέμνων σε μια έκρηξη οργής για την απείθεια του Τεύκρου προς τον αδελφό του Μενέλαο, υβρίζοντας και απειλώντας απαγορεύει σ' εκείνον να θάψει τον Αίαντα (στ. 1266 κε). Κατ' αυτόν τον τρόπο οι Ατρείδες εμφανίζονται βαθειά αλαζονικοί και καταφρονητές του θείου δικαίου, ρητή επιταγή του οποίου ήταν μεταξύ άλλων και η ταφή των νεκρών.

Η αλαζονεία αυτή των Ατρείδων και η καταφρόνηση του θείου δικαίου ήταν αναγκαία στην υπόθεση του δράματος, ώστε να αποκατασταθεί η τιμή του αδικηθέντα και άταφου Αίαντα αφ' ενός, και να ελεγχθούν οι Ατρείδες από εκείνον, ο οποίος έλαβε απ' αυτούς το αριστείο¹⁰⁷, αφ' ετέρου.

Ο Σοφοκλής επέτυχε την κάθαρση της ψυχής του Αθηναίου θεατή, ο οποίος δυσανασχετούσε με τον άταφο Αίαντα, μέσω της έμφυτης ευγένειας και της δικαιοσύνης του Οδυσσέα. Αφού ο τελευταίος άκουσε τη φωνή των Ατρείδων (στ. 1318-1319)¹⁰⁸:

*«τι δ' ἔστιν, ἄνδρες; τηλόθεν γὰρ ἤσθό μιν
βοήν Ἀτρείδων τῶδ' ἐπ' ἀλκίμῳ νεκρῷ»*

ήλθε και, αφού έμαθε από τον Αγαμέμνονα την αιτία της έριδας, με ελευθεροστομία λέγει ότι ο Αίας μετά την κρίση για τα όπλα του Αχιλλέα απεδείχθη εχθρός, ωστόσο δεν μπορεί παρά να ομολογήσει ότι ο Αίαντας ήταν ο άριστος των Αργείων, εξ ου και προτρέπει τον Αγαμέμνονα να μην εμποδίσει την ταφή, διότι τοιουτοτρόπως δεν αιτιμάζει το νεκρό, αλλά τους θείους νόμους¹⁰⁹ (στ. 1332-1345)¹¹⁰:

*«ἄκουε νύν τον ἄνδρα τόνδε πρὸς θεῶν
Μη τλῆς ἄθαπτον ὧδ' ἀναλγήτως βαλεῖν·
μήδ' ἡ βία σε μηδαμῶς νικησάτω
τοσόνδε μισεῖν ὥστε την δίκην πατεῖν.
κάμοί γὰρ ἦν ποθ' οὗτος ἔχθιστος στρατοῦ,
ἐξ οὗ κράτησα τῶν Ἀχιλλείων ὅπλων,*

¹⁰⁷ Οικονόμου, ό.π., σελ.51.

¹⁰⁸ Σοφοκλής, Αίας, ό.π., σελ. 168-169.

¹⁰⁹ Άδικη πράξη αποτελεί όχι μόνο η απαγόρευση ταφής νεκρού αλλά και η προσβολή μνήμης τεθνεώτος, ακόμα κι αν ο νεκρός είναι κατά το Σοφοκλή πλέον «σκιά» (στ.1257). Βλ. Σχινά, ό.π., σελ. 459.

¹¹⁰ Σοφοκλής, Αίας, ό.π., σελ. 170-171.

ἀλλ' αὐτόν ἔμπας ὄντ' ἐγὼ τοιόνδ' ἐμοί
οὐκ οὖν ἀτιμάσαιμ' ἄν, ὥστε μη λέγειν
ἐν' ἄνδρ' ἰδεῖν ἄριστον Ἀργεῖων, ὅσοι
Τροίαν ἀφικόμεσθα, πλήν Ἀχιλλέως.
ὥστ' οὐκ ἄν ἐδίκως γ' ἀτιμάζοιτό σοι·
οὐ γάρ τι τοῦτον, ἀλλὰ τους θεῶν νόμους
φθείροις ἄν ἄνδρα δ' οὐ δίκαιον, εἰθάνοι,
βλάπτειν τον ἐσθλόν, οὐδ' ἐάν μισῶν κυρῆς»

Μτφ. « Ἀκουσε τότε. Στο όνομα των θεών
σ' εξορκίζω μην τον αφήσεις άθαφτο
έτσι άσπλαχνα τον άνδρα.
Μήτε η οργή το μίσος σου να θρέψει
ώστε να φτάσεις και το δίκαιο να αψηφάς.
Κι εγώ ήμουνα στα μάτια του πιο μισητός
απ' όλους αφότου κέρδισα τα όπλα του Αχιλλέα.
Όμως, παρά την έχθρα του, δεν θα σκεφτόμουν
ποτέ να τον προσβάλλω. Δεν θα μπορούσα
ν' αρνηθώ πως απ' τους Αργείους που ήρθαμε
εδώ στην Τροία, μόνον έναν γνώρισα άριστο
μετά τον Αχιλλέα. Γι' αυτό δεν πρέπει να του
αρνείσαι την ταφή. Γιατί δεν θα' βλαπτες αυτόν,
μα των θεών τους νόμους.Κι ας τρέφεις μίσος,
δεν πρέπει να ατιμάζει το νεκρό ένας ευγενής».

Ο Αγαμέμνων νιώθει έκπληξη (στ.1346) με τη μεταστροφή του Οδυσσέα, στέκεται επικριτικός έναντι της ασιάθειας του και επιτρέπει την ταφή υπό τον όρο να θεωρηθεί αυτή έργο όχι δικό του, αλλά του Οδυσσέα, διότι για τον ίδιο ο Αίας και στην παρούσα ζωή, αλλά και στον κάτω κόσμος, θα είναι πάντα εχθρός¹¹¹(στ. 1372-1373).

Ο Χορός, αφού επιτράπη η ταφή, επαινεί τον Οδυσσέα (στ. 1374-1375)¹¹²:

«ὅστις σ', Ὀδυσσεῦ, μη λέγει γνώμη σοφόν
φῦναι, τοιοῦτον ὄντα, μῶρός ἐστ' ἀνήρ»

Μτφ. «όποιος δεν βλέπει ότι είσαι συνετός,
ανόητος είναι για μένα, Οδυσσέα».

Μάλιστα, ο Οδυσσέας εκφράζει την επιθυμία να εκθάψει τον νεκρό (στ. 1376-1380)¹¹³:

¹¹¹ Πρβλ και «Αντιγόνη», στ. 522 «οὔτοι ποθ' οὐχθρός, οὐδ' ὅταν θάνῃ; φίλος».

¹¹² Σοφοκλής, Αίας, ό.π., σελ. 174-175.

¹¹³ Ό.π.

«και νῦν γε Τεύκρῳ τὰ πό τοῦδ' ἀγγέλομαι,
 ὅσον τότ' ἐχθρός ἦ, τοσόνδ' εἶναι φίλος.
 και τον θανόντα τόνδε συνθάπτειν θέλω,
 και ξυμπονεῖν και μηδέν ἐλλείπειν ὅσων
 χρή τοῖς ἀρίστοις ἀνδράσιν πονεῖν βροτούς»

Μτφ. « Γί' αυτό από τούτη τη στιγμή στο Τεύκρο
 λέω πως, όσο εχθρός του ήμουνα, τόσο
 θα γίνω φίλος. Και το νεκρό θέλω μαζί να
 θάψουμε και να βοηθήσω ώστε να μη του
 λείψει απ' τις τιμές που οι θνητοί
 προσφέρουνε στους άριστους».

Παρόλο που ο Τεύκρος εκφράζει ευγνωμοσύνη προς τον πρώην εχθρό, διστάζει να δεχθεί την πρότασή του για να μη δυσареστήσει το νεκρό. Γι' αυτό και ο μεν Οδυσσέας φεύγει, οι δε σύνιροφοι του Τεύκρου προχωρούν τάχιστα στη διαδικασία της ταφής, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο (στ.1402 επ). Κατ' αυτό τον τρόπο αποκαθίσταται η προσβληθείσα τιμή του Αίαντα και θριαμβεύει τελικά η ιδέα του αγράφου – θείου δικαίου, το οποίο υπαγορεύει την ταφή των νεκρών. Οι Ατρείδες, οι άδικοι δικαστές της κρίσης των όπλων, ταπεινώνονται και εξέρχονται της σκηνής επονείδιστοι¹¹⁴, αφού όχι μόνο η εντολή τους να παραμείνει άταφος ο Αίας έμεινε ανεφάρμοστη, όχι μόνο συναντούν στο πρόσωπο του Τεύκρου ένα σφοδρό επικριτή, αλλά και ο ίδιος ο Οδυσσέας ομολόγησε¹¹⁵ - αν και τιμημένος από τους Ατρείδες με το αριστείο- ότι ο Αίας ήταν άριστος, μετά τον Αχιλλέα, και προσεφέρθη να συνδράμει τον Τεύκρο κατά την ταφή του νεκρού. Η κάθαρση, επομένως, επήλθε με την αποκατάσταση της προσβληθείσας τιμής του Αίαντα και με την πίστη στο ασάλευτο του θείου-αγράφου νόμου.

¹¹⁴ Οικονόμου, ό.π., σελ.53.

¹¹⁵ Αντίθεση συναντούμε και στην τραγωδία αυτή («Αίας») ανάμεσα στον Αίαντα και τον Οδυσσέα: ο Αίας μένει προσηλωμένος στις αμετάθετες αξίες του, εξακολουθώντας να μισεί τους εχθρούς του μέχρι θανάτου, ενώ ο Οδυσσέας εμφανίζεται προσαρμοστικός, γνωρίζοντας ν' αλλάζει στρατόπεδο όταν πρέπει.

2.3.5. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΤΡΑΓΩΔΙΩΝ «ΑΙΑΣ»-«ΑΝΤΙΓΟΝΗ» ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗΣ ΘΕΙΟΥ-ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.

Ο Σοφοκλής πραγματεύτηκε το θέμα της αντίθεσης θεϊκού- ανθρώπινου δικαίου στις δυο τραγωδίες του, «Αίας» και «Αντιγόνη». Έχοντας ως κεντρικό θέμα το δικαίωμα ή μη ταφής των νεκρών λόγω ύπαρξης σχετικής απαγορευτικής διάταξης, επιχειρεί μία σκιαγράφηση χαρακτήρων καθώς και οριοθέτηση πλείστων εννοιών, όπως ο νόμος, το καθήκον, η ευπάθεια και η απάθεια, η αδελφική αγάπη, κ.λπ. Ωστόσο, ανευρίσκουμε διαφορά μεταξύ των δύο αυτών σοφοκλείων έργων. Το πρόβλημα της σύγκρουσης των άγραφων-θείων νόμων με τους ανθρώπινους – θετούς νόμους και ειδικότερα της σύγκρουσης της κρατικής εξουσίας με τα οικογενειακά δικαιώματα αποτελεί στην «Αντιγόνη» τον πυρήνα της τραγωδίας σε αντίθεση με τον «Αίαντα», όπου κέντρο βάρους αποτελεί μάλλον η τιμωρία για μία πρόθεση εγκλήματος (επιθυμία για τη σφαγή των Ατρείδων) παρά η σύγκρουση κρατικής εξουσίας-οικογένειας, που αναπτύσσεται στο δεύτερο μέρος του έργου, μετά την αυτοκτονία δηλαδή του Αίαντα¹¹⁶. Ενώ στον «Αίαντα» η κρατική εξουσία ασκείται από τους Μενέλαο και Αγαμέμνονα, στην «Αντιγόνη» κραταιός άρχων είναι ο Κρέων και μόνο, γεγονός το οποίο του προσδίδει μεγαλύτερη ισχύ και ελευθερία κινήσεων. Μάλιστα, ενώ στον «Αίαντα» προϋπάρχει έχθρα μεταξύ των αρχόντων (Μενέλαος – Αγαμέμνων) και του ήρωα (Αίας), ο Σοφοκλής στην «Αντιγόνη» δεν αφήνει καμία απολύτως αιχμή ότι ο Κρέων είχε έρθει σε ρήξη με τον ανιψιό του Πολυνείκη. Το μίσος του Κρέοντα πηγάζει από την πράξη προδοσίας του Πολυνείκη κατά της Θήβας. Η «Αντιγόνη» παρουσιάζει ολοφάνερα την ιδεολογική σύγκρουση, τη σύγκρουση δύο ηθικών αξιών, θεϊκού- ανθρώπινου νόμου ή πατρίδας-οικογένειας· κανένα όμως συναίσθημα αγάπης προς την ανιψιά δεν είναι ικανό να μετριάσει την οργή του Κρέοντα, ώστε να αποσύρει τη βδελυρή διαταγή του, όπως επίσης και κανένα συναίσθημα φόβου δεν μπορεί να λυγίσει την Αντιγόνη, ώστε να παραβεί το θεϊκό νόμο, μια επιταγή δηλαδή, η οποία βρίσκεται χαραγμένη στη συνείδησή του.

¹¹⁶ Καψάλης, ό.π., σελ. 454επ.

Ενδιαφέρουσα είναι και μια διαφοροποίηση που αφορά στη στάση του Χορού στις δυο αυτές τραγωδίες. Όπως προαναφέρθηκε, ο Χορός στην αρχαία τραγωδία εξυπηρετούσε την ανάγκη να ακουστεί η φωνή του λαού· στο χορό, μέσω των αντιδράσεων και των απόψεών του, αποτυπωνόταν γλαφυρά η κοινή γνώμη, αφού πάντοτε το σώμα του Χορού αποτελούσε μία αντιπροσωπευτική μερίδα πολιτών (άλλοτε Θηβαίοι γέροντες, άλλοτε Σαλαμίνιοι ναύτες, κ.λ.π.). Ο Χορός των Σαλαμινίων ναυτών στον «Αΐαντα», αν και αρχικά παραδέχεται την ανάγκη ευπειθείας στη γνώμη του άρχοντα, εν συνεχεία παρακινεί τον Μενέλαο να μη φανεί υβριστής προς τους νεκρούς (στ. 1091-1092), αλλά και μετά την αποχώρησή του προτρέπει τον Τεύκρο να θάψει τον αδελφό του (στ.1163-1167). Αντίθετα, στην «Αντιγόνη», οι Θηβαίοι γέροντες εμφανίζονται περισσότερο να τάσσονται στο πλευρό του Κρέοντα και να αποδοκιμάζουν την Αντιγόνη, όταν αποκαλύπτεται η ταυτότητα του δράστη, καθώς και οι λόγοι της ταφής, θεωρώντας μάλιστα ότι υπέπεσε σε βαρύ σφάλμα, ότι διατελούσε σε καθεστώς παραφροσύνης¹¹⁷. Μόνο έπειτα από το χρησμό του μάντη Τειρεσία παρατηρούμε μία μεταστροφή του Χορού προς το μέρος της Αντιγόνης. Αναντίρρητα, ο Σοφοκλής έπλασε δύο ήρωες, σκιαγραφώντας τους ως δύο δυνατές, θεληματικές και αποφασιστικές φύσεις, ασυμβίβαστες με ό,τι βρίσκεται εκτός της ιδιοσυγκρασίας τους. Με την απόλυτη ηρωίδα του μάλιστα, την «Αντιγόνη», κατορθώνει να βρει ένα τέλειο εκφραστή των δικών του προβληματισμών, καθώς και να εκθέσει με τρόπο ανάγλυφο τη σύγχρονή του προβληματική ως προς τα όρια του νόμου, αλλά και τη νέα τάξη πραγμάτων.

2.3.6. ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΙΚΕΤΗ ΩΣ ΑΓΡΑΦΟΣ ΝΟΜΟΣ.

Στην Αθήνα του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, ο σεβασμός προς τους θεούς, τους γονείς και τους νεκρούς ήταν αυτονόητος· επιπλέον, το πρόσωπο του ικέτη ήταν αξιοσέβαστο και η δέουσα σοβαρότητα κατά τη μεταχείρισή του είχε αναχθεί σε

¹¹⁷ Στην στάση αυτή του Χορού ενδεχομένως συνηγορεί και το γεγονός ότι ο Σοφοκλής είχε προσδώσει στο Χορό διττό ρόλο: όχι μόνο μέλη της δημόσιας, κοινής γνώμης, αλλά και σύμβουλοι του παλατιού, οι οποίοι λογικά έκλιναν προς την άποψη του βασιλιά τους. Βλ. Ευστρατιάδη, ό.π., σελ. 225.

«άγραφο νόμο»¹¹⁸. Η ελληνική τραγωδία θέτει συχνά ζητήματα δικαίου και διεκδίκησης ατομικών ή συλλογικών δικαιωμάτων¹¹⁹. Οι θεές Θέμις και Δίκη, προστάτιδες του δικαίου, μνημονεύονται συχνά τόσο από τους τραγικούς ήρωες όσο και από τα μέλη του Χορού. Η προσφυγή του ικέτη στη τοπική εξουσία της πόλης, όπου πλέκεται ο μύθος, συνδέεται όχι μόνο με την ικανοποίηση ενός αιτήματος, αλλά και με το θεσμό της φιλοξενίας. Πλείστες είναι οι σκηνές ικεσίας στη δραματουργία των τριών τραγικών ποιητών μας, αλλά και πλείστοι οι λόγοι, για τους οποίους καταφεύγει ο ικέτης στην προστασία ενός ξένου ηγέτη. Οι τραγωδίες στις οποίες έχουμε εμφάνιση ικετών, μας διαφωτίζουν τόσο ως προς τον κώδικα συμπεριφοράς, το πρωτόκολλο δηλαδή που έπρεπε να τηρήσει ευλαβικά ο ικέτης, όσο και ως προς τη φύση των αιτημάτων προς τους κραταιούς άρχοντες.

Οι σκηνές της ικεσίας στην τραγωδία συντίθενται από ορισμένα εικαστικά και πλαστικά στοιχεία, που σχετίζονται με τις καθιερωμένες κινήσεις ή στάσεις, καθώς και με τα τελετουργικά αντικείμενα που χρησιμοποιεί ο πρόσφυγας¹²⁰. Ειδικότερα, ο βωμός ήταν το πρώτο και αναγκαίο σημείο αναφορά των ικετών μόλις έφταναν στην ξένη πόλη, όπου ζητούσαν βοήθεια. Οι ικέτες έσπευδαν να καθίσουν πάνω στο βωμό ή να μπουν στο ναό, απ' όπου και διατύπωναν εκ του ασφαλούς την παράκλησή τους. Τα πρόσωπα που κατέφευγαν στους βωμούς κρατούσαν φρεσκοκομμένα κλαδιά δέντρων και θάμνων¹²¹. Η προσφυγή σε μία ξένη πολιτεία, η αίτηση ασύλου και η παροχή ασυλίας δεν εξαντλούνταν στο πλαίσιο αμιγώς της θρησκευτικής ή της ηθικής φυσιογνωμίας των Ελλήνων. Μολονότι ο πολιτικός φυγάς¹²² είχε στο πλευρό του τους θεούς, πολλώ μάλλον αν τα αιτήματά του ήταν δίκαια, ωστόσο το αίτημα και κατ' επέκταση η πολιτική προστασία του φυγάδα εξεταζόταν με ιδιαίτερη περίσκεψη.

¹¹⁸ Jacqueline de Romilly, Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία, Μτφ: Θεώνη Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 1988, . σελ.116.

¹¹⁹ Χαρά Μπακονικόλα, Το δίκαιο του ικέτη και το πολιτικό άσυλο στην ελληνική τραγωδία (εισήγηση), Παράβασις., Επιστημονικό Δελτίο τμήματος Θεατρικών Σπουδών Παν. Αθηνών, Τόμος 5, Αθήνα: Εκδ. Creο, 2004, σελ. 103 επ.

¹²⁰ Ό.π., σελ. 104 επ.

¹²¹ Ειρεσιώνη ονομαζόταν ένα κλαδί ελιάς τυλιγμένο με μαλλί. Η Ειρεσιώνη ταυτίστηκε με τα κλαδιά της ικεσίας που φέρουν οι Θηβαίοι στην αρχική σκηνή του «Οιδίποδος Τυράννου» του Σοφοκλή. Βλ. H.W.Parke, Οι Εορτές στην Αρχαία Αθήνα, Μτφ: Χαρ. Ορφανός, Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος –Ι. Ζαχαρόπουλος, 2000, σελ.106 επ.

¹²² Αναφορά ως προς τους φυγάδες- πρόσφυγες, αλλά και τους αιχμαλώτους και ομήρους πολέμου συναντούμε στο άγραφο, εθιμικό, αρχαίο δίκαιο του πολέμου. Το έργο του Αριστοφάνη ιδίως βρίθει από τέτοιες αναφορές. Βλ. Ανδρέας Παναγόπουλος, Το αρχαίο δίκαιο του πολέμου και η κλασική δραματουργία, Απόηχοι του Αριστοφάνη, Δρώμενα 2, Δίμηνο Θεατρικό Περιοδικό, Χρόνος Α', τχ2, Μάιος –Ιούνιος 1984, σελ.12 επ.

Κοντολογίς, οι ικέτες, ως πολιτικοί πρόσφυγες σε φιλική χώρα, είχαν a priori εξασφαλισμένη τη συμπαράσταση όχι μόνο του Δία, αλλά και των υπόλοιπων θεών.

Ο Αισχύλος και ο Ευριπίδης πραγματεύονται κατά τρόπο διεξοδικό το θεσμό του ικέτη στις τραγωδίες τους (*Ικέτιδες* Αισχύλου, *Ικέτιδες* Ευριπίδη, *Ηρακλείδαι*). Και ο Σοφοκλής, όμως, στον «Οιδίποδα επί Κολωνώ»¹²³ παρουσιάζει τον πάλαι ποτέ ένδοξο βασιλιά των Θηβών ως ικέτη να ζητά φιλοξενία¹²⁴ στον Ίππιο Κολωνό¹²⁵. Οι κάτοικοι του Κολωνού ήταν αρκετά διστακτικοί να του παράσχουν τη φιλοξενία τους λόγω του μιαινού του παρελθόντος. Εύλογα, επομένως, ένας ηγέτης βρισκόταν σε δίλημμα όταν έπρεπε να προστατευτούν από τη μία πλευρά οι ξένοι που έχρηζαν βοήθειας και προστασίας, από την άλλη πλευρά τα συμφέροντα της πολιτείας, όπου κατέφευγαν οι ικέτες¹²⁶.

2.4. Η ΑΠΟΨΗ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΕΓΓΕΛΟΥ.

Αντικειμενικός σκοπός του Σοφοκλή ήταν να καταδείξει με την «Αντιγόνη» του, κυρίως με την ασυμβίβαστη ηρωίδα του, την ανάγκη να παραμείνουμε προσηλωμένοι στις ηθικές επιταγές (στ.1348-1353)¹²⁷:

«πολλῶ το φρονεῖν εὐδαιμονίας
πρῶτον ὑπάρχει· χρή δε τα γ' εἰς θεούς
μηδέν ἄσεπτεῖν· μεγάλοι δε λόγοι
μεγάλας πληγὰς των υπεραύχων
ἀποτίσαντες γήρα το φρονεῖν ἐδίδαξαν.

¹²³ Ολόκληρη η τραγωδία αυτή είναι αφιερωμένη στη λατρεία των χθόνιων θεοτήτων και των νεκρών. Ο Σοφοκλής εδώ αναφέρεται σε τελετές σχετικές με τις θεές Δήμητρα και Περσεφόνη. Ο ίδιος ο Οιδίποδας καλείται να τις τιμήσει τελετουργικά προκειμένου να γίνει αποδεκτός στην πόλη του Κολωνού, η οποία βρισκόταν κοντά στην Ελευσίνα. Τοιουτοτρόπως, ο Σοφοκλής εισάγει στην τραγωδία του κάτω από την ελευσινιακή μυστηριακή ατμόσφαιρα. Βλ. Αντιγόνη Μώρου, Αρχαιολογία, Τριμηναίο Περιοδικό, Αθήνα, τχ 43, Ιούνιος 1992, σελ.18.

¹²⁴ Η Μπακονικόλα παραπέμπει στην de Romilly, η οποία κάνει άμεσα τη σύνδεση μεταξύ ικεσίας και φιλοξενίας γράφοντας: «Όταν ένας άνθρωπος που είχε διαπράξει κάποιο φόνο ήταν μιαιρός και έπρεπε να εγκαταλείψει την πόλη του, στην οποία άλλωστε διακινδύνευε εκδικητικές αντιδράσεις, μια περίπτωση ερχόταν να διακόψει την αλυσίδα της βίας: μπορούσε πράγματι, αφήνοντας την πόλη του, να προσφύγει σε κάποιο ξένο οικοδεσπότη, ο οποίος τον υποδεχόταν και του επέτρεπε να ξαναβρεί μία ζωή κανονική». Βλ. Μπακονικόλα, ό.π., σελ. 103, παρ.2.

¹²⁵ Άννα Χαρβαλιά, Αρχαίοι Έλληνες τραγικοί (Αισχύλος-Σοφοκλής-Ευριπίδης), Πειραιάς, 1950, σελ.63.

¹²⁶ Μπακονικόλα, ό.π., σελ. 106.

¹²⁷ Σοφοκλής, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 124-125.

Μτφ. «Μέγα και καλό και πρώτο της ευτυχίας,
η φρόνηση· κανείς δεν πρέπει να ασεβεί
στη θεία τάξη· λόγια μεγάλα ξιπασιάς
με συμφορές μεγάλες πληρώνονται· με τον
καιρό, στα γηρατειά θα' ρθει και η γνώση.

Το χορικό αυτό, το οποίο συμπυκνώνει όλη τη φιλοσοφία του Σοφοκλή, αναφέρεται στον Κρέοντα, ο οποίος δεν έδειξε την απαιτούμενη και αυτονόητη ευλάβεια στους θεούς, αρνούμενος να θάψει τον Πολυνείκη. Καθίσταται σαφές, επομένως, η άποψη του ότι η Αντιγόνη ορθώς αρνήθηκε να υπακούσει στις διαταγές αυτές, και άρα ο Κρέων διαπράττει μεγάλη ασέβεια.

Ωστόσο, σύγχρονοι κριτικοί¹²⁸, οι οποίοι θεωρούν ότι η υπακοή στις απαιτήσεις της πολιτικής εξουσίας είναι σημαντικότερη από το καθήκον της ταφής του νεκρού, είναι αντίθετοι με την μεροληψία του Σοφοκλή υπέρ της Αντιγόνης, στηριζόμενοι ασφαλώς στον τρόπο με τον οποίο την αναπαριστά στο έργο του.

Προς επίρρωσιν μάλιστα των ισχυρισμών τους, περί λάθους χειρισμού του Σοφοκλή στο πρόσωπο του Κρέοντα και σε ό,τι εκείνος πρέσβευε, κάνουν μνεία στο μεγάλο φιλόσοφο Έγελο, ο οποίος ήταν θαυμαστής της τραγωδίας αυτής¹²⁹ και ανέπτυξε επ' αυτής ποικίλα σχόλια. Κατά την άποψή του, ο Σοφοκλής δραματοποίησε μία σύγκρουση όχι ανάμεσα στο δίκαιο και το άδικο, αλλά ανάμεσα στο δίκαιο και το δίκαιο· αμφότεροι οι ήρωες, Κρέων και Αντιγόνη, είναι δικαιολογημένοι για τις πράξεις τους και η τραγωδία είναι μάλλον το προϊόν αυτής της αδιάλλακτης σύγκρουσης. «Από την άποψη της αιώνιας δικαιοσύνης και οι δυο είχαν άδικο, γιατί ήσαν μονόπλευροι· ταυτόχρονα όμως και οι δύο είχαν δίκιο», θα ισχυριστεί ο Έγελος. Αυτή, όμως, η συνοπτικά διατυπωμένη άποψη είναι μάλλον δύσκολο να αποδώσει το ύφος της σκέψης του Έγκελου¹³⁰. Ο Έγελος στη σκέψη του είχε κάτι ευρύτερο της

¹²⁸ C.M.Bowra, ό.π., σελ. 12 επ.

¹²⁹ Ο Martin Heidegger στο βιβλίο του «Εισαγωγή στη Μεταφυσική» ισχυρίζεται ότι το δεύτερο στάσιμο της τραγωδίας του Σοφοκλή «Αντιγόνη» θα αρκούσε για να αποτελέσει ένα ανεξάντλητο πρόγραμμα για τη μελέτη της δυτικής οντολογίας και ηθικοπολιτικής σκέψης. Εξ ου και οι 90 περίπου γερμανικές διασκευές και μεταφράσεις της «Αντιγόνης» από το 1633. Βλ. George Steiner, Λογοτεχνικές και φιλοσοφικές ερμηνείες της Αντιγόνης, Μτφ.: Βίκυ Δέμου, Δρώμενα 1, Δίμηνο Θεατρικό Περιοδικό, τχ 1, Μάρτιος – Απρίλιος 1984, σελ. 44. Επίσης, βλ. George Steiner, Antigone(s), Το αρχαίο θέατρο σήμερα, Διεθνές Συνέδριο στους Δελφούς-1981, Αθήνα: Εκδ. Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1984, σελ.174. Επιπλέον, βλ. Martin Heidegger, Einführung in die Metaphysik, Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1966, σελ. 112 επ.

¹³⁰ C.M.Bowra, ό.π., σελ. 13 επ.

τραγωδίας, τη βαθύτερη, δηλαδή, λογική που διέπει την ιστορία και, εν προκειμένω, συμβολίζεται σ' ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Στο παράδειγμα αυτό η σύγκρουση των αντίρροπων δυνάμεων τελειώνει με τη δημιουργία μίας σύνθεσης, η οποία είναι δίκαιη. Το συμπέρασμα ενδιαφέρει κατά κύριο λόγο, και αυτό είναι διαφορετικό, όταν υποστηρίζουμε ότι και τα δύο μέρη στη σύγκρουση έχουν δίκιο. Το τραγικό συμπέρασμα είναι αναμφισβήτητο, πραγματικό και συνεπώς δίκαιο, αλλά η σύγκρουση που προηγείται δεν μπορεί να κριθεί αν κάποιος την απομονώσει και καμία πλευρά σ' αυτή δεν έχει δίκιο ή άδικο. Η «Αντιγόνη» αποτέλεσε για τον Έγελο το μέσο για να διατυπώσει την άποψή του για την ύπαρξη, διευκρινίζοντας παράλληλα τη γνώμη του για την τραγωδία. Οι απόψεις του δεν ταυτίζονται μ' εκείνες του Σοφοκλή, δεδομένης και της χρονικής περιόδου κατά την οποία έζησαν και έδρασαν οι δυο συγγραφείς¹³¹.

3. ΥΒΡΙΣ-ΔΙΚΗ-ΕΡΙΝΥΕΣ: ΚΥΡΙΑΡΧΑ ΘΕΜΑΤΙΚΑ ΜΟΤΙΒΑ ΣΤΟ ΣΟΦΟΚΛΕΙΟ ΔΡΑΜΑ.

3.1. ΥΒΡΙΣ: ΕΝΝΟΙΑ ΠΟΥ ΥΠΕΡΑΚΟΝΤΙΖΕΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΑΔΙΚΟ.

Μολονότι η μυθολογική παράδοση που τροφοδοτεί το έργο του Σοφοκλή είναι, κατά το μάλλον ή ήττον, αποκρυσταλλωμένη και ήδη γνωστή στο κοινό του, τα θεματικά μοτίβα που αναδύονται από τις τραγωδίες του αποκτούν σημαίνουσα βαρύτητα, κυρίως λόγω του ιδιαίτερου χειρισμού του μύθου από τον ποιητή¹³². Τα μοτίβα, τα οποία μεταξύ άλλων (γνώση που αποκτάται αργά, τραγική επιλογή του ήρωα, νόστος, άγνοια – αναγνώριση – γνώση) χρησιμοποιεί είναι η Ύβρις, η Δίκη και οι Ερινύες. Η ύβρις, ως μοτίβο το οποίο εξυπηρετεί

¹³¹ Σύμφωνα με τον Στράγγα, «ο Έγελος εμφανίζοντας το δέον ως άλλη έκφανση του γίνεσθαι, αποδυναμώνει την κανονιστική λειτουργία που επιτελεί το δέον στο χώρο του δίκαιου και της ηθικής». Βλ. Ιωάννης Στράγγας, Εισαγωγή στην επιστήμη του Δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1991, σελ.13-14. Ενδιαφέρουσα είναι η Εγγελιανή διάκριση δικαίου και τέχνης. Κατά τον Έγελο, «η τέχνη ως εκδήλωση του απόλυτου πνεύματος, θεμελιώνεται στη συνείδηση, αντιθέτως το δίκαιο ως λειτουργικό στοιχείο των αντικειμενικών δυνατοτήτων ανάπτυξης και εξέλιξης της κοινωνίας στερείται συνειδησιακών προσδιορισμών». Βλ. Θεόδωρος Γεωργίου, Δικαϊκό Σύστημα και Πραγματολογία της Τέχνης (εισήγηση), Τέχνη και Δίκαιο, επιμ. Αθ. Παπαχρίστου –Αντ. Μπρεδήμα, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 2007, σελ..64.

¹³² Χριστόπουλος Μ., Αλεξίου Ε., Αναστασίου Ι., Βερτουδάκης Β., Γιόση Μ., Λυπουρλής Δ., Στεφανόπουλος Θ.Κ., Τσακμάκης Α., Γράμματα Ι: Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία, Τόμος Α: Αρχαϊκή και κλασική περίοδος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 2001, σελ. 237.

την καλύτερη αποτύπωση των χαρακτήρων καθώς και τη γρηγορότερη εξέλιξη του μύθου, εμφανίζεται με ποικίλους τρόπους στις σοφόκλειες τραγωδίες¹³³. Αν και περί την έννοια της ύβρεως, η οποία γεννά πάντοτε τη Νέμεσιν, πλέκεται όλος ο ιστός του ποιητικού μύθου, τον οποίο πραγματεύεται η τραγωδία, ωστόσο η ύβρις δεν ανάγεται στη βασική διάκριση «δικαίου-αδίκου¹³⁴». Ο ήρωας όταν διαπράττει ύβριν, δεν παραβιάζει κατ' ανάγκην κάποιο κανόνα δικαίου, αλλά υπερβαίνει το ορθό μέτρο, είτε ως προς την υποχρέωσή του προς τους θεούς, είτε ως προς τα κελεύσματα της φύσης¹³⁵. Επί παραδείγματι, στην «Αντιγόνη» η πλοκή του μύθου περιστρέφεται γύρω από μία νομική σύγκρουση, αφού η Αντιγόνη ακολουθεί ρητά το θεϊκό δίκαιο σε αντίθεση με τον Κρέοντα, ο οποίος πρεσβεύει το ανθρώπινο. Όπως ορθά παρατηρεί ο Δεληκωστόπουλος, «η νομική διένεξη που μας απασχολεί στην «Αντιγόνη» δεν απορροφά το θέμα της ύβρεως. Η ύβρις είναι πέρα από τη διάκριση του δικαίου και του αδίκου¹³⁶. Και συνεχίζει ο Δεληκωστόπουλος αναφέροντας ότι «αυτό που είναι περαιτέρω σημαντικό είναι ότι η αποσύνδεση της έννοιας της ύβρεως από το δίκαιο και το άδικο δεν μένει «μετέωρη» μέσα στο όλο σύστημα δικαιοσύνης και μη θέσεων, που εξελίσσεται η τραγική σύγκρουση. Υπάρχουν παράμετροι που λειτουργούν παράλληλα μ' αυτή την αποσύνδεση. Εδώ εντάσσεται και η κατά «γενεάς» ευθύνη για τις εγκληματικές πράξεις, που εμφανίζεται ως μία από τις βασικότερες νομικές θέσεις που κατακυριαρχούν στην επική ποίηση, αλλά πολύ περισσότερο και στα έργα των τραγικών ποιητών».

¹³³ Όπως παρατηρεί ο Καραύης «Ο άνθρωπος αμαρτάνει κατά του εαυτού του, κατά της αξιοπρέπειάς του, αν μέσα στη μέθη της «ύβρεως» λησμονήσει τα όριά του». Μαριάνος Καραύης Η φιλοσοφία των αξιών του M. Scheler και το φαινόμενο του τραγικού στο δίκαιο, Θεσ/κη: Εκδ. Σάκκουλα, 1988,σελ.72.

¹³⁴ Δεληκωστόπουλος, ό.π. σελ.173.

¹³⁵ Όχι μόνο ο Σοφοκλής, αλλά και οι υπόλοιποι τραγικοί αλλά και και επικοί ποιητές, ενέταξαν στο έργο τους την έννοια της ύβρεως (πρβλ Πέρσες – Ικέτιδες του Αισχύλου).Ο.π.

¹³⁶ Σχετικά παρατηρεί ο Γεωργουσόπουλος ότι «ο Κρέων ανάγει το Δία σε εγγυητή των πολιτικών πράξεων και η Αντιγόνη τον απορρίπτει, αν δεν εκπροσωπεί εντελώς χωρίς παρεκκλίσεις τους θεούς της Εστίας. Γι' αυτήν ένας Δίας σκοπιμότητας είναι θεός ανοίκιος. Εδώ ακριβώς βρίσκεται η «Υβρις» και των δύο. Ο Κρέων γενικεύει με σχήματα το θείο, η Αντιγόνη το στενεύει με πράγματα. Θα πεθάνουν και οι δύο. Οι ατομικές ανάγκες δεν μπορεί να μάχονται την Ανάγκη. Αυτό ο Χορός το ξέρει και το λέει από την πάροδο» Βλ. Κώστας Γεωργουσόπουλος, Κλειδιά και Κώδικες Θεάτρου, Ι. Αρχαίο Δράμα, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου, 1982, σελ.64.

3.1.1. ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΥΒΡΕΩΣ ΣΤΟ ΣΟΦΟΚΛΕΙΟ ΔΡΑΜΑ.

Ο «Αίας» του Σοφοκλή παρουσιάζει μία ιδιοτυπία εν συγκρίσει με άλλες τραγωδίες που έχουν ως θέμα την ύβριν και την άτην¹³⁷. Ενώ επί παραδείγματι στην «Αντιγόνη» και τον «Οιδίποδα Τύραννο» ο τραγικός ποιητής μας παρουσιάζει επί σκηνής την ύβριν που διαπράττει ο Κρέων και ο Οιδίποδας, ώστε εν συνεχεία να μας δείξει πως μπλέκονται ξαφνικά στα δίκτυα της άτης, στον «Αίαντα» η ύβρις του ήρωα θεωρείται δεδομένη από την αρχή και αυτό που κυρίως δραματοποιεί ο Σοφοκλής είναι η άτη, η τύφλωση του νου του ήρωα από την Αθηνά.

Η ύβρις του Αίαντα χρονολογείται καιρό πριν από τα τεκταινόμενα στο έργο. Λαμβάνει μάλιστα τη μορφή υπέρμετρης αυτοπεποίθησης στη σωματική του ρώμη, που ξεπερνά τα όρια της θνητής του φύσης. Θεωρεί και επαίρεται ότι δύναται να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του αυτοδύναμα, δίχως να χρειάζεται τη συνδρομή των θεών. Ο Κάλχας αναφέρεται σε δυο χαρακτηριστικές περιπτώσεις. Δέκα έτη πριν τα γεγονότα και, ενώ ο Αίας επρόκειτο να αναχωρήσει για την Τροία, ο πατέρας του τον συμβουλεύει να νικά πάντοτε με την βοήθεια του θεού (στ. 764-765), έχοντας βέβαια και τη συνδρομή των όπλων. Ο Αίας, όμως, με κομπορρημοσύνη (ύψικόμπως κάφρόνως στ.766) του απαντά (στ. 767-769)¹³⁸:

«πάτερ, θεοῖς μεν κἄν ὁ μῆδέν ὦν ὁμοῦ
κράτος κατακτήσαιτ'· ἐγὼ δε και δίχα
κείνων πέποι θα τοῦτ' ἐπισπάσειν κλέος .

Μτφ. «Πατέρα, με τους θεούς στο πλάι του κι ο ανάξιος
θα μπορούσε να νικήσει· εγώ όμως λέω πως
τη δόξα αυτή και δίχως τους θεούς θα την κερδίσω».

Και μεταγενέστερα, όμως, στο έδαφος της Τροίας, ο Αίας αποκρούει την προσπάθεια της Αθηνάς να τον ενθαρρύνει στη μάχη κατά των εχθρών του, και μάλιστα την προτρέπει να προσφέρει τη συμπαράστασή της στους άλλους Έλληνες, αφού εκεί όπου μάχεται ο Αίας δεν μπορεί ποτέ το μέτωπο να σπάσει

¹³⁷ Κώστας Χατζηστεφάνου, «Υβρις – Άτη: Η περίπτωση του Αίαντα (εισήγηση)», Έκτο Διεθνές Συμπόσιο αρχαίου ελληνικού δράματος, Σεπτέμβρης 2000 Κύπρος, Υβρις και Τύφλωσις στο αρχαίο ελληνικό δράμα: Σύγχρονες σκηνικές προσεγγίσεις, σελ.9 επ.

¹³⁸ Σοφοκλής, Αίας, ό.π., σελ. 120-121.

(στ. 771-775). Μια τέτοια συμπεριφορά θα ήταν αδύνατο να παραμείνει ασχολίαστη από το μάντη Κάλχα (στ.776-777)¹³⁹:

«τοιῖσδε τοι λόγοισιν ἀστεργῇ θεοῦς
ἱκτῆσατ' ὀργήν, οὐ κατ' ἄνθρωπον φρονῶν»

Μτφ. «Με τέτοια λόγια, ανάρμοστα για άνθρωπο
θνητό, ξεσήκωσε ανήλεη την οργή της Αθηνάς»

Η τύφλωση, άτη, που του προκαλεί η Αθηνά, για να προστατεύσει τους Αργείους, δεν ήταν προϊόν εκδικητικής διάθεσης της θεάς Αθηνάς, αλλά και αποτέλεσμα του αισθήματος αυτάρκειας που διακατέχει τον Αίαντα, το οποίο άγγιζε τα όρια της ύβρεως. Η Αθηνά, μάλιστα, παίρνοντας θέση αναφέρει (στ.127-133)¹⁴⁰:

«τοιαῦτα τοίνυν εἰσορῶν ὑπέρκοπον
μηδέν ποτ' εἵπης αὐτὸς εἰς θεοὺς ἔπος,
μηδ' ὄγκον ἄρη μηδέν', εἴ τινος πλέον
ἢ χειρὶ βρίθεις ἢ μακροῦ πλούτου βάθει.
ὥς ἡμέρα κλίνει τε κἀνάγει πάλιν
ἅπαντα τάνθρώπεια· τοὺς δὲ σῶφρονας
θεοὶ φιλοῦσι καὶ στυγοῦσι τοὺς κακοὺς.

Μτφ. «Αυτά λοιπόν σαν βλέπεις, ποτέ μην ξεστομίσεις
λόγο μεγάλο για του θεοῦς, ούτε να καυχηθείς
αν τύχει και υπερέχεις στη δύναμη ή στα μεγάλα
πλούτη. Φτάνει μία μέρα ν' ανατρέψει όλα τα
ανθρώπινα· και οι θεοί αγαπούν τους συνετούς,
μισούν τους αλαζόνες».

Σε διάφορα χωρία του έργου συναντούμε κολακευτικούς χαρακτηρισμούς για τον Αίαντα: μέγας (στ.205), ωμοκρατής (στ.205), θρασύς και εὐκάρδιος (στ.364), δεινός (στ.205), αἶθων (στ.221) ευρύνωτος (στ.1251), σακεσφόρος (στ.29), θούριος (στ.212), δυστράπελος (στ.914), στερεόφρων (στ.926) και ωμόφρων (στ.930). Όπως μας πληροφορεί η Αθηνά, «ο πιο ικανός να δρα κατάλληλα κατά τις περιστάσεις» (στ.119-120)¹⁴¹.

Οι χαρακτηρισμοί στα διάφορα αυτά χωρία καλούνται να υπηρετήσουν την εντονότερη κατάδειξη της αντίθεσης μεταξύ του αγέρωχου Αίαντα και του ταπεινωμένου τυφλωμένου Αίαντα. Τον Αίαντα της ύβρεως και της ταπείνωσης,

¹³⁹ Ο.π. σελ.122-123.

¹⁴⁰ Ο.π. σελ.66-67.

¹⁴¹ Ο.π.

αυτὸν ακριβῶς σκιαγραφεῖ ὁ Σοφοκλῆς, ἔχοντας ὁμῶς πρῶτα παρουσιάσει ὅλες τις πασίγνωστες ἀρετὲς τοῦ¹⁴².

Ἀποκορύφωμα τῆς ὑβρεῶς τοῦ ἀποτελεῖ ἡ βαθεῖα ἀλαζονικὴ συμπεριφορὰ τοῦ πρὸς τὴν Ἀθηνά μετὰ τὸ μακελειὸ εἰς βάρος τῶν ζῶων· ἔχοντας τὴ λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι σφαγίασε τοὺς Ἀτρεΐδεις, στέκει ἀγέρωχος μπροστὰ στὴ θεὰ Ἀθηνά, δίχως τὸν ἀπαιτούμενο πηγαῖο σεβασμὸ καὶ τὴν ἀνθρώπινη ταπεινοφροσύνη, μιλώντας τῆς γιὰ τὰ σχέδιά του, καυχόμενος γιὰ τὰ υποτιθέμενα κατορθώματά του· ἡ ὕβρις τὴν ὥρα τῆς τύφλωσης (ἀτή).

Τὸ ἀτόπημα αὐτό, ἡ ὕβρις, δὲν ἐντοπίζεται μονάχα στὴ μανία, τὶς ἀντιδράσεις καὶ τὶς σκέψεις τοῦ Αἰάντα· ολόκληρη ἡ τραγωδία διαπνέεται ἀπὸ τὴν ὕβριν, ὡς κυρίαρχη ἐννοία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς συνέπειές τῆς στὸν ἥρωα Αἰάντα. Ἡ ὕβρις, ὡς αἰτία πλείστον δεινῶν γιὰ τὸν ἥρωα ποὺ τὴν διαπράττει, ἐμφανίζεται καὶ στὴν «Ἀντιγόνη», ἀφοῦ ὁ Κρέων ἀδιαφορώντας γιὰ τὶς θεϊκὲς ἐπιταγές, προκειμένου νὰ τύχει ἐφαρμογῆς ἡ διαταγὴ τοῦ, διαπράττει ὕβριν. Ἡ ὕβρις τοῦ αὐτῆ διατυπώνεται ἀπὸ τὸ μάντη Τειρεσία ὡς υπέρβαση τῶν θεῶν νόμων, ἡ ὁποία ἐπιφέρει τιμωρία (στ. 1063-1076). Στὸν «Οἰδίποδα Τύραννο» τὸ μοτίβο τῆς ὑβρεῶς προβάλλει ἐντονα μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Χοροῦ λίγο πρὶν τὴν ἀφίξη τοῦ Κορίνθιου ἀγγελιαφόρου, ὁ ὁποῖος ἀνοίγει τὸν κύκλο τῶν ἀποκαλύψεων. Ἡ ὕβρις στὸ σημεῖο αὐτὸ παίρνει τὴ μορφή τῆς προσβολῆς τοῦ Θεοῦ, με λόγια ἢ ἔργα ποὺ ἀψηφοῦν τοὺς χρησμούς τοῦ Ἀπόλλωνα (στ.872-910)¹⁴³:

*«ὕβρις, εἰ πολλῶν ὑπερπλησθῇ μάταν,
ἂ μὴ ἴκῃαιρα μὴδὲ συμφέροντα,
ἀκρότατον εἰσαναβᾶσ’
αἶπος ἀπότομον ὥρουσεν εἰς ἀνάγκαν,
ἔνθ’ οὐ ποδὶ χρησίμῳ
χρῆται. τὸ καλῶς δ’ ἔχον
πόλει πάλαισμα μήποτε λῦσαι θεὸν αἰτοῦμαι.
θεὸν οὐ λήξω ποτὲ προστάταν ἴσχων.
εἰ δέ τις ὑπέροπτα χερσὶν ἢ λόγῳ πορεύεται,
δίκας ἀφόβητος οὐδὲ δαιμόνων ἔδη σέβων,
κακά νιν ἔλοιτο μοῖρα,
δυσπότημον χάριν χλιδᾶς,
εἰ μὴ τὸ κέρδος κερδανεῖ δικαίως*

¹⁴² Χατζηστεφάνου, ὁ.π. σελ. 11 ἐπ.

¹⁴³ Σοφοκλῆς, Οἰδίπους Τύραννος, ὁ.π., σελ. 112-115.

καὶ τῶν ἀσέπτων ἔρξεται
 ἢ τῶν ἀθίκτων θίξεται ματάζων.
 τίς ἔτι ποτ' ἐν τοῖσδ' ἀνὴρ θεῶν βέλη
 εὔξεται ψυχᾶς ἀμύνειν;
 εἰ γὰρ αἱ τοιαίδε πράξεις τίμαι,
 τί δεῖ με χορεύειν;
 οὐκέτι τὸν ἄθικτον εἶμι γὰς ἐπ' ὀμφαλὸν σέβων,
 οὐδ' ἐς τὸν Ἀβαῖσι ναὸν οὐδὲ τὰν Ὀλυμπίαν,
 εἰ μὴ τάδε χειρόδεικτα
 πᾶσιν ἀρμόσει βροτοῖς.
 ἀλλ', ὦ κρατύνων, εἵπερ ὄρθ' ἀκούεις,
 Ζεῦ, πάντ' ἀνάσσω, μὴ λάθοι
 σὲ τὰν τε σὰν ἀθάνατον αἰὲν ἀρχάν.
 φθίνοντα γὰρ Λαῖου παλαίφατα
 θέσφατ' ἐξαιροῦσιν ἤδη,
 κοῦδαμοῦ τιμαῖς Ἀπόλλων ἐμφανής·
 ἔρρει δὲ τὰ θεῖα.

Μτφ. «Ἡ ἐπαρση γεννὰ τον τύραννο·
 η ἐπαρση, αν ανόητα φουσκώσει
 με πολλά πράγματα που ούτε
 κατάλληλα είναι ούτε ωφέλιμα,
 ανεβαίνει κατακόρυφα στα ύψη,
 μα ύστερα πέφτει αναγκαστικά στον
 γκρεμό· εκεί δεν μπορεί ξανά να ορθοποδήσει.
 Μα το θεό παρακαλώ ποτέ να μη διακόψει τον
 αγώνα για το καλό της πόλης. Ποτέ δεν θα
 σταματήσω να έχω το θεό προστάτη. Αν κάποιος
 παίρνει το δρόμο της υπεροψίας με τα έργα ή
 τα λόγια του, χωρίς να λογαριάζει τη Δίκη,
 χωρίς να δείχνει σεβασμό για τους ιερούς
 τόπους των θεών, μακάρι κακή τύχη να τον βρει για την
 ανόσια αλαζονεία του·

.....

Πουθενά ο Απόλλωνας δεν φαίνεται ν' αναλαμβάνει
 τις τιμές που του αρμόζουν και ξεπέφτει η θρησκεία».

3.1.2. ΎΒΡΙΣ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΙΑΣ ΣΤΑ ΕΡΓΑ «ΤΡΑΧΙΝΙΑΙ» ΚΑΙ «ΦΙΛΟΚΤΗΤΗΣ».

Ο Σοφοκλής και στις τραγωδίες του «Τραχίνιαι» και «Φιλοκτήτης» πραγματεύθηκε τους μύθους υπό το πρίσμα της ύβρεως. Ωστόσο, εν προκειμένω η ύβρις της διανοίας είναι εκείνη που οδηγεί τους ήρωες στη διάπραξη μοιραίων σφαλμάτων και συνεπακόλουθα στην τιμωρία τους. Η διάνοια, ή μάλλον η πρακτική διανοητική λειτουργία¹⁴⁴, είναι η λειτουργία εκείνη που εξευρίσκει πρακτικά μέσα και υποδεικνύει τρόπους στο χειρισμό προσώπων ή πραγμάτων, ώστε να επιτυγχάνεται η πραγμάτωση των εκάστοτε σκοπών του ανθρώπου.

Ο ανθρωποβόρος έρωτας, η θέληση των θεών, η μαγεία, η μοίρα του ανθρώπου και τα υπαρξιακά του προβλήματα, οι ανθρώπινες πράξεις που έχουν διαβαθμίσεις από την καλοσύνη ως την ύβριν, το συναίσθημα του φόβου που κυριαρχεί στα ευαίσθητα πλάσματα, η μοναξιά, οι αμφίβολες ευτυχίες, η ωμότατη βία και το «ευγενές» φιλόανθρωπον, τα πάντα οδηγούνται σε μία σύμμιξη που συγκροτεί έναν κόσμο ασταθή. Στον κόσμο αυτό ζει η Δηιάνειρα¹⁴⁵. Η Δηιάνειρα, η πολυβασανισμένη γυναίκα του Ηρακλή, προκειμένου να προστατεύσει το γάμο της και να ξανακερδίσει τον Ηρακλή από τη σαγήνη της Ιόλης, του στέλνει χιτώνα βαμμένο μέσα στο αίμα του χτυπημένου με δηλητηριασμένο βέλος από τον Ηρακλή Κενταύρου Νέσσου, πιστεύοντας, σύμφωνα με την δόλια συμβουλή του τελευταίου καθώς πέθαινε, ότι το αίμα αυτό θα ενεργήσει ως ερωτικό φίλτρο, ενώ επρόκειτο για εξοντωτικό φαρμάκι. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να πεθάνει κατά τρόπο φρικτό ο ημίθεος Ηρακλής¹⁴⁶. Η ηρωίδα, ενώ αρχικά θεώρησε ότι μηχανεύεται αβλαβές έργο, προσδοκώντας μάλιστα ένα θετικό αποτέλεσμα χωρίς να περάσει από τη σκέψη της ο φόβος του κακού, συνειδητοποιεί τώρα ότι δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να δικαιολογεί αισιοδοξία. Όταν λίγο αργότερα ο υιός της Ύλλος, της ασκεί δριμεία κριτική για την αποτρόπαιη πράξη της, εκείνη, δίχως να αρθρώσει λέξη, αποτραβιέται στο εσωτερικό του οίκου της και, αφού θρηνεί «τον αύτῃς

¹⁴⁴ Ε.Ν. Πλάτης, Η τραγικότητα από ύβρη της διανοίας στις «Τραχίνιες» και στο «Φιλοκτήτη», Ευθύνη, Φυλλάδιο Νεοελληνικού Προβληματισμού, τχ112, Μάρτιος 1981, σελ 107.

¹⁴⁵ Στ. Δρομάζος, Αρχαίο Δράμα, Αναλύσεις, Αθήνα: Εκδ. Κέδρος, 1984, σελ.98.

¹⁴⁶ Ο μύθος του Ηρακλή έχει εμπνεύσει δύο από τις διασωθείσες τραγωδίες, τις «Τραχίνιαι» του Σοφοκλή και τον «Ηρακλή Μαινόμενο» του Ευριπίδη. Βλ. Jacqueline de Romilly, Γιατί η Ελλάδα;, Μτφ.: Μπάμπη Αθανασίου, Κατερίνα Μηλιαρέση, Αθήνα: Εκδ. Το Άστυ, 1999, σελ.200.

δαίμονα» (στ.910), την κακή της μοίρα, τιμωρείται αυτοκτονώντας. Ένοχη εκ του αποτελέσματος, επομένως, η Δηιάνειρα· όταν ο Χορός, ήδη στις πρώτες της υποψίες, της υπενθύμισε ότι ακόμα κι αν συμβεί κάτι κακό, η ίδια δεν πρέπει να νιώσει ένοχη, αφού υποκειμενικά είναι αθώα, εκείνη απαντά (στ.729-730)¹⁴⁷:

«τοιαῦτα δ' ἂν λέξειεν οὐχ ὁ τοῦ κακοῦ
κοινωνός, ἀλλ' ὧ μηδέν ἐστ' οἴκοι βαρύ».

Μτφ. «Έτσι δεν θα μιλούσε ο ένοχος, μα εκείνος
που τίποτα κακό δεν τον βαραίνει».

Μόνο μετά την εμφάνιση ενός ανησυχητικού φαινομένου έκανε στοιχειώδεις κριτικές σκέψεις, τις οποίες είναι άξιον απορίας πως δεν είχε κάνει προηγουμένως (στ.707-711)¹⁴⁸:

«πόθεν γάρ ἂν ποτ', ἀντὶ τοῦ θνήσκων ὁ θῆρ
ἐμοὶ παρέσχ' εὖνοϊαν, ἥς ἔθνησχ' ὕπερ;
οὐκ ἔστιν, ἀλλὰ τὸν βαλόντ' ἀποφθίσει
χρήζων ἔθελγέ μ' ὦν ἐγὼ μεθύστερον,
ὅτ' οὐκέτ' ἀρκεῖ, τὴν μάθησιν ἄρνυμαι».

Μτφ. «Τάχα για ποιο λόγο ο Κένταυρος σ' εμένα
θα δειχνόταν καλός, πού' γινα αιτία να χάσει τη
ζωή του; Αυτό δε γίνεται· μα εκείνον που τον ξόδεψε
ζητώντας να θανατώσει, εμένα ξεγελούσε·
αργά καταλαβαίνω την αλήθεια,
τώρα που πια δεν ωφελεί καθόλου».

Ο νους της Δηιάνειρας θολώνει από τον πόθο της να ξανακερδίσει τον έρωτα του Ηρακλή· αυτό όμως δεν θα ήταν από μόνο του αρκετό να οδηγήσει σε τέτοια συμπεριφορά, αν δεν παρενέβαινε η πρακτική διανοητική λειτουργία¹⁴⁹. Μέσω της λειτουργίας αυτής επινοεί η ηρωίδα το σχέδιό της· είναι αισιόδοξη για το αποτέλεσμα και ούτε για ένα λεπτό δεν αναλογίζεται μια ενδεχόμενη αποτυχία. Η ενοχή του νου έγκειται στο ανεπίτρεπτο των μέσων, στην ηθική αναξιοτήτά τους. Μετά την τύφλωση αυτή, την ταραχή του νου (όπως αναλύσαμε ανωτέρω και στην περίπτωση της άτης του Αίαντα από τη θεά Αθηνά), επέρχεται η νηφαλιότητα και η αναγνώριση της ευθύνης για την πράξη, καθώς και για τις καταστροφικές της συνέπειες. Η τύφλωση, όμως, αυτή

¹⁴⁷ Σοφοκλής, Τραχίνιαι, Μτφ.: Τάσος Ρούσσος, Αθήνα: Εκδ. Κάκτος 1992, σελ. 94-95.

¹⁴⁸ Ο.π. σελ 92-93.

¹⁴⁹ Πλάτης, ό.π. σελ. 108.

που συνετελέσθη κατά την ύβριν της διάνοιας απέχει παρασάγγας από την τύφλωση που προκάλεσε η Αθηνά στον Αίαντα· στην πρώτη περίπτωση υπεύθυνη για την κατάσταση στην οποία ευρίσκεται η Δηιάνειρα είναι η διάνοιά της, ενώ στη δεύτερη ευθύνεται η Αθηνά, λειτουργώντας, όμως, ως προσιάτιδα των Ατρείδων και έχοντας ήδη ο Αίας προβεί στην τέλεση της ύβρεως. Κοντολογίς, η Δηιάνειρα είναι τραγικός άνθρωπος από ύβρη, από την ιδιότυπη ύβριν της διάνοιας, δηλαδή της πρακτικής διανοητικής λειτουργίας.

Από την ύβριν αυτή παρασύρθηκε για μικρό χρονικό διάστημα ο Νεοπτόλεμος, ο μεγαλόψυχος γιος του Αχιλλέα, στη σοφόκλεια τραγωδία «Φιλοκτήτης»¹⁵⁰. Στην περίπτωση του το ήθος του λειτούργησε ως αντίβαρο στην ύβριν που επρόκειτο να διαπράξει. Εξάλλου, η ύβρις αυτή ήταν ειδικής και άνανδρη· να εξαπατηθεί κατά τέτοιο τρόπο ένας άνθρωπος, ώστε να δώσει από εμπιστοσύνη το αλάθευτο τόξο του (τόξο του Ηρακλή), τη μόνη του ουσιαστικά δύναμη και να μεταπεισεί αργότερα- δήθεν ελεύθερα, κατ' ουσίαν όμως υπό την πίεση της αποστέρησής του από το μόνο μέσο ζωής στην ερημιά της Λήμνου, το τόξο του- και να δεχθεί να τον μεταφέρουν στο στρατόπεδο των Αχαιών, κοντά στους ως τώρα εχθρούς του Ατρείδες, που τους μισεί, επειδή τον είχαν ακάριστα εγκαταλείψει έρημο και άρρωστο.

Ο Οδυσσέας ενσαρκώνει εδώ την προαναφερθείσα πρακτική διανοητική λειτουργία¹⁵¹. Ο πολυμήχανος ήρωας πείθει το Νεοπτόλεμο, το μοναδικό που θα μπορούσε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του Φιλοκτήτη, να τελέσει την απάτη αυτή με σκοπό την απόκτηση του τόξου του Ηρακλή. Ο Νεοπτόλεμος αρχικά δέχεται και καταφέρνει εξαπατώντας το Φιλοκτήτη να πάρει το τόξο· ωστόσο, ο Φιλοκτήτης αρνείται να εγκαταλείψει το νησί της Λήμνου. Κι ενώ σε γενικές γραμμές είχε επιτύχει το σχέδιο, ο Νεοπτόλεμος συνειδητοποιεί ότι η επιτυχία του σχεδίου αυτού βασίζεται στην εκμετάλλευση του πόνου ενός ανθρώπου¹⁵². Σε αντιδιαστολή με την ύβριν στις «Τραχίνιαι», όπου ο Σοφοκλής παρουσιάζει τη Δηιάνειρα να συνειδητοποιεί το σφάλμα της, όταν απέτυχε το σχέδιο της να

¹⁵⁰ Ο Αισχύλος κι ο Ευριπίδης έγραψαν και οι δύο πριν από το Σοφοκλή τραγωδία με θέμα το Φιλοκτήτη. Βλ. Σοφοκλέους Φιλοκτήτης, Κριτική και Ερμηνευτική Έκδοση T.B.L. Webster, Μτφ.:Ν.Π.Μπεζαντάκος, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα., 1992, σελ.21.

¹⁵¹ Ο.π. σελ.109.

¹⁵² Επί του αξιολογικού πεδίου η σύγκρουση του Νεοπτόλεμου και του Οδυσσέα εμφανίζεται ως αντίθεση των αξιών του αγαθού, του αληθούς και του δικαίου προς τις αξίες της σοφίας, του ωφέλιμου και του χρήσιμου. Βλ. Κων. Βούρβερη, Σοφοκλέους Φιλοκτήτης, ανθρωπιστική ερμηνεία της τραγωδίας, Αθήναι: Ελληνική ανθρωπιστική εταιρεία, Σειρά Δευτέρα: Μελέται και Έρευναι, 1963, σελ.56.

ξανακερδίσει τον Ηρακλή, εν προκειμένω ο Νεοπτόλεμος δυσανασχετεί, όταν αναλογίζεται ότι η αίσια έκβαση του σχεδίου ήταν προϊόν απάτης, ατιμίας και ανανδρίας¹⁵³. Η διάσταση θεωρίας και πράξης είναι καταλυτική για τον Νεοπτόλεμο· η αισθητική και συναισθηματική του εμπλοκή στην επιχείρηση αυτή, βλέποντας τον σφαδασμό του ανήμπορου Φιλοκτήτη, είχε ως απόρροια την συνειδητοποίηση της ατιμίας του. Η καταδίκη της ύβρεως της διανοίας αποδεικνύεται εδώ εμπράκτως με την ανατροπή του σχεδίου και την αμέριστη συμπαράσταση του Νεοπτόλεμου προς τον Φιλοκτήτη.

3.2. «ΔΙΚΗ»: ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΘΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΩΠΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ.

Η έννοια της δικαιοσύνης εμφανίστηκε αρχικά μέσω δυο θεϊκών προσωποποιήσεων, της Θέμιδος και της Δίκης¹⁵⁴. Οι πρώτοι ποιητές, οι οποίοι γέννησαν συγγραφικά τις δύο αυτές έννοιες ήταν ο Όμηρος¹⁵⁵ και ο Ησίοδος. Τα πρώτα ψήγματα ανευρίσκονται στα έργα των δύο αυτών ποιητών· μάλιστα σε θεωρητικό επίπεδο είχαν συλληφθεί βασικές νομικές έννοιες. Οι αρχαίοι Αθηναίοι βίωναν την έννοια του δικαίου σε κάθε έκφανση της ζωής τους και παρόλο που δεν υπήρχε μία ομάδα νομομαθών που να έχει εντυπώσει στη μελέτη των δικαιοσύνης εννοιών και φαινομένων, ωστόσο το αίσθημα δικαίου διακατείχε όλο το λαό. Επιπλέον, η δεδομένη συσχέτιση μύθου και δικαίου επεξηγεί με τον πλέον γλαφυρό τρόπο την ανεύρεση των πρώτων νομικών εννοιών στον ποιητικό χώρο του μύθου, δηλαδή στην αρχαία τραγωδία.

Η Θέμις, μια εκ των συζύγων του Δία και κόρη της Γαίας και του Ουρανού- ένδειξη της παγκόσμιας της διάστασης-, ενσαρκώνει πλην των φυσικών νόμων, τους κανόνες συμβίωσης ανάμεσα στα δύο φύλα και εν γένει τους κανόνες συμβίωσης των θεών και των ανθρώπων· πρόκειται για την πιο αρχέγονη εμφάνιση έννομης τάξης. Το γεγονός ότι η γέννηση της Θέμιδος

¹⁵³ Ο.π. σελ. 110.

¹⁵⁴ Για αναλυτική περιγραφή των όρων, Θέμις, Δίκη και Θέμιστες, βλ. Νικ. Σταθάκης - Καλλέργης, *Δοκίμιον της Ιστορίας του Αρχαίου ελληνικού δικαίου*, τόμος Α', Τεύχος Α', Αθήνα 1969, σελ.51 επ.

¹⁵⁵ Η ονομασία «Δίκη» απαντάται στην Ιλιάδα επτά φορές, περισσότερο με την έννοια της δικαστικής απόφασης ή της αναγνώρισης συγκεκριμένου δικαιώματος σ'ένα από τα δύο μέρη. Βλ. Δεληκωστόπουλος, ό.π. σελ.59.

έλαβε χώρα κατά το πρώτο στάδιο της κοσμικής δημιουργίας σηματοδοτεί και τη σπουδαιότητα την οποία αποδίδει ο ποιητής στην δικαιοσύνη, η οποία προσωποποιείται ως Θέμις¹⁵⁶.

Η Δίκη¹⁵⁷, η μια από τις τρεις κόρες του Δία και της Θέμιδος, είναι η θεομοθέτηση της δικαιοσύνης. Η θεά Δίκη, ως θεότητα του ελληνικού πανθέου, καθίσταται ένα είδος φρουρού της πραγμάτωσης του δικαίου· η ταχύτητα και η αμεσότητα της δράσης της την καθιστούν αρωγό της επικράτησης του δικαίου. Το άγρυπνο και διορατικό μάτι¹⁵⁸ της Δίκης εμπνέει ασφάλεια στη συνείδηση του λαού, της κοινής γνώμης, οι οποίοι αισθάνονται ασφαλείς και δεν νιώθουν να απειλούνται από την όποια καταστρατήγηση των δικαιωμάτων τους.

3.2.1. ΘΕΙΑ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ «ΟΙΔΙΠΟΔΟΣ ΕΠΙ ΚΟΛΩΝΩ»».

Στην τραγωδία του Σοφοκλή «Οιδίπους επί Κολωνώ» βρισκόμαστε ενώπιον του εξής παράδοξου: ο ήρωας, ο οποίος ήταν έρμαιο της μοίρας του, ήταν ένας άνθρωπος εκλεκτός. Οι θεοί τον έθεταν ως παράδειγμα προς μίμηση, άρα η τραγική του πτώση έγινε και ανύψωση. Μετά τις συμφορές τις οποίες υπέστη και την περιπλάνησή του στην πόλη του Κολωνού, ως ήρωας πάλι, κατέρχεται στον Άδη εν μέσω βροντών και αστραπών. Η θεία δικαιοσύνη στο τέλος εκλάμπει· οι ίδιοι θεοί που κατέστρεψαν τον Οιδίποδα είναι εκείνοι, οι

¹⁵⁶ Ο όρος «Θέμις» πλην της ομώνυμης θεότητας, η οποία υπαγορεύει αποφάσεις εμπνευσμένες από το Δία, υποδηλώνει τη σταθερότητα που αντιδιαστέλλεται στη βία ή ακόμα στις θεϊκές αποφάσεις και τους χρησμούς. Από τη λέξη Θέμις προέρχεται ο όρος Θέμιστες, ο οποίος συνδέεται με την απονομή της Δικαιοσύνης από αρχαίους δικαστές, τους δικασπόλους. Βλ. Σπ. Τρωιάνος, Ι. Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, Ιστορία δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1993, σελ.32.

¹⁵⁷ Την ίδια λέξη (δίκη) χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Αθηναίοι προκειμένου να εκφράσουν τη δικαστική ενέργεια για την εκδίκαση ιδιωτικών διαφορών· γραφή ήταν η ονομασία της ενέργειας (έγερσις κατηγορίας) για την εκδίκαση δημοσίων αδικημάτων. Βλ. Νέστωρ Κουράκης, Ποινική Καταστολή, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1997, σελ.34. Την ίδια διάκριση των τακτικών αγωγών του αττικού δικαίου αναφέρει και ο Biscardi. Αγωγές δημόσιες (γραφαι) και αγωγές ιδιωτικές (δίκαι). Βλ. Armaldo Biscardi, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, Μτφ: Παν. Α. Δημάκης, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1998, σελ. 402-403. Μάλιστα ο Τρωιάνος κάνει λόγο για «δίκαι εμπορικά, προικός, έμμηνοι, κλοπής, βλάβης, κ.ο.κ.» και για «γραφή παρανόμων, ύβρεως, συκοφαντίας, άστρατείας, δικασμοῦ, ίεροσυλίας, άσεβείας, άπροστασίου, κ.ο.κ.» Βλ. Τρωιάνος, Βελισσαροπούλου-Καρακώστα, ό.π., σελ. 42-43.

¹⁵⁸ Στην τραγωδία «Αίας Λοκρός» «η οποία δεν διασώθηκε αυτούσια, διακήρυττε ο Σοφοκλής ότι «το χρύσειον δε τὰς Δίκας δέδορκεν ὄμμα, του δ' ἄδικον ἀμείβεται», Μτφ. «ο χρυσός λοιπόν οφθαλμός της Δίκης παρατηρεί, εκδικείται δε το άδικον. Στη σύγχρονη εποχή με το έργο αυτό της Δίκης είναι επιφορτισμένες οι αρμόδιες αρχές και αντί για την «εκδίκαση» επιβάλλουν τα δικαστήρια τις νόμιμες ποινές σε περιπτώσεις παράβασης των κανόνων δικαίου. Βλ. Γ. Σχινά, ό.π., σελ. 494.

οποίοι τον ανυψώνουν. Η τελική δικαιοσύνη του Οιδίποδα αποδεικνύει ότι τελικά σε κάθε άνθρωπο ανήκουν οι πράξεις, τις οποίες τέλεσε με ελεύθερη βούληση, και όχι εκείνες κατά τις οποίες χρησιμοποιήθηκε ως όργανο των θεών, άβουλο πλάσμα στις επιθυμίες υπέρτερων δυνάμεων. Ακόμα και ο φόνος του Λαΐου δεν μπορεί να ακυρώσει τον πυρήνα της ύπαρξης του Οιδίποδα¹⁵⁹, αφού ακόμα και μετά απ' αυτό το ατόπημα ο ήρωας μας είναι «νόμω καθαρός» (στ.546-548) και δικαιώνεται πανηγυρικά.

Ο Οιδίπους εύχεται οι Ερινύες να τον θανατώσουν, να έχει ένα τέλος σύμφωνα με τους χρησμούς του Απόλλωνα, εκτός κι αν εκείνες κρίνουν ότι πρέπει να υποφέρει ακόμα, προτού κατέλθει στον Άδη (στ. 101-105)¹⁶⁰:

*«ἀλλὰ μοι, θεαί,
βίου κατ' ὀμφὰς τὰς Ἀπόλλωνος δότε
πέρασιν ἤδη καὶ καταστροφὴν τινα,
εἰ μὴ δοκῶ τι μειόνως ἔχειν, αἰεὶ
μόχθοις λατρεύων τοῖς ὑπερτάτοις βροτῶν».*

Μτφ. « Ω θεές, δώστε μου, σύμφωνα με τα λόγια
του Απόλλωνα, ένα τέλος πια στη ζωή μου
και κλείστε μου τα μάτια, αν νομίζετε πως
έχω περάσει πια πολλά, εγώ που συνέχεια
υποφέρω, όσο κανείς άνθρωπος τις πιο
βαρειές δυστυχίες.

Στο χρησμό του Απόλλωνα υπάρχουν οι πρώτες ενδείξεις της μεταστροφής των θεών έναντι του Οιδίποδα. Στο άλσος των Ευμενίδων λίγο αργότερα σπεύδει και η Ισμήνη, για να του ανακοινώσει ότι ο χρησμός που δόθηκε στους Θηβαίους απαιτούσε την παρουσία του Οιδίποδα στη Θήβα, νεκρού ή ζωντανού, ως μόνη προϋπόθεση ώστε να επικρατήσουν έναντι των Αργείων, τους οποίους ο Πολυνείκης οδήγησε εναντίον της Θήβας (στ.389-390)¹⁶¹:

*«σὲ τοῖς ἐκεῖ ζητητὸν ἀνθρώποις ποτὲ
θανόντ' ἔσσεσθαι ζῶντά τ' εὐσοίας χάριν».*

Μτφ. «Θα έρθει η ώρα κάποτε που οι άνθρωποι
εκεί στη Θήβα θα σ' αναζητούν ως ενεργέτη τους
ζωντανό ή νεκρό, αν θέλουν τη σωτηρία τους».

¹⁵⁹ Γεωρ. Οικονόμου, ό.π., σελ. 33.

¹⁶⁰ Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αντιγόνη, ό.π. σελ. 204-205.

¹⁶¹ Ό.π., σελ.234-235.

Η Ισμήνη παραιτείται την αλλαγή της διάθεσης των θεών προς τον Οιδίποδα (στ.394)¹⁶²:

«νῦν γὰρ θεοὶ σ' ὀρθοῦσι, πρόσθε δ' ὥλλυσαν».

Μτφ. *«ναι, γιατί τώρα οι θεοί σε εξυψώνουν,
ενώ πριν σε κατέστρεψαν».*

Ο Οιδίπους συνομιλεί με το Χορό και υποστηρίζει ότι οι ενέργειές του δεν είναι πράξεις κατόπιν προαιρέσεως αλλά παθήματα, δοκιμασίες στις οποίες υπεβλήθη από τους θεούς. Τόσο το δώρο της πόλης μετά τη λύση του αινίγματος της Σφίγγας, όσο και ο φόνος του πατέρα του ήταν προσχεδιασμένα από τη θεία βούληση, επομένως ο ίδιος μη φέροντας κάποια ευθύνη είναι «νόμῳ καθαρός» (στ.546-548). Αντίστοιχα και ο Χορός των γυναικών από την Τραχίνα, στην τραγωδία «Τραχίνιαι» αναγνωρίζει ότι ο άνθρωπος ευθύνεται μόνο για τις πράξεις που τέλεσε με ελεύθερη βούληση και κακή πρόθεση και όχι για ανούσια αμαρτήματα (στ.727-728)¹⁶³.

Ο Κρέων στον Κολωνό προσπαθεί να απαγάγει βίαια τον Οιδίποδα μετά την άρνησή του να τον ακολουθήσει στη Θήβα, προκειμένου να επικρατήσει ο Ετεοκλής και να σωθούν οι Θηβαίοι (στ. 874-875). Η έγκαιρη επέμβαση του Θησέα, ως προστάτη πλέον του τραγικού ήρωα, ματαιώνει την απαγωγή. Εν συνεχεία ο Οιδίποδας εδέχθη τις παρακλήσεις του υιού του Πολυνείκη, προκειμένου να ταχθεί με το μέρος του, υπενθυμίζοντάς του το χρησμό που ανακοίνωσε η Ισμήνη. Ωστόσο, ο Οιδίποδας δεν πείθεται και εκτοξεύει κατάρες κατά του Πολυνείκη, να φονευτεί από συγγενικό χέρι και ταυτόχρονα να το φονεύσει (στ.1383-1388)¹⁶⁴:

*«σὺ δ' ἔρρ' ἀπόπτυστός τε κἀπάτωρ ἐμοῦ,
κακῶν κάκιστε, τάσδε συλλαβὼν ἀράς,
ᾧ σοι καλοῦμαι, μήτε γῆς ἐμφυλίου
δόρει κρατῆσαι μήτε νοστήσαι ποτε
τὸ κοῖλον Ἄργος, ἀλλὰ συγγενεῖ χερὶ
θανεῖν κτανεῖν θ' ὑφ' οὐπερ ἐξελέλασαι».*

Μτφ. *«Εσύ άντε χάσου, είσαι σιχαμερός, δεν σ' έχω
πια γιό μου, τρισάθλιε· και μαζί σου πάρε
αντές τις κατάρες που σου δίνω· να μην
κατακτήσεις ποτέ την πατρίδα σου με*

¹⁶² Ό.π.

¹⁶³ Οικονόμου, ό.π. σελ.17.

¹⁶⁴ Σοφοκλής, Οιδίπους τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 340-343.

το δόρυ ούτε να γυρίσεις ποτέ πίσω στην
κοιλάδα του Άργους, αλλά να πεθάνεις
από αδελφικό χέρι και να σκοτώσεις
εκείνον ακριβώς που σ' έχει εξορίσει».

Μετά τις κατάρες του Οιδίποδα προς τον Πολυνείκη, δεν αργούν να αρχίσουν τα σημάδια από τον Ουρανό, που καλούν τον Οιδίποδα στον Άδη (στ. 1456)¹⁶⁵:

«ἔκτυπεν αἰθήρ, ὦ τῶ»

Μτφ. «βρόντηξε ο Ουρανός, ω Δία».

Ο Χορός εύχεται στους άρχοντες του Άδη να δεχθούν ευμενώς τον γέροντα αυτόν και απευθυνόμενος στον Οιδίποδα του επισημαίνει ότι, αφού πολλά και αναίτια δυστυχήματα ενέσκηψαν σ' εκείνον, πάλι ο δίκαιος θεός μπορεί να τον εξυψώσει (στ.1565-1567)¹⁶⁶:

«πολλῶν γὰρ ἂν καὶ μάταν
πημάτων ἰκνουμένων
πάλιν σφε δαίμων δίκαιος αὔξει».

Μτφ. «γιατί πολλές είναι οι συμφορές που
αναίτια τον χτύπησαν και γι' αυτό ο
δίκαιος δαίμονας μπορεί να του δώσει
ξανά πίσω την τιμή του».

Εν μέσω βροντών του δίκαιου θεού, του Δία, ο Οιδίποδας είτε ηρπάγη από έναν άγγελο και εστάλη στο θεό είτε διασχίζοντας το έδαφος της γης, εκείνο άνοιξε και τον δέχθηκε ευνοϊκώς (στ.1661-1662)¹⁶⁷:

«ἀλλ' ἢ τις ἐκ θεῶν πομπὸς ἢ τὸ νερτέρων
εὖνουν διαστὰν γῆς ἀλύπητον βάθρον».

Μτφ. «αλλά είτε κάποιος απεσταλμένος από τους
θεούς του πήρε είτε άνοιξε το χώμα της γης,
που τον λυπήθηκε και τον άφησε να πάει,
για να μην υποφέρει στον κάτω κόσμο».

Κατ' αυτόν τον τρόπο επέρχεται η δικαίωση του Οιδίποδα. Ο ποιητής δεν πιστεύει μόνο στην ύπαρξη παντοδύναμων θεών, οι οποίοι διέπουν τα

¹⁶⁵ Ο.π. σελ. 348-349.

¹⁶⁶ Ο.π., σελ.358-359.

¹⁶⁶ Ο.π., σελ. 366-367.

¹⁶⁷ Οικονόμου, ό.π., σελ.37.

εγκόσμια¹⁶⁸, αλλά και δικαίων, οι οποίοι μάλιστα απονέμουν δικαιοσύνη και αποκαθιστούν τα άτομα που αδικήθηκαν κατά τη διάρκεια της ζωής τους, όπως ο Οιδίπους. Η πτώση του στο τέλος της ζωής του μεταβάλλεται σε ανύψωση. Η δικαιοσύνη των θεών, καθώς και η παντοδυναμία τους, τονίζονται γλαφυρά στην τραγωδία αυτή· μετά τα πάθη επέρχεται η δικαίωση, αποκαθίσταται η τάξη των πραγμάτων.

3.2.2. Η ΤΙΜΩΡΙΑ ΑΘΩΩΝ ΑΠΟ ΤΗ «ΔΙΚΗ»: «ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΕΠΙ ΚΟΛΩΝΩ».

«Το κείμενο του Σοφοκλή εντάσσεται στη δέσμη των λογοτεχνικών κειμένων που αναδύονται μέσα από τα βάθη της ιστορίας της ανθρωπότητας και αιτούν, υποβάλλουν, διεκδικούν το αίτημα της δικαιοσύνης, την οργάνωση της κοινωνίας στη βάση του δικαίου που δεν αδικεί», όπως επισημαίνεται¹⁶⁹.

Εύλογα γεννάται το ερώτημα κατά πόσο είναι ανεκτό να τιμωρούνται αθώοι άνθρωποι, όπως ο Οιδίποδας, αλλά και πολλοί άλλοι, από την «*ἔνορκον δίκαν τῶν θεῶν*». Η δίκη αυτή συνίσταται κατά κύριο λόγο στην αυθαιρεσία των θεών, των οποίων οι πράξεις και οι εντολές δεν συμμορφώνονται ουσιαστικά σε κανόνες δικαίου, αλλά διέπονται επί της ουσίας από μια αλαζονεία και έπαρση, πολλές φορές καταστροφική για τον ήρωα, τον οποίο «χειραγωγούν». Στόχος των τραγικών ποιητών, ο οποίος διαπνέει το σύνολο σχεδόν της αρχαίας ελληνικής τραγικής γραμματείας, είναι να προσδώσουν ηθικό υπόβαθρο, ή άλλως μια ηθική νομιμοποίηση σ' αυτή τη δίκη των θεών. Τρανό παράδειγμα ο Οιδίποδας, ίσως ο τραγικός ήρωας που έχει παρουσιαστεί να υποφέρει περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον από την αδικία των θεών, ο οποίος τονίζει πολλάκις ότι όλοι πρέπει να προσδίδουν τον απαιτούμενο σεβασμό στις βουλές των θεών, γιατί είναι δίκαιοι τιμωροί κάθε ανόσιας πράξης (στ. 277 επ)¹⁷⁰:

*«καὶ μὴ θεοὺς τιμῶντες εἶτα τοὺς θεοὺς
μοίρας ποιῆσθε μηδαμῶς· ἡγεῖσθε δὲ
βλέπειν μὲν αὐτοὺς πρὸς τὸν εὐσεβῆ βροτῶν,
βλέπειν δὲ πρὸς τοὺς δυσσεβεῖς, φυγὴν δέ του*

¹⁶⁹ Γιώτα Κραβαρίτου, Δίκαιο και Λογοτεχνία, Αρμ., 2005 Μηνιαία Νομική Επιθεώρηση, έτος 59ο, τχ9, Θεσ/κη, σελ. 1360.

¹⁷⁰ Σοφοκλής, Οιδίπους τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 222--223.

μήπω γενέσθαι φωτὸς ἀνοσίου βροτῶν».

Μτφ. «και μη δείχνετε ψεύτικη ευλάβεια στους θεούς, ενώ λέτε ότι τους σέβεστε· να ξέρετε πως αυτοί προσέχουν και τον ευσεβή άνθρωπο και τον ασεβή, και πως ποτέ μέχρι τώρα κανείς ανόσιος άνθρωπος σ' αυτό τον κόσμο δεν μπόρεσε να γλιτώσει».

Κάθε υπέρβαση του μέτρου τιμωρείται απ' τους θεούς (στ. 1534-1537)¹⁷¹:

«αἱ δὲ μυρίαὶ πόλεις,
κἂν εὖ τις οἰκῇ, ῥαδίως καθύβρισαν.
θεοὶ γὰρ εὖ μέν, ὁψὲ δ' εἰσορῶσ', ὅταν
τὰ θεῖ' ἀφείς τις εἰς τὸ μαίνεσθαι τραπῇ»·

Μτφ. «Αναρίθμητες πόλεις, ακόμα κι αν κάποιος τις κυβερνά σωστά, εύκολα μπορούν να επιτεθούν άδίκα στους γείτονές τους. γι' αυτό οι θεοί σωστά στέλνουν την τιμωρία τους, αν και πολλές φορές αργούν, όταν κάποιος περιφρονεί τις υποχρεώσεις του απέναντί τους και στρέφεται στις ανόσιες πράξεις».

Ο Σοφοκλής στον «Οιδίποδα επί Κολωνώ» επιδιώκει να παραμερίσει το δίκαιο των θεών και παρουσιάζει τον ήρωα του να υποστηρίζει την αθωότητά του σε ανθρώπινο επίπεδο. Αν και ο Οιδίπους μόνο από τους θεούς μπορεί να αναμένει τη λύτρωση και τη δικαίωσή του, ωστόσο προσπαθεί να τεκμηριώσει την αθωότητά του με βάση το ανθρώπινο δίκαιο¹⁷². Ο Οιδίποδας στους στίχους 974-995¹⁷³ προτάσσει την έλλειψη οποιασδήποτε μορφής δόλου και το δικαίωμα άμυνας (καθιερωμένες πλέον γενικές αρχές):

«εἰ δ' αὖ φανείς δύστηνος, ὡς ἐγὼ φάνην,
ἐς χεῖρας ἦλθον πατρὶ καὶ κατέκτανον,
μηδὲν ξυνιείς ὦν ἔδρων εἰς οὖς τ' ἔδρων,
πῶς ἂν τό γ' ἄκον πρᾶγμ' ἂν εἰκότως ψέγοις;
μητρὸς δέ, τλήμον, οὐκ ἐπαισχύνει γάμους
οὔσης ὁμαίμου σῆς μ' ἀναγκάζων λέγειν,
οἴους ἐρῶ τάχ'· οὐ γὰρ οὖν σιγήσομαι,
σοῦ γ' εἰς τόδ' ἐξελθόντος ἀνόσιον στόμα.
ἔτικτε γάρ μ' ἔτικτεν, ὦμοι μοι κακῶν,
οὐκ εἰδότη' οὐκ εἰδυῖα, καὶ τεκοῦσά με,

¹⁷¹ Ό.π., σελ. 356-357.

¹⁷² Δελγκωστόπουλος, ό.π. , σελ. 206.

¹⁷³ Σοφοκλής, Οιδίπους τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 304-307.

αὐτῆς ὄνειδος παῖδας ἐξέφυσέ μοι.
 ἀλλ' ἐν γὰρ οὖν ἔξοιδα, σὲ μὲν ἐκόντ' ἐμὲ
 κείνην τε ταῦτα δυσστομεῖν· ἐγὼ δέ νιν
 ἄκων ἔγημα φθέγγομαί τ' ἄκων τάδε.
 ἀλλ' οὐ γὰρ οὐτ' ἐν τοῖσδ' ἀλώσομαι κακὸς
 γάμοισιν οὐθ' οὖς αἰὲν ἐμφορεῖς σύ μοι
 φόνους πατρώους ἐξονειδίζων πικρῶς.
 ἐν γάρ μ' ἄμειψαι μῦνον ὦν σ' ἀνιστορῶ.
 εἴ τις σὲ τὸν δίκαιον αὐτίκ' ἐνθάδε
 κτεῖνοι παραστάς, πότερα πυνθάνοι' ἂν εἰ
 πατήρ σ' ὁ καίνων ἢ τίνοι' ἂν εὐθέως;»

Μτφ. «Αν πάλι, όταν βγήκα στον κόσμο ο δύστυχος
 με τον τρόπο που βγήκα, ήρθα στα χέρια
 με τον πατέρα μου και τον σκότωσα,
 χωρίς να έχω ιδέα για το τι έκανα και
 εναντίον ποιών το έκανα, πως μπορείς
 δικαιολογημένα να μου καταλογίζεις
 μια ακούσια πράξη; Και δεν ντρέπεσαι,
 άθλιε, που με κάνεις να λέω για το γάμο
 με τη μητέρα μου, που ήταν μάλιστα δική
 σου αδελφή· σύντομα θα πω κάτω από
 ποιες συνθήκες έγινε· γιατί δεν θα σωπάσω
 βέβαια, τη στιγμή που το βρώμικο στόμα σου
 μίλησε και γι' αυτό. Με γέννησε, πράγματι με
 γέννησε – αλίμονο, τι δυστυχία – χωρίς να το
 ξέρω και να το ξέρει, κι ενώ είχε κάνει εμένα,
 γέννησε και μια ντροπή για τον εαυτό της, τα
 παιδιά μου. Πάντως ένα πράγμα ξέρω καλά,
 πως εσύ δηλαδή σκόπιμα δυσφημείς εμένα κι
 εκείνη· όμως εγώ χωρίς να το θέλω την
 παντρεύτηκα και χωρίς να το θέλω λέω
 αυτά τα λόγια. Μα σίγουρα δεν πρόκειται
 να αποδειχθώ υπεύθυνος ούτε γι' αυτό το γάμο
 ούτε για το φόνο του πατέρα μου, που κάθε φορά
 μου πετάς κατάμουτρα, κατηγορώντας με σκληρά.
 Απάντησέ μου σε ένα μόνο που σε ρωτώ. Αν κάποιος
 παρουσιαστεί αυτή τη στιγμή εδώ και προσπαθήσει
 να σκοτώσει εσένα, τον υπερασπιστή της δικαιοσύνης,
 τι θα κάνεις απ' τα δύο, θα κοιτάξεις να μάθεις αν
 είναι ο πατέρας σου αυτός που πάει να σε δολοφονήσει
 ή θα τον σκοτώσεις αμέσως;

Επομένως, η τιμωρία αθών, ακόμα κι αν προκαλείται από τους παντοδύναμους θεούς, είναι «εξωδικαιϊκή ή ακριβέστερα δικαϊκά απορριπτέο γεγονός»¹⁷⁴. Βάσει των ανθρωπίνων νόμων, ο Οιδίποδας είναι αθώος· θα ήταν άδικο να χρεωθεί όλα τα βάσανα και τις συμφορές που οι θεοί αποφάσισαν να επωμισθεί. Σε καμία περίπτωση, όμως, ο ήρωας δεν θέτει σε αμφισβήτηση το ρόλο και την εξουσία των θεών· απλώς, θέλει να κριθεί με τα ανθρώπινα μέτρα, η αδικία των θεών κατ' αυτόν δεν έχει κοινούς κώδικες με το ανθρώπινο δίκαιο.

Το σχόλιο του Οιδίποδα στους στίχους 1381-1382¹⁷⁵:

«εἵπερ ἐστὶν ἡ παλαίφατος Δίκη
ξύνεδρος Ζηνὸς ἀρχαίοις νόμοις».

Μτφ. «αν πράγματι η αρχέγονος Δίκη κάθεται
δίπλα στο Δία, όπως απαιτούν οι αρχαίοι νόμοι».

φωτίζει την πεποίθησή του ότι το ισχυρότερο θεμέλιο σε μια κοινωνία είναι οι δίκαιοι νόμοι¹⁷⁶, εντελώς ανεξάρτητα από την αδικία των θεών.

¹⁷⁴ Δεληκωστόπουλος, ό.π., σελ. 205.

¹⁷⁵ Σοφοκλής, Οιδίπους τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αντιγόνη, ό.π., σελ. 340-341.

¹⁷⁶ Ο Σχινάς έχει σταχυολογήσει ορισμένα χωρία από αποσπάσματα μη διασωθέντων έργων του Σοφοκλή, όπου αναφέρεται στη Δίκη και στο Δίκαιο:

α) Στο έργο «Αιθίοπες» ή «Μέμνων» ο Σοφοκλής συνιστά το εξής:

«.....συ δ' αὐτός, ὥσπερ οἱ σοφοί, τα μεν δίκαι' ἐπαίνει, τοῦ δε κερδαίνειν ἔχον»

Μτφ. «.....εσύ δε ο ίδιος, όπως οι σοφοί, τα μεν δίκαια επιδοκίμαζε, απόκρουε δε να κερδίζεις, να πορίζεσαι κέρδος (προφανώς κατά τρόπο άδικο)».

β) Στο έργο του «Αλήτης» ισχυρίζεται ο Σοφοκλής ότι:

«Ψυχὴ γάρ εὐνους καὶ φρονοῦσα τοῦνδικον κρείσσω σοφιστοῦ παντός ἐστὶν εὐρετής»,

Μτφ. «η φρόνιμη ψυχή που προσηλώνεται στο δίκιο, το σωστό βρίσκει κάλλιο από τον όποιο σοφιστή».

γ) Στο τιτλοφορούμενο έργο του «Αλεάδαι» αναγράφεται ότι: «τοῖς γάρ δικαίοις ἀντέχειν οὐ ῥάδιον»

Μτφ. «δεν είναι εύκολο να ανθίσταται κάποιος στους δίκαιους».

δ) Η δικαιοσύνη ως χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου που αναλύεται στο έργο «Κρέουσα»:

«κάλλιστόν ἐστι τοῦνδικον πεφυκέναι» Μτφ. «το ωραιότερο πράγμα είναι μία ύπαρξη διαπνεόμενη από δικαιοσύνη».

ε) Στη «Φαίδρα» του ο Σοφοκλής τονίζει ότι: «οὐ γάρ δίκαιον ἄνδρα γενναῖον φρένας τέρπειν, ὅπου γε μὴ δίκαια τέρπηται» Μτφ. « σωστό δεν είναι ο ευγενής άνθρωπος να τέρπει την ψυχή του με όχι καλές τέρψεις».

στ) Τέλος, ο Σοφοκλής στο έργο του «Αλεάδαι» τονίζει τη σημασία που έχει η «δικαία γλώσσα», ως εκδήλωση του δίκαιου άνδρα: «ἔχει κράτος μέγα», μεγάλη δηλαδή ισχύ, μεγάλη δύναμη. Βλ. Γ. Σχινά, ό.π. σελ. 494-495.

3.2.3. Η ΠΑΝΤΟΔΥΝΑΜΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΙ Η ΤΡΑΓΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.

Στην πρώτη σκηνή του αρχαιότερου δράματος του Σοφοκλή, στον «Αίαντα», αποτυπώνεται έντονα η τραγικότητα του ανθρώπου¹⁷⁷. Εύστοχα μάλιστα ο H.D.F. Kitto αναφέρεται στον Αίαντα ως μια αξιοθρήνητη μαριονέτα στα χέρια της Αθηνάς¹⁷⁸. Η Αθηνά, αφού έχει διαταράξει το νου του Αίαντα, συνομιλεί μαζί του με τρόπο αλαζονικό, αφού μολονότι γνωρίζει ότι χάρη στην παρέμβασή της ο Αίας δεν σφαγίασε τους Ατρείδες, αλλά ένα κοπάδι ζώων, προσποιείται ότι δεν γνωρίζει, και μάλιστα εμφανίζεται θλιμμένη για την τύχη του Οδυσσέα (στ. 109)¹⁷⁹:

«τι δῆτα τον δύστηνον ἐργάση κακόν;»

Μτφ. « Ποια συμφορά στον δύστυχο ετοιμάζει;»

Αφού αποχωρεί ο Αίας από τη σκηνή, η Αθηνά απευθυνόμενη στον Οδυσσέα λέγει (στ. 118-120)¹⁸⁰:

*«ὄρας, Ὀδυσσεῦ, τὴν θεῶν ἰσχὺν ὄση;
τούτου τίς ἂν σοι τάνδρὸς ἢ προνούστερος
ἢ δρᾶν ἀμείνων ἡύρεθῃ τὰ καίρια;»*

Μτφ. «Βλέπεις, Οδυσσέα, πόση είναι η δύναμη των θεών;
Ποιόν θα έλεγες πιο σωστό απ' αυτόν, πιο ικανό
κατάλληλα να δρά κατά τις περιστάσεις;»

Ο Οδυσσέας αισθάνεται λύπη για τον Αίαντα, αν και εχθρός του, αφού συνειδητοποιεί ότι οι άνθρωποι είναι πολύ αδύναμοι σε σχέση με τους θεούς (στ.125-126)¹⁸¹:

*«ὄρῳ γὰρ ἡμᾶς οὐδὲν ὄντας ἄλλο πλὴν
εἶδωλ' ὅσοιπερ ζῶμεν ἢ κούφην σκιάν.*

Μτφ. «Γιατί το βλέπω, τίποτα δεν είμαστε οι ζωντανοί,
εἶδωλα μόνον, ανυπόστατη σκιά».

¹⁷⁷ Ο μέγας αυτός τραγικός προκειμένου να εξυπηρετήσει την ανάγκη κατάδειξης της τραγικότητας του ανθρώπου κάνει χρήση, σε όλα ανεξαιρέτως τα έργα του, της παρεξήγησης μεταξύ των ηρώων του (πρβλ. «Οιδίπους Τύραννος» στ. 924-1085/ «Τραχίνιαι» στ.734-820, 871-946/ «Φιλόκτητης» στ.1267-1292/ «Ηλέκτρα» στ. 1203-1218). Βλ. Ανδρέα Κατσούρη, Η παρεξήγηση στην τραγωδία και στην κωμωδία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σελ. 14-17.

¹⁷⁸ H.P.F. Kitto, Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, Μτφ.: Λ. Ζενάκος, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1985, σελ.163.

¹⁷⁹ Σοφοκλής, Αίας, ό.π., σελ. 64-65.

¹⁸⁰ Ό.π., σελ. 66-67.

¹⁸¹ Ό.π.

Στο τέλος της σκηνής η Αθηνά, αφού διασκέδασε με την αθλιότητα του Αϊάντα, απευθυνόμενη στο γιό του Λαέρτη, τον συμβουλεύει να μην επαίρεται για κάτι, διότι μια μέρα αρκεί να ταπεινώσει ή να εξυψώσει όλα τα ανθρώπινα· μόνο η επίγνωση των ορίων της ανθρώπινης ύπαρξης μπορεί να αποτρέψει πολλά δεινά.

Στο έργο «Τραχίνιαι», όπου παρουσιάζεται η σοφόκλεια εκδοχή του μύθου του Ηρακλή, το έργο τελειώνει 'όχι με την αποθέωση¹⁸² του Ηρακλή, αλλά με τον Ύλλο, ο οποίος καταριέται το Δία για τη θεϊκή ακλόνητη σκληρότητα¹⁸³. Στην τραγωδία¹⁸⁴ αυτή οι χρησιμοί διαδραματίζουν ένα σπουδαίο ρόλο· ο άνθρωπος δεν είναι νωθρό θύμα της μοίρας του. Ο ίδιος επεμβαίνει στα γεγονότα, οι θεοί, όμως, έχουν προβεί σε τέτοιες ρυθμίσεις, ώστε κάθε βήμα, το οποίο ο άνθρωπος νομίζει ότι τον απομακρύνει από το πεπρωμένο, τον φέρει πλησιέστερα σ' αυτό¹⁸⁵. Το τραγικό τέλος του Ηρακλή, αφού φόρεσε το δηλητηριασμένο χιτώνα του Νέσσου, καταδεικνύει τη ματαιότητα των ανθρωπίνων και απεικονίζει τη θλίψη ισχυρών ηρώων, οι οποίοι παρά την ψυχική τους ισχύ, υπακούουν στους νόμους της φύσης, κατά τη θεία βούληση.

Οι τελευταίοι στίχοι της τραγωδίας αυτής μας μαρτυρούν κατά τρόπο εντυπωσιακό τη μεγάλη ευσέβεια του Σοφοκλή προς τη θεότητα ακόμα κι όταν η άσκηση της δυνάμεως της είναι απόλυτη. Ο Ύλλος κατά τον τελευταίο λόγο του, για μοναδική φορά σ' ολόκληρο το έργο του Σοφοκλή, διατυπώνει κατηγορία κατά του Ουρανού (στ.1266-1272)¹⁸⁶:

*«μεγάλην δέ θεῶν ἀγνωμοσύνην
εἰδότες ἔργων τῶν πρᾶσσομένων,
οἱ φύσαντες καὶ κληζόμενοι
πατέρες τοιαῦτ' ἐφορῶσι πάθη.*

¹⁸² Επικρατούσε ευρέως η αντίληψη ότι οι ημίθεοι, όπως ο Ηρακλής, ο Αχιλλέας, ο Περσέας, κ.α. ορισμένες φορές αποθεώνονταν, όπως επί παραδείγματι συνέβη με τη Λευκοθέα στην Οδύσσεια (Ε, 334). Βλ. Σ. Γκίκα- Δ. Δρακοπούλου – Χ. Ρώμα, Λεξικό Ελληνικής Αρχαιογνωσίας, Αθήνα: Εκδ. Επικαιρότητα, 1992, σελ. 157.

¹⁸³ C. Fred Alford, The psychoanalytic theory of greek tragedy, Yale University Press, 1992, σελ. 43. (Σε μετάφραση του γράφοντος).

¹⁸⁴ Η σοφόκλεια τραγωδία «Τραχίνιαι» τροφοδότησε την πλοκή ενός μεταγενέστερου έργου, του «Hercules Oetaeus» του Σενέκα. Οι δύο τραγωδίες παρουσιάζουν, ωστόσο αρκετές διαφορές. Βλ. Κυριακή Δόλια, «Τραχίνιες» του Σοφοκλή και «Hercules Oetaeus» του Σενέκα, Σύγκριση των δύο τραγωδιών, Διατριβή επί διδασκαλία, Αθήνα, 1975, σελ. 74 επ.

¹⁸⁵ Οικονόμου, ό.π., σελ. 15 επ.

¹⁸⁶ Σοφοκλής, Τραχίνιαι, ό.π., σελ. 142-143.

τὰ μὲν οὖν μέλλοντ' οὐδείς ἐφορᾷ,
τὰ δὲ νῦν ἐστῶτ' οἰκτρὰ μὲν ἡμῖν,
αἰσχροῖα δ' ἐκείνοις,.....».

Μτφ. «και μεγάλο θυμό στους θεούς,
αφού ξέρετε τα έργα που γίναν.
Αυτοί που μας γέννησαν και γονιούς
μας τους λένε, ατάραχοι βλέπουνε
βάσανα τέτοια. Κανείς δε γνωρίζει
το μέλλον· μα ετούτα που τώρα
συμβαίνουν, φέρνουν θλίψη μεγάλη
σ' εμάς και σ' εκείνους ντροπή,.....».

Ο αυθάδης αυτός λόγος, ο οποίος μάλιστα είναι και αμφιλεγόμενος ως προς τον εκφωνητή του¹⁸⁷, ανακαλείται μέσω του τελευταίου στίχου της τραγωδίας (στ.1278)¹⁸⁸:

«κούδεν τούτων ὃ τι μὴ Ζεύς».

Μτφ. «τίποτε δεν υπάρχει από αυτά τα
παθήματα, το οποίο να μην είναι Ζεύς».

Ο στίχος αυτός αποτελεί την επιτομή ολόκληρου το σοφοκλείου έργου. Στόχος του Σοφοκλή σ' αυτή την τραγωδία είναι η κατάδειξη των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων των νόμων της ζωής, στους οποίους υπόκειται ο άνθρωπος, ακόμα και ο γιός του Δία, ο Ηρακλής. Ο ένας από τους δύο νόμους, ο Έρωτας που κυβερνά ακόμα και τους θεούς (στ.497-502), καθορίζει τις ενέργειες των προσώπων του έργου (Ηρακλής-Ιόλη-Δηιάνειρα). Ο θάνατος, ο άλλος μεγάλος νόμος, είναι κοινή μοίρα όλων· ούτε ο Ηρακλής τον αποφεύγει. Ο θάνατος, η ακατανίκητη δύναμη που στέκει πέρα από το καλό και το κακό, συνθλίβει τον άνθρωπο. Και οι δύο νόμοι¹⁸⁹ στο τέλος της τραγωδίας ταυτίζονται με τη θέληση του Δία (στ.1278), που είναι ο υπέρτατος των θεών, αυτός που μαντεύει τα πάντα και προειδοποιεί τον άνθρωπο μέσω των χρησμών.

Στον «Οιδίποδα Τύραννο», ο Σοφοκλής δεν υποδεικνύει στον άνθρωπο μόνο τα όριά του, αλλά τονίζει και το δυνητικό μεγαλείο του, το οποίο μπορεί να αναδειχθεί, όταν ο άνθρωπος πληγεί από τη Μοίρα. Ο Χορός θεωρεί ότι η περιφρόνηση προς τους αιώνιους νόμους των θεών τιμωρείται. Η αλαζονεία

¹⁸⁷ Άλλοι τον αποδίδουν στον Έλλο και άλλοι στο Χορό, στο ήθος του οποίου αρμόζουν τα λεγόμενα.
Βλ. Οικονόμου, ό.π., σελ.19.

¹⁸⁸ Σοφοκλής, Τραχίνιαι, ό.π., σελ. 142-143.

¹⁸⁹ Βλ. Δόλια, ό.π., σελ.88-89.

γεννά τον παραβάτη· η αλαζονεία, αν άσκοπα τροφοδοτηθεί από πολλά, τα οποία είναι άκαιρα και ανώφελα, αφού ανέβει σε ύψος υπέρτατο, συνήθως μετά κρημνίζεται σε μοιραίο όλεθρο, όπου αυτή δεν μπορεί να βαδίζει σταθερά (στ.873-879). Αν όμως κάποιος λόγω αλαζονείας δεν φοβάται τη δίκη, ούτε σέβεται τα τεμένη των θεών, ο Χορός των Θηβαίων γερόντων παρακαλεί τους θεούς να τιμωρούν τον ασεβή αυτόν (στ.883-895).

Εντέλει, η αποκάλυψη της αλήθειας για τη ζωή του Οιδίποδα ενισχύει την πίστη του Χορού ως προς το αβέβαιο της ανθρώπινης ευτυχίας· η ευτυχία είναι επιφανειακή, φθάνει στο ζενίθ και αμέσως οδηγείται στο ναδίρ (στ. 1186-1192)¹⁹⁰:

*«ὡ γένεαὶ βροτῶν,
ὥς ὑμᾶς ἴσα καὶ τὸ μηδὲν ζώσας ἐναριθμῶ.
τίς γάρ, τίς ἀνὴρ πλέον
τᾶς εὐδαιμονίας φέρει
ἢ τοσοῦτον ὅσον δοκεῖν
καὶ δόξαντ' ἀποκλίνει;»*

Μτφ. «Γενιές των ανθρώπων, τη ζωή σας λογαριάζω ίση με το μηδέν. Γιατί ο κάθε άνθρωπος δεν φτάνει σε μεγαλύτερο βαθμό ευτυχίας, παρά μόνο σ' εκείνο το σημείο που νομίζει πως είναι ευτυχισμένος και, ενώ το νομίζει, χάνει την ευτυχία του».

Ο Οιδίποδας μετά την τραγική έκβαση της υπόθεσής του ζητεί από τον Κρέοντα να τον απομακρύνει από τη χώρα· ο Κρέων απαντά ότι θα έπραττε τούτο ευχαρίστως, αν δεν ήθελε προηγουμένως να μάθει ακριβώς από το θεό τι πρέπει να γίνει (στ.1438-1439)¹⁹¹:

*«ἔδρασ' ἂν εὖ τοῦτ' ἴσθ' ἂν, εἰ μὴ τοῦ θεοῦ
πρώτιστ' ἔχρηζον ἐκμαθεῖν τί πρακτέαν».*

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο ποιητής θέλει να δηλώσει ότι ο θεός έχει αιώνιο κύρος, ενώ η ευδαιμονία του ανθρώπου εναπόκειται στα χέρια του θεού, οπότε κανένας άνθρωπος δεν πρέπει να μακαρίζεται από τους γύρω του ως

¹⁹⁰ Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, ό.π. σελ.154-155.

¹⁹¹ Ο.π. σελ.174-175.

ευτυχισμένος προτού τελειώσει ο βίος του, χωρίς να βιώσει κάποια συμφορά (στ.1528-1530)¹⁹²:

«ὥστε θνητὸν ὄντα κείνην τὴν τελευταίαν ἰδεῖν
ἡμέραν ἐπισκοποῦντα μηδὲν ὀλβίζειν, πρὶν ἂν
τέρμα τοῦ βίου περάσῃ μηδὲν ἀλγεινὸν παθῶν».

Μτφ. «Γι' αυτό λοιπόν, πρέπει να εξετάζουμε εκείνη
την τελευταία μέρα της ζωής ενός θνητού και
να μην καλοτυγχίζουμε κανέναν, πριν έρθει το
τέλος της ζωής του χωρίς να του έχει συμβεί
τίποτα το οδυνηρό».

Η θεϊκή δύναμη δύναται να συνθλίψει ανά πάσα στιγμή την ανθρώπινη ευτυχία, τονίζοντας έτσι την τραγικότητα του ανθρώπου σε σχέση με τη φοβερή παντοδυναμία του Θεού.

Στην «Αντιγόνη» τονίζεται ότι θεϊκά προνόμια είναι η ευτυχία και η μακαριότητα· οι εκλεκτοί των θεών, οι ευδαιμόνες άνθρωποι είναι ελάχιστοι¹⁹³. Στο άκουσμα της τελεσιδικής απόφασης του Κρέοντα για την Αντιγόνη, ο Χορός εκφράζει την άποψη ότι ευτυχείς είναι εκείνοι, οι οποίοι δεν δοκίμασαν κάποια συμφορά στη ζωή τους· διότι σε όσους ο οίκος ήθελε να ταραχθεί από τη θεϊκή οργή, οι συμφορές διαδέχονται η μία την άλλη (στ.582-585)¹⁹⁴:

«εὐδαιμόνες οἷσι κακῶν ἄγευστος αἰὼν.
οἷς γὰρ ἂν σεισθῇ θεόθεν δόμος, ἄτας
οὐδὲν ἐλλείπει γενεᾶς ἐπὶ πλῆθος ἔρπον·»

Μτφ. «Τυχεροί είναι αυτοί που η ζωή τους δεν
γεύτηκε τη δυστυχία· γιατί καμιά συμφορά
δεν λείπει απ' αυτούς που τα σπίτια τους
χτύπησε η οργή του Θεού».

Στη δυστυχία του ανθρώπου αντιτίθεται η παντοδυναμία του Δία, του οποίου τη δύναμη καμιά ανθρώπινη αλαζονεία δεν θα μπορούσε να καταβάλλει. Ως κυρίαρχος και αγέραστος από την πάροδο του χρόνου έχει ως έδρα του την απασπράπτουσα λαμπρότητα του Ολύμπου. Τόσο κατά το εγγύς και το απώτερο μέλλον, όσο και κατά το παρελθόν, θα κυβερνά τα πάντα· η δε

¹⁹² Ο.π. σελ.184-185.

¹⁹³ Οικονόμου, ό.π., σελ.31.

¹⁹⁴ Σοφοκλής, Αντιγόνη, σελ.70-71.

ζωή του ανθρώπου ουδόλως προχωρεί επί μακρόν δίχως συμφορές (στ.604-614)¹⁹⁵:

«τεάν, Ζεῦ, δύνασιν τίς ἀνδρῶν ὑπερβασία κατάσχοι;
τάν οὔθ' ὕπνος αἶρεϊ ποθ' ὁ πάντ' ἀγρεύων,
οὔτε θεῶν ἄκματοι μῆνες, ἀγήρω δὲ χρόνῳ
δυνάστας κατέχεις Ὀλύμπου μαρμαρόεσσαν αἶγλαν.
τό τ' ἔπειτα καὶ τὸ μέλλον
καὶ τὸ πρὶν ἐπαρκέσει
νόμος ὅδ', οὐδὲν ἔρπει
θνατῶν βίῳτῳ πάμπολύ γ' ἐκτὸς ἄτας».

Κύρια αιτία της ανθρώπινης δυστυχίας είναι η ροπή του ανθρώπου προς την ικανοποίηση ανόητων επιθυμιών, εξαιτίας των οποίων επέρχεται η καταστροφή. Τυφλωμένος ο άνθρωπος βαδίζει στο κακό και συνέρχεται μόνο αφότου βιώσει τη συμφορά.

Την περίοδο κατά την οποία ο Σοφοκλής δίδαξε τις τραγωδίες του, βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη η άνθιση του σοφιστικού ρεύματος¹⁹⁶. η πίστη των Αθηναίων στους θείους, ηθικούς νόμους είχε αρχίσει να κλονίζεται. Ακριβώς στο σημείο αυτό παρεμβαίνει ο Σοφοκλής, ο οποίος, εμμένοντας στις αρχαίες παραδόσεις, επιδιώκει να καταδείξει στους σύγχρονούς του, αλλά και στις επόμενες γενεές, ότι τα πάντα υπόκεινται στους αιώνιους και ακατάλυτους νόμους.

3.2.4. Ο ΚΟΛΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ: «ΗΛΕΚΤΡΑ».

Κοινός τόπος ήταν ανάμεσα στο Σοφοκλή και τους σύγχρονούς του η άποψη ότι οι άδικες πράξεις τιμωρούνται και πρέπει να τιμωρούνται, διότι κατ' αυτόν τον τρόπο εδραιώνεται η πίστη και οικοδομείται η εμπιστοσύνη στη θεία δικαιοσύνη. Η τιμωρία της αδικίας, που γεννήθηκε από την παράβαση του δικαίου και την διάπραξη του εγκλήματος, οδηγεί στην κάθαρση της ψυχής του θεατή¹⁹⁷. Στην «Ηλέκτρα» ανακύπτει το ζήτημα αν τα τέκνα του φονευθέντος

¹⁹⁵ Ο.π.

¹⁹⁶ Οικονόμου, ό.π., σελ.33.

¹⁹⁷ Ο.π., σελ.38.

Αγαμέμνονα οφείλουν να ανεχθούν τους δολοφόνους του πατέρα τους (όπως η Χρυσόθεμις)¹⁹⁸ ή, αν πρέπει να προβούν στην τιμωρία των δραστών. Ο Ορέστης, εν προκειμένω, ως όργανο της θείας δικαιοσύνης, έρχεται με τον Πυλάδη στις Μυκήνες από τη Φωκίδα, όπου είχε φυγαδευτεί από την αδελφή του Ηλέκτρα, για να προφυλαχθεί από το φονικό μένος του Αιγίσθου και της Κλυταιμνήστρας. Μέρος τους σχεδίου της εκδίκησης αποτελεί και η ψευδής είδηση του Παιδαγωγού του Ορέστη, ότι ο τελευταίος πέθανε κατά τους πυθικούς αγώνες. Ανάμεικτα συναισθήματα ακολουθούν την είδηση αυτή· η μεν Ηλέκτρα πενθεί γοερά, η δε Κλυταιμνήστρα ανακουφίζεται, αφού πλέον δεν θα ζει υπό το φόβο της εκδίκησης του Ορέστη.

Ο Ορέστης, όμως, λίγο αργότερα αποκαλύπτει το σχέδιο του στην Ηλέκτρα, αφού μεσολαβεί η σκηνή της αναγνώρισης και φονεύει τους δολοφόνους του πατέρα του. Ηθικό καθήκον ταυτόχρονα ήταν η τιμωρία του Αιγίσθου, ως δολοφόνου και σφετεριστή του θρόνου του Αγαμέμνονα· ζήτημα γεννάται αν η τιμωρία έπρεπε να επεκταθεί και στην Κλυταιμνήστρα, η οποία, ούτως ή άλλως, επέδειξε πολύ σκληρή συμπεριφορά. Οι θεοί είχαν καθήκον να τιμωρούν τους κακούς, πράγμα που απαιτεί τόσο η θεία δικαιοσύνη, την οποία εκπροσωπεί εδώ η Ηλέκτρα, όσο και το κοινό αίσθημα, όπως αυτό αποτυπώνεται μέσω του Χορού. Επομένως, η Ηλέκτρα, η οποία διακατέχεται από το πάθος μιας δολοφόνου¹⁹⁹, παρακαλεί τους θεούς να τιμωρήσουν τους δολοφόνους και να στείλουν στις Μυκήνες τον Ορέστη (στ.110-120)²⁰⁰:

«ὦ δῶμ' Αἴδου καὶ Περσεφόνης,
ὦ χθόνι' Ἑρμῇ καὶ πότνι' Ἀρὰ
σεμναί τε θεῶν παῖδες Ἑρινύες,
αἱ τοὺς ἀδίκως θνήσκοντας ὀρᾶθ',
αἱ τοὺς εὐνάς ὑποκλεπτομένους,
ἔλθετ', ἀρήξατε, τίσασθε πατρὸς
φόνον ἡμετέρου,
καὶ μοι τὸν ἐμὸν πέμψατ' ἀδελφόν·
μούνῃ γὰρ ἄγειν οὐκέτι σωκῶ
λύπης ἀντίρροπον ἄχθος»

¹⁹⁸ Για τη σχέση της ετυμολογίας του ονόματος «Χρυσοθέμις» με την έννοια της Θέμιδος που αναλύθηκε ανωτέρω. Βλ. Γεώργιος Βλάχος, Δίκαιο και Πολιτική στην Αρχαία Ελλάδα και το σύγχρονο κόσμο, Μελέτες II, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1989, σελ.185 επ.

¹⁹⁹ Jacqueline de Romilly, Η εξέλιξη του πάθους- Από τον Αισχύλο στον Ευριπίδη, ό.π., σελ.26.

²⁰⁰ Σοφοκλής, Ηλέκτρα, Μτφ.: Κ.Γεωργουσόπουλος /Κ.Χ. Μύρης, Αθήνα: Εκδ. Κάκτος, 1992, σελ.36-37.

Μτφ. «Της Περσεφόνης και του Χείρου
κατοικία, του Κάτω Κόσμου Ερμή,
Αρά- κατάρα κόρες θεών, Ερινύες
σεμνές, που βλέπετε τους αδικοχαμένους,
αλλά κι όσους τρυπώνουν σε κρεβάτια ξένα,
ελάτε, συντρέχτε, πληρώστε του δικού μου
πατέρα το φόνο και στείλτε μου τον αδελφό·
γιατί μόνη μου πια δεν μπορώ, δε βαστάω
το βαρύ τ' αντιζύγι της λύπης».

Ο Χορός, αφού συμμερίζεται την άθλια κατάσταση της ηρωίδας, εκφράζει την πίστη ότι θα έλθει η θεία Δίκη, κρατώντας στα χέρια της τη νίκη (στ.475-476)²⁰¹:

«εἴσιν ἅ πρόμαντις
Δίκα δίκαια φερομένα χεροῖν κράτη·»

Μτφ. «έρχεται προφήτισσα Δίκη κρατώντας
στα χέρια τη δίκαια δύναμη».

Ως προς το φόνο της Κλυταιμήςτρας από τον Ορέστη, ο χορός υποστηρίζει την εκπλήρωση των αρών (κατάρες). Ζουν σύμφωνα μ' αυτόν αυτοί που είναι θαμμένοι στη γη, διότι λαμβάνουν πίσω το αίμα των δολοφόνων, οι προ πολλού δολοφονημένοι (στ.1419-1421)²⁰²:

«τελοῦς ἄραί· ζῶσιν οἱ γὰς ὑπαὶ κείμενοι.
παλίρρυτον γὰρ αἶμ' ὑπεξαιροῦσι τῶν
κτανόντων οἱ πάλοι θανόντες».

Η τιμωρία αυτή, κατά του Ορέστη, έπρεπε να γίνεται αμέσως, ώστε να μειωθεί σημαντικά ο αριθμός των κακούργων (στ. 1505-1507)²⁰³:

«χρῆν δ' εὐθὺς εἶναι τήνδε τοῖς πᾶσιν δίκην,
ὅστις πέρα πράσσειν τι τῶν νόμων θέλει,
κτείνειν· τὸ γὰρ πανοῦργον οὐκ ἂν ᾔην πολὺ».

Ο Χορός θα ψάλλει τα νικητήρια για την τιμωρία των δολοφόνων και την αποκατάσταση της δικαιοσύνης (στ.1508-1510)²⁰⁴:

«ὦ σπέρμ' Ἀτρέως, ὡς πολλὰ παθὼν
δι' ἐλευθερίας μόλις ἐξῆλθες

²⁰¹ Ό.π., σελ.62-63.

²⁰² Ό.π., σελ.130-131.

²⁰³ Ό.π., σελ.138-139.

²⁰⁴ Ό.π..

τῇ νῦν ὀρμῇ τελεωθέν».

Μτφ. «Σπορά του Ατρέα, πολλά σου τα
πάθη· λυτρώθηκες τώρα με νέα
ορμή και λεύτερη πήρες τη στράτα».

Ο κολασμός του εγκλήματος κατά του βασιλιά Αγαμέμνονα και η αποκατάσταση του Ορέστη στον οίκο των Πελοπιδών επιφέρει την κάθαρση στους θεατές· ο κολασμός της αδικίας και η κατίσχυση του δικαίου βρίσκουν γλαφυρή αναπαράσταση στην τραγωδία αυτή²⁰⁵.

3.2.5. ΤΟ ΧΤΥΠΗΜΑ ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΟ ΣΟΦΟΚΛΗ.

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η αδικία δεν πηγάζει πάντοτε από τους ανθρώπους, αλλά πλείστες φορές είναι και θεόσταλη. Ο Σοφοκλής στις τραγωδίες του «Τραχίνιαι» και «Φιλοκτήτης» παρουσιάζει τους δυο κεντρικούς του ήρωες ως έρμαια στα χέρια των θεών, όπως εξάλλου συμβαίνει σε όλες τις τραγωδίες που edίδαξε, πλην όμως οι θεοί αυτοί, εν προκειμένω, είναι άδικοι. Ο Φιλοκτήτης μάλιστα εκφράζει την εξής απορία (στ.452-453)²⁰⁶:

*«ποῦ χρὴ τίθεσθαι ταῦτα, ποῦ δ' αἰνεῖν, ὅταν
τὰ θεῖ' ἐπαινῶν τοὺς θεοὺς εὖρω κακούς;»*

Μτφ. «πώς να τα κρίνει κανείς αυτά, τι να επαινέσω
που όταν τα θεία παινώντας τους θεούς κακούς τους βρίσκω;»

Αλλά και στις «Τραχίνιες», ο Υλλος, γιος του Ηρακλή, απευθυνόμενος στους συντρόφους του αναφέρει (στ.1265 επ)²⁰⁷:

*«μεγάλην δὲ θεῶν ἀγνωμοσύνην
εἰδότες ἔργων τῶν πρᾶσσομένων»*

Ο Υλλος στρέφεται ευθέως κατά του Δία, αφού ανέχεται να τύχει ο γιος του Ηρακλής τέτοιου ταπεινωτικού θανάτου. Η αναληψία του Δία σε συνδυασμό με όλα τα δεινά που πάσχει εξαιτίας του προκαλούν τη μῆνιν του

²⁰⁵ Οικονόμου, ό.π., σελ.44.

²⁰⁶ Σοφοκλής, Φιλοκτήτης, ό.π., σελ.62-63.

²⁰⁷ Σοφοκλής, Τραχίνιαι, ό.π., σελ.142-143.

Υλλου. Απευθυνόμενος στην Ιόλη, καταφέρεται εκ νέου εναντίον του Δία (στ.1275-1279)²⁰⁸:

«λείπου μηδὲ σύ, παρθέν', ἀπ' οἴκων,
μεγάλους μὲν ἰδοῦσα νέους θανάτους,
πολλὰ δὲ πῆματα καὶ καινοπαθῇ,
κοῦδὲν τούτων ὃ τι μὴ Ζεὺς».

Μτφ. «Μήτε και συ στο παλάτι να μείνεις,
παρθένα, μια κι είδες μεγάλους καινούριους
θανάτους και πάθη πολλά κι ανιστόρητα,
που κανένας δεν έπραξε παρεκτός απ' το Δία».

Στην «Αντιγόνη» η ηρωίδα ρωτά την αδελφή της Ισμήνη (στ.2-6)²⁰⁹:

«ἄρ' οἴσθ' ὃ τι Ζεὺς τῶν ἀπ' Οἰδίου κακῶν
ὅποιον οὐχὶ νῶν ἔτι ζῶσιν τελεῖ;
οὐδὲν γὰρ οὔτ' ἀλγεινὸν οὔτ' ἄτης ἄτερ
οὔτ' αἰσχρὸν οὔτ' ἄτιμόν ἐσθ', ὅποιον οὐ
τῶν σῶν τε καμῶν οὐκ ὅπωπ' ἐγὼ κακῶν»

Μτφ. «Ξέρεις ποιες συμφορές περίσσεψαν απ' τον Οιδίποδα
που δεν τις φόρτωσε σε μας τις δυο τις ζωντανές
ο Δίας; θλίψη, καταφρόνια και ντροπή δεν είδα
να περίσσεψε καμιά και στις δικές μου συμφορές
και στις δικές σου».

Οι αδικίες των θεών αποτελούν έναν από τους βασικούς άξονες που γύρω τους πλέκονται τα έργα του Σοφοκλή και υφαιίνεται η τραγική εξέλιξη της πλοκής. Πολλές φορές, αιτία των ολισθημάτων του ανθρώπου δεν είναι μόνο οι συγκυρίες, το ευάλωτο της ανθρώπινης ιδιοσυγκρασίας ή τα τραγικά πάθη, αλλά και η θεϊκή παρέμβαση, η οποία δυστυχώς κινείται συχνά πέραν της έννοιας του δικαίου και της δικαιοσύνης²¹⁰. Μολονότι ο ίδιος είναι βαθειά ευσεβής, συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει κανείς μετά από επισταμένη μελέτη του έργου του, δεν διστάζει να στηλιτεύσει τη θεϊκή αδικία, στις περιπτώσεις εκείνες, όπου οι θεοί υπερβαίνουν τα εσκαμμένα και γίνονται εχθροί των ανθρώπων, αντί αρωγοί και αμέριστοι συμπαραστάτες τους. Κι αυτή, όμως, ακόμα η κριτική της δικαιοσύνης επιτυγχάνεται με τήρηση του ορθού μέτρου και με αποφυγή οποιασδήποτε έννοιας προκλητικότητας· εξάλλου, απώτερος

²⁰⁸ Ο.π..

²⁰⁹ Σοφοκλής, Αντιγόνη, σελ.28-29.

²¹⁰ Δεληκωστόπουλος, ό.π., σελ. 126.

στόχος του Σοφοκλή είναι ακριβώς η διαφοροποίηση του από το ρεύμα των Σοφιστών, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων ήταν η ασέβεια και η εμφύσηση στις ψυχές των θεατών εμπιστοσύνης προς τους θεούς και τις επιταγές τους.

Εν συγκρίσει με τη δραματουργία του Αισχύλου, οι θεοί στο Σοφοκλή εμφανίζονται λιγότερο κοντινοί²¹¹. Στα επτά έργα που διασώθηκαν δεν εμφανίζονται καθόλου· η Αθηνά μόνο εμφανίζεται στην αρχή του «Αίαντα». Πλέον δεν επιδρούν τόσο ζωηρά πάνω σ' όλα τα συναισθήματα και οι αρχές που καθορίζουν τη δράση τους δεν είναι πια τόσο προφανείς. Μέσο εκδήλωσης των θεών είναι κατά κύριο λόγο οι χρησμοί· αφετηρία των τραγωδιών του Σοφοκλή αποτελούν συχνά οι προφητείες των θεών που αναμένουν εκπλήρωση και οι οποίες κατά βάση δρουν ως συγκοινωνούντα δοχεία. Μάλιστα ο Σοφοκλής δεν διστάζει να εντάξει στην πλοκή μερικών εκ των τραγωδιών του τρεις ή ακόμα και τέσσερις χρησμούς, όπως επί παραδείγματι στις «Τραχίνιες», στον «Οιδίποδα Τύραννο» ή στον «Φιλοκτήτη».

3.3.ΕΡΙΝΥΕΣ-ΕΥΜΕΝΙΔΕΣ.

Στην αρχαία τραγωδία οι Ερινύες²¹² δρουν ως όργανα τιμωρίας, τα οποία επεμβαίνουν σε περίπτωση τέλεσης κάποιου παραπτώματος σε κάποιον από τους τομείς ιδιαίτερου ενδιαφέροντος των θεών²¹³. Για παράδειγμα, ο Οιδίπους έδωσε στους γιούς του κατάρα (άρα), που είχε τη δύναμη Ερινύας για παράβαση καθήκοντος γιού προς πατέρα. Κατά βάση, οι Ερινύες²¹⁴ ως χθόνιες θεότητες αναλαμβάνουν να εκδικηθούν για εκείνους που είχαν πέσει θύματα βίαιου φόνου· κατά άλλη άποψη, οι γυναικείες αυτές θεότητες ήταν οι ίδιοι οι νεκροί, οι οποίοι επέστρεψαν στη γη, προκειμένου να ανταποδώσουν το κακό

²¹¹ Jacqueline de Romilly, Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία, ό.π., σελ.114.

²¹² Το όνομα αυτό βρίσκεται σε μια πινακίδα της Κνωσού· ακόμα, σε τρία μέρη της Αρκαδίας και στην Τυφούσσα της Βοιωτίας υπήρχε λατρεία της Δήμητρος-Ερινύος. Βλ. Hugh Lloyd- Jones. Οι Ερινύες στην αρχαία ελληνική τραγωδία, (εισήγηση), Έπος και δράμα, Κείμενα της Jacqueline de Romilly και άλλων για την αρχαία ελληνική γραμματεία, Μτφ: Αναστάσιος Αγγ. Στέφος, Αθήνα: Εκδόσεις της σχολής Ι.Μ. Παναγιωτοπούλου, 1999, σελ.107-108.

²¹³ R.P. Winnington-Ingram, Σοφοκλής – Ερμηνευτική Προσέγγιση, (Μτφ: Ν.Πετρόπουλος Χ.Φαρακλάς), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 1999, σελ. 290 επ.

²¹⁴ Κατά μια άποψη, οι Ερινύες ως δισήμαντες δυνάμεις, με την καλή τους πλευρά, εμφανίζονται ως χάριτες. Βλ. Jean – Pierre Vernant, Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα, μέρος Α΄, Μτφ: Στέλλα Γεωργούδη, Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1989, σελ.34.

στο δολοφόνο τους. Μολονότι οι Ερινύες είναι χθόνιες δυνάμεις, ο νόμος τον οποίο εφαρμόζουν είναι νόμος του Δία- κι όχι του χθόνιου Δία, αλλά του Δία που έχει στο χέρι του κεραυνό.

Στην τραγωδία «Αίας» συναντούμε τέσσερις φορές το όνομα «Ερινύες»· μάλιστα τις δυο από αυτές στον λόγο αυτοκτονίας του ήρωα (στ.835-844), ο οποίος καλεί ως μάρτυρες και αρωγούς τους θεούς που όλα τα βλέπουν, να καταστρέψουν το γένος των Ατρείδων ριζικά, όπως κι ο ίδιος καταστράφηκε· κι επιπλέον επιθυμεί να κορέσουν τη λαιμαργία τους μ' ολόκληρο το στρατό των Ελλήνων. Πρόκειται για την κατάρα του μελλοθάνατου εναντίον εκείνων που θεωρεί ότι προκάλεσαν το θάνατό του²¹⁵. Στο τέλος του έργου (στ.1389-1392), ο Τεύκρος διατυπώνοντας μια τυπική άρα εναντίον των Ατρείδων, συνδέει, τρόπον τινά, την Ερινύα τόσο με τον Ολύμπιο πατέρα όσο και με την τελέσφορον Δίκην. Στο σημείο αυτό οι Ερινύες καλούνται να τιμωρήσουν μια πρόθεση και όχι μια πράξη.

Ενδιαφέρον προκαλεί η αναφορά του Τεύκρου στην Ερινύα (στ.1024 κ.ε.7), όπου αναρωτιέται τι οφείλει να κάνει και η ματιά του πέφτει στο ξίφος του Έκτορα. Ο Τεύκρος μετά από σκέψη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι θεοί απεργάστηκαν την καταστροφή των δυο ηρώων. Το ξίφος πρέπει να φτιάχτηκε από την Ερινύα και η ζώνη απ' τον Άδη. Η σιενή εξάρτηση του Σοφοκλή από τον αισχύλειο στοχασμό διακρίνεται ξεκάθαρα στο σημείο αυτό²¹⁶. πράγματι, ο Σοφοκλής αποκλείεται να έγραφε για κατασκευή ξίφους από την Ερινύα, αν δεν είχε στο νου του δύο χωρία από την Ορέστεια²¹⁷ («Αγαμέμνων», στ.1535, «Χοηφόροι», στ. 646), όπου στο μεν πρώτο η Μοίρα ακονίζει, στο δε δεύτερο η Αίσα σφυρηλατεί ξίφος προς όφελος της Δικαιοσύνης. Μάλιστα στις «Χοηφόρους» η ίδια η Δίκη στήνει το αμόνι, η Αίσα χαλκουργεί το ξίφος και η Ερινύα φέρνει τον ξιφομάχο μέσα στο μοιραίο οίκο. Ενδεχομένως, ο Σοφοκλής να διείδε κάποια συμβολική δικαιοσύνη στο ξίφος, ως όπλο της αυτοκτονίας.

²¹⁵ Ό.π., σελ. 293 επ.

²¹⁶ Ό.π., σελ. 294.

²¹⁷ Ο Αισχύλος στο τρίτο μέρος της τριλογίας «Ορέστεια» παρουσιάζει τις Ευμενίδες, οι οποίες κομίζουν μια αντίληψη νέα στις σχέσεις ανάμεσα στους θεούς, τους θεούς και τους ανθρώπους και τους ανθρώπους. Βλ. Francois Mitterand, Το Σύμφωνο των Ευμενίδων- Η δικαιοσύνη στα χέρια των ανθρώπων, (άρθρο), Μτφ.: Κώστας Σταματίου, Θέατρο, Δίμηνη θεατρική επιθεώρηση, Περίοδος Β', τόμος Ζ', τχ 38-39, Μάρτιος-Ιούνιος 1974, σελ.79.

Στην «Αντιγόνη» συναντούμε και Ερινύες και Ερινύα²¹⁸. Ο μάντης Τειρεσίας βλέπει Ερινύες να παραμονεύουν τον Κρέοντα (στ. 1074-1076), αφού ο βασιλιάς διέπραξε βαρύ αμάρτημα και ως προς τους χθόνιους και ως προς τους υποχθόνιους θεούς, κλείνοντας έναν άνθρωπο ζωντανό στον τάφο και αρνούμενος ταφή σ' έναν πεθαμένο. Τα αμαρτήματα αυτά εξετελέσθησαν έναντι των θεών και οι Ερινύες ανήκουν στον Άδη και τους θεούς («Αἶδον και θεῶν Ἑρινύες»). Ο γιος του Κρέοντα, Αἴμων, έμελλε να πληρώσει με τη ζωή του το σφάλμα του πατέρα του, ώστε να βρουν γαλήνη οι Αντιγόνη και Πολυνείκης.

Επιπλέον, συναντούμε και την Ερινύα του στίχου 603 στο β' στάσιμο (φρενῶν Ἑρινύς), δηλαδή «Ερινύα του μυαλού».

Στις «Τραχίνιες» ο Υλλος, θεωρώντας ότι ο Ηρακλής έχει φονευθεί από τη Δηιάνειρα, εύχεται να την εκδικηθούν «η τιμωρός Δίκη και η Ερινύα» («ποινίμος Δίκη... Ερινύς τέ», στ.808-809). Μάλιστα, ο Υλλος, απευθυνόμενος στην Δηιάνειρα, χρησιμοποιεί νομική γλώσσα, λέγοντάς της ότι «με το να σιωπάζ συνηγορείς υπέρ του κατηγορού σου» (στ.814). Το οξύμωρο σχήμα «ξυνηγορεῖς σιγῶσα» προσδίδει πρόσθετο βάρος στη νομική αυτή γλώσσα²¹⁹. Τα λόγια του Ηρακλή στους 1048 κ.εξ. είναι ιδιαίτερος χαρακτηριστικός: «ποτέ μέχρι τώρα ούτε η γυναίκα του Δία ούτε ο δύστροπος Ευρυσθέας δεν έφεραν μπροστά μου τέτοιο κακό, σαν κι αυτό που η πλανεύτρα κόρη του Οινέα κρέμασε στους ώμους μου τον υφαντό χιτώνα των Ερινυών που με καταστρέφει». Όταν ο Χορός πληροφορείται την αυτοκτονία της Δηιάνειρας σχολιάζει ότι «η καινούρια νύφη γέννησε για παιδί στο παλάτι μια τρανή Ερινύα» (στ.893 κ.εξ.)· το έγκλημα, δηλαδή, γεννά την ίδια του την τιμωρία. Την αυτοκτονία της Δηιάνειρας σύντομα διαδέχεται ο θάνατος του Ηρακλή τυλιγμένου με τον χιτώνα του Νέσσου, τον «υφασμένο από τις Ερινύες».

Ο Ηρακλής υφίσταται τις συνέπειες των πράξεών του· οι ιδιότητες που τον ανέδειξαν σε ημίθεο ταυτίζονται με εκείνες οι οποίες συνετέλεσαν στην πτώση και τον φρικτό θάνατό του. Η ωμή χρήση δύναμης και βίας ήταν η πάγια

²¹⁸ Μολονότι στο Σοφοκλή συναντούμε πολλές αναφορές στις Ερινύες, ωστόσο, δεν μας δίνεται φυσική περιγραφή, παρά μόνο στον «Αίαντα» είναι «ιερές και ταχύποδες» και στην «Ηλέκτρα» «πολύχειρες, πολύποδες, και χαλκόποδες». Βλ. T.B.L.Webster, Εισαγωγή στο Σοφοκλή, Μτφ.:Ιωάννης Μπάρμπας, Θεσ/κη: Εκδ. Ζήτηρος, 1969, σελ.45.

²¹⁹ Βλ. P.E. Easterling, Σοφοκλέους Τραχίνιαι, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου –Α. Καρδαμίτσα, 1996, σελ.235.

τακτική που τον βοήθησε στην επίτευξη των περίφημων άθλων του. Πεθαίνοντας, απευθύνει μία σειρά εξωφρενικών απαιτήσεων στο γιο του Ύλλο:

α) Απαιτεί την τιμωρία της Δηιάνειρας με βασανισμό και τελικά με φόνο. Σε δύο από τους πιο δυσάρεστους στίχους στην αρχαία ελληνική τραγωδία, ο Ηρακλής επιθυμεί την κακοποίηση της ομορφιάς της συζύγου του με τον ίδιο τρόπο που κακοποιήθηκε η ρώμη του (στ.1066 κ.εξ. καθώς και στ.1107 κ.εξ.). Στο μυαλό του Ηρακλή οι λέξεις «έν δίκη κακουμένου» ισχύουν αποκλειστικά και μόνο για τη Δηιάνειρα· ο ήρωας επομένως συνδέει την έννοια του ανταποδοτικού δικαίου (*lex talionis*) μ' εκείνη την γυναίκα και μόνο²²⁰.

β) Απαιτεί από τον Ύλλο να τον κάψει ζωντανό, πράξη, όμως, την οποία ο Ύλλος θεωρεί ως ένα τρομερό μίasma (στ.1206-1207). Σε περίπτωση που ο Ύλλος δεν συμμορφωθεί θα είναι «παλαμναῖος» (στ.1207), δηλ. καταραμένος, και «ἀρεῖος» (στ.1202), δηλ. βεβαρημένος με κατάρα.

γ) Απαιτεί από τον Ύλλο να τελέσει γάμο με την Ιόλη, ερωμένη του Ηρακλή. Μολονότι στις δύο πρώτες περιπτώσεις ο Ύλλος απέφυγε τις απαιτήσεις του Ηρακλή (στην πρώτη, η αυτοκτονία της Δηιάνειρας πρόλαβε την όποια εκδικητική πράξη του Ύλλου, στη δεύτερη απέφυγε την καύση του Ηρακλή με ένα συμβιβασμό), πλέον δεν έχει άλλη επιλογή. Ο Ηρακλής σχετίζεται στενά με τρεις δυνάμεις: την Κύπριδα, το Δία αλλά και τις Ερινύες. Πράττει και υποφέρει για τις πράξεις του υπό την επίδραση της Κύπριδος. Μολονότι είναι γιος του Δία, δεν δύναται να αποφύγει τη διακιοσύνη του Διός. Τιμωρείται από Ερινύα, αλλά ο τρόπος με τον οποίο ενεργεί καταδεικνύει ότι είναι ταυτόχρονα θύμα, αλλά και όργανο των Ερινύων, όπως εξάλλου η πλειονότητα των σοφόκλειων ηρώων²²¹. Κατ' ουσίαν, οι τρεις αυτές δυνάμεις (Κύπρις, Ζεύς και Ερινύες) αλληλεπιδρούν δημιουργώντας ένα πλέγμα εντός του οποίου κινούνται οι ήρωες, εν προκειμένω, ο Ηρακλής.

Στον «Οιδίποδα επί Κολωνῶ» οι Ερινύες μνημονεύονται μόνο δύο φορές, σε μία και μόνη σκηνή προς το τέλος του έργου. Αλλά δεν αποκαλύπτονται μόνο Ερινύες. Όταν ο Οιδίποδας ρωτά τον ξένο χωρικό στον Κολωνό ποιο είναι

²²⁰ Winnington – Ingram ό.π., σελ.298.

²²¹ Ό.π., σελ.299.

το όνομα των θεαινών στο δάσος των οποίων βρίσκεται, απαντά ότι εκεί τις αποκαλούν Ευμενίδες, αλλά, όμως, τα ονόματα τους ποικίλλουν κατά περιοχές· γι' αυτόν είναι θυγατέρες της γης και του σκότους (στ.40). Όταν ο Οιδίποδας προσεύχεται σ' αυτές τις αποκαλεί «πότνιαι δεινῶπες» (στ.84), δηλαδή σεβάσμιες θεές, με φοβερή όψη, αδυσώπητες. Ενώ η δράση της τραγωδίας εξελίσσεται, η παρουσία των θεαινών είναι διαρκής. Ο Οιδίπους τελειώνει το επίσημο κατηγορητήριό του για τον Κρέοντα καλώντας τις Ερινύες (αἰδε δαίμονες) σε βοήθειά του (στ.864 κ.ε.). Αργότερα, στην ακόμα φοβερότερη κατηγορία για τον Πολυνείκη (στ.1348 κ.ε.) ο Οιδίπους απαγγέλλει εναντίον του την τελεσίδικη κατάρα, επικαλούμενος από κοινού τον Τάρταρο, την υποχθόνια κατοικία των Ερινύων, τις θεές του Κολωνού και τον ίδιο τον Άρη, που είχε ενσπείρει αμοιβαία στους γιους του ένα τέτοιο μίσος (στ.1389-1392). Το όνομα της Ερινύος δεν εκφωνείται, παρά μόνο από τον Πολυνείκη, ο οποίος δυο φορές αποδίδει τις συμφορές του στις Ερινύες του πατέρα του²²² (στ.1047/1434). Εντούτοις, το κάθε τι υποδηλώνει ότι οι Ερινύες και οι Ευμενίδες ήταν τα ίδια πρόσωπα, τα οποία, όπως όλες οι χθόνιες θεότητες, είχαν συγχρόνως μια εμφάνιση εκθρική και μια αντίστοιχη ευμενή, και ότι οι ονομασίες τους ποικίλλουν ανάλογα με την όψη που οι άνθρωποι είχαν απέναντί τους²²³. Δυστυχώς, έως τώρα το δίπτυχο Ερινύες-Ευμενίδες δεν έτυχε ενδελεχούς μελέτης των επιστημόνων. Ο Οιδίπους είχε φτάσει σε ένα άλσος των Ευμενίδων, πέρα από το οποίο βαδίζει προς τον τόπο της τελικής του ανάπαυσης. Κατά την πρώτη και την τελευταία σκηνή είναι έντονη η αίσθηση του χώρου.

Τέλος, στην «Ηλέκτρα», οι Ερινύες και ο Απόλλωνας δεν εκπροσωπούν δυο αντιμαχόμενες περί δικαίου αντιλήψεις, όπως συμβαίνει στον Αισχύλο και τον Ευριπίδη. Αμφότεροι υποστηρίζουν το δίκαιο της αντεκδίκησης· μάλιστα στην «Ηλέκτρα» του Σοφοκλή οι Ερινύες είναι τιμωροί παρά αρωγοί της Κλυταιμίστρας²²⁴. Μολονότι στην τραγωδία αυτή ο ρόλος των Ερινύων δεν είναι τόσο εμφανής όσο εκείνος του Απόλλωνα, ωστόσο εκείνες αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού η κεντρική ηρωίδα του Σοφοκλείου έργου, η Ηλέκτρα, σε

²²² Lloyd-Jones, ό.π., σελ.111-112.

²²³ Ό.π., σελ.113.

²²⁴ Μαίρη Γιόση, Μύθος και Λόγος στο Σοφοκλή, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1996, σελ.162επ.

κάποιο χωρίο παρομοιάζεται ορθότατα ως μια εκ των Ερινύων. Στους στίχους 783-786²²⁵, η Κλυταιμῆστρα, αναφερόμενη στην Ηλέκτρα λέγει:

«νῦν δ'--ἡμέρα γὰρ τῇδ' ἀπήλλαγμαί φόβου
πρὸς τῇσδ' ἐκείνου θ' ἤδε γὰρ μείζων βλάβη
ξύνοικος ἦν μοι, τοῦμὸν ἐκπίνουσ' αἶι
ψυχῆς ἄκρατον αἷμα»

Μτφ. «Τώρα όμως, τη μέρα τούτη, γλίτωσα
το πλάκωμα του φόβου κι εκείνου κι αυτηνής,
που στάθηκεν αρρώστια του σπιτιού μου και
πάντα βύζαινε το αίμα της ψυχής μου το ζεστό».

Άμεση μνεία των Ερινύων γίνεται δυο φορές από την Ηλέκτρα (στ.110-117/275-276) και δυο από το Χορό (στ.489-494/1074-1081). Οι Ερινύες σε οποιοδήποτε σημείο κι αν κατονομάζονται στο έργο αυτό, τάσσονται στο πλευρό του Ορέστη και της Ηλέκτρας. Στους στίχους 110-117 η Ηλέκτρα επικαλείται τη βοήθεια και αμέριστη συμπαράσταση των θεών, προκειμένου να της στείλουν πίσω τον Ορέστη. Οι χθόνιες αυτές δυνάμεις, καλούνται να εκδικηθούν τον άδικο φόνου του Αγαμέμνονα. Ο ρόλος τους, όμως, είναι μάλλον διττός: επιφορτίζονται να εκδικηθούν αφ' ενός για τους «ἀδίκως θνήσκοντας» (στ.113, Μτφ. τους αδικοσκοτωμένους), αφ' ετέρου τους «ευνάς ύποκλεπτομένους» (στ.114, Μτφ. αυτούς που τρυπώνουν σε ξένα κρεβάτια). Αυτή είναι και η πρώτη φορά κατά την οποία οι Ερινύες αντιμετωπίζονται ως τιμωροί των μοιχών. Σε άλλο χωρίο (στ.275-276)²²⁶ οι Ερινύες επίσης μνημονεύονται ως τιμωροί της μοιχείας:

«ἡ δ' ὦδε τλήμων ὥστε τῷ μιάστορι
ξύνεστ', ἐρινὺν οὐτὶν' ἐκφοβουμένη·

Μτφ.: «Τόσην αποκοτιά να ζει με το μαγαρισμένο
Και να μην σκιάζεται καμιά από τις Ερινύες»

Ο Σοφοκλής δεν αναφέρει τυχαία τις Ερινύες ως τιμωρούς της μοιχείας· η αναγωγή της μοιχείας σε έγκλημα τιμωρούμενο από τις Ερινύες προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην ηθική απαξίωση της πράξης της Κλυταιμῆστρας, μολονότι τεχνηέντως ο Σοφοκλής δεν αποκαλύπτει τις προσωπικές αντιδράσεις της Ηλέκτρας στο θέμα της σχέσης Κλυταιμῆστρας – Αιγίσθου²²⁷.

²²⁵ Σοφοκλής, Ηλέκτρα, ό.π., σελ.84-85.

²²⁶ Ό.π., σελ.48-49.

²²⁷ Γίωση, ό.π., σελ.164.

Όπως προανεφέρθη και ο Χορός αναφέρεται στις Ερινύες. Ειδικότερα, στους στίχους 489-491²²⁸ οι Ερινύες εμφανίζονται ως τιμωροί της Κλυταιμήστρας και του Αιγίσθου:

*«ἤξει καὶ πολὺπους καὶ πολὺχειρ ἄδεινοῖς
κρυπτομένα λόχοις χαλκόπους Ἐρινύς.*

Μτφ.: «Πολύποδη θάρθει με χέρια μύρια,
χαλκόποδη, κρυμμένη σε φρικτές παγάνες Ερινύα».

Με τον τρόπο αυτό προφητεύεται η άφιξη του εκδικητή Ορέστη. Η σημασία του χορικού αυτού είναι μεγάλη, δεδομένου ότι, εν προκειμένω, Δίκη και Ερινύς εμφανίζονται ταυτόσημες.

Και στους στίχους 1074-1081²²⁹ ο Χορός αναφέρεται στις Ερινύες:

*πρόδοτος δὲ μόνα σαλεύει
Ἡλέκτρα, τὸν αἰεὶ πατρός
δειλαία στενάχουσ', ὅπως
ἄ πάνδυρτος ἀηδών,
οὔτε τι τοῦ θανεῖν προμηθῆς τό τε
μὴ βλέπειν ἐτοίμα, διδύμαν ἐλοῦσ' Ἐρινύν·
τίς ἂν εὐπατρὶς ὦδε βλάστοι;*

Μτφ. «Μα προδομένη στο σάλαγο μέσα η Ηλέκτρα
μονάχη πάντα θρηνεί η δόλια και δέρνεται σαν
την αηδόνα και δεν φοβάται θάνατο, τα μάτια
να σφαλίσσει, και δεν φοβάται αν τους διπλούς φονιάδες
γονατίσει. Γενναίο τόσο φύτρωσε ποτές άλλο βλαστάρι;».

Αν υποθέσουμε ότι ο Χορός εδώ ονομάζει «διδύμαν....Έρινύν» την Κλυταιμήστρα και τον Αίγισθο, τότε και ο φόνος του Αγαμέμνονα ήταν ένα ακόμη έγκλημα στην αλληλουχία των εγκλημάτων, αρχής γενομένης με το φόνο του Μυρτίλου. Ωστόσο, η φράση αυτή του Χορού «διδύμαν....Έρινύν» επιδέχεται μίας ακόμη ανάγνωσης. Εφόσον η λέξη «Έρινύς» σε όλα τα υπόλοιπα χωρία της τραγωδίας όπου απαντάται, συνδέεται με τη δίκαιη εκδίκηση της Ηλέκτρας και του Ορέστη, θα ήταν μάλλον παράδοξο να θεωρήσουμε πως σ' αυτή τη μοναδική φορά χρησιμοποιείται για να θεμελιώσει το δίκαιο της εκδίκησης της Κλυταιμήστρας. Η λέξη «Έρινύς» θα μπορούσε να δηλώνει εδώ απροσώπως την αφηρημένη έννοια της εκδίκησης. Η έκφραση, επομένως,

²²⁸ Σοφοκλής, Ηλέκτρα, ό.π., σελ.62-63.

²²⁹ Ό.π., σελ.104-105.

«διδύμαν έλοῦς' Έρινύν» θα μπορούσε να σημαίνει «αφού θα είχε πάρει εκδίκηση», με το «διδύμαν» να αναφέρεται είτε στον Αίγισθο και την Κλυταιμήστρα είτε στον Αγαμέμνονα και τον Ορέστη. Οι Ερινύες, ως τιμωροί του φόνου του Αγαμέμνονα, εμφανίζονται και με άλλο τρόπο, κάπως έμμεσο, στην «Ηλέκτρα» του Σοφοκλή²³⁰. Η Κλυταιμήστρα, η οποία αναγνωρίζει στην Ηλέκτρα την τιμωρό Ερινύα (στ.784-786) καταλαμβάνεται από ένα αίσθημα φόβου για την επαπειλούμενη τιμωρία (στ.778-784). Στο σημείο αυτό ο φόβος πρέπει να ιδωθεί ως ο προπομπός της εμφάνισης των Ερινύων· πράγματι οι Ερινύες ενέπνεαν στα θύματά τους το αίσθημα του φόβου.

²³⁰ Γιώση, ό.π., σελ.166.

4. ΟΙΔΙΠΟΥΣ: ΕΙΜΑΡΜΕΝΗ ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

4.1. Ο ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΑΙ Η ΜΟΙΡΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί ασχολήθηκαν εκτενώς με το θέμα της σκοτεινής μοίρας του ανθρώπου, ως παιχνιδιού πάντα στα χέρια των θεών και της Ανάγκης. Η υπαρξιακή αγωνία του ανθρώπου για τη μοίρα του ανέκαθεν απασχολούσε τον ανθρώπινο στοχασμό, μολονότι τα μεγάλα ερωτήματα περί ζωής και θανάτου μένουν αναπάντητα²³¹. Σύμφωνα με τον ιστορικό υλισμό²³², το τραγικό απορρέει από την υποανάπτυκτη ή την καθυστερημένη κατάσταση της κοινωνικής ύπαρξης²³³. Η τραγική μοίρα είναι η ανεπαρκής γνώση του ανθρώπου πάνω στους δεσμούς που συνάπτει αναγκαστικά τόσο με τη φύση όσο και με τους συνανθρώπους του. Η ανάγκη της αρχαίας τραγωδίας είναι η ακατανόητη από τον άνθρωπο αναγκαιότητα, που διέπει τις σχέσεις του με τους ομοίους του και τη φύση. Το έργο του Σοφοκλή βρίθει από αναφορές στη Μοίρα του ανθρώπου· ο μεγάλος τραγικός χρησιμοποιεί το Χορό ως φερέφωνο της σκέψης της κοινής γνώμης και κατ' επέκταση του ίδιου του εαυτού του. Στο Σοφοκλή οι θεοί, πανίσχυροι, καθορίζουν τη μοίρα των ανθρώπων²³⁴. αφήνουν ωστόσο ένα μεγάλο περιθώριο ευθύνης στους ίδιους τους ανθρώπους για την τύχη τους. Βρίσκονται λιγότερο «εν όψει». Πρόθεσή του είναι να διδάξει στους ανθρώπους ότι είναι ελεύθεροι και υπεύθυνοι ως ένα σημείο για τη Μοίρα τους. Οι θεοί, επομένως, δεν καθορίζουν οι ίδιοι τη Μοίρα των ανθρώπων, αλλά καθορίζουν τις συνέπειες των πράξεων του ανθρώπου πάνω στη μοίρα του. Ο άνθρωπος ανθίσταται και αγωνίζεται ενάντια στη μοίρα του²³⁵. Ούτε της αναγνωρίζει παντοδυναμία ούτε της προσφέρει την υπόκλιση της υποταγής. Τοιουτοτρόπως, ο μεγάλος αυτός τραγικός εκφράζει την αρχή της απελευθέρωσης του ανθρώπου από τη φρίκη της γήινης ζωής και την τυραννία

²³¹ Στέλλα Μαραγκουδάκη, Μνημοσύνης Θρέμματα- Αφιέρωμα στη μνήμη του Αντ. Μωραΐτη, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1993, σελ.163 επ.

²³² Αναλυτικά περί της έννοιας του ιστορικού υλισμού, βλ. Reinhold Zippelius, Θεμελιώδεις έννοιες της Κοινωνιολογίας του Δικαίου και της πολιτείας, Μτφ.: Β' Έκδοσης: Ιωάννης Στράγγας, Αντώνης Χάνος, Αθήνα –Θεσ/κη: Εκδ. Σάκκουλα, 2008, σελ. 142 επ.

²³³ Ernst Schumacher, Μαρξιστές και τραγωδία (άρθρο), Μτφ.: Βασίλης Παπαβασιλείου, Θέατρο, Δίμηνη θεατρική επιθεώρηση, Περίοδος Β', τόμος Ι', τχ. 57-58, Μάιος -Αύγουστος 1977, σελ.62.

²³⁴ Σταύρος Βασαρδάνης, Ολίγα, Αισχύλος- Σοφοκλής –Ευριπίδης, Βόλος: Εκδ. Τυποεκδοτική, 1980, σελ.20.

²³⁵ Μανώλης Θεοδωρίδης, Τραγωδία αττική- Κωμωδία (Περίληψη- Ανάλυση ευρισκομένων έργων), Αθήνα: Εκδ. Χριστοφή σελ. 42.

των υλικών αγαθών, αντιπροβάλλοντας την εκθαμβωτική γοητεία των μεγάλων ηθικών επιδιώξεων.

Στο χορικό της Αντιγόνης, ο ποιητής εξ αφορμής της Άτης, η οποία τύφλωσε το νου του Κρέοντα, και εν γένει όλων των συμφορών στον οίκο των Λαβδακιδών, διεκτραγωδεί τα πάθη των ανθρώπων λόγω, κυρίως, της επιπολαιότητάς τους και εκ παραλλήλου διακηρύττει την ακατάλυτη δύναμη του θείου, το οποίο εποπτεύει τα ανθρώπινα και επεμβαίνει με τη σκληρότητα του φυσικού νόμου (στ.582-625)²³⁶:

«εὐδαίμονες οἷσι κακῶν ἄγευστος αἰών.
οἷς γὰρ ἂν σεισθῇ θεόθεν δόμος, ἄτας
οὐδὲν ἐλλείπει γενεᾶς ἐπὶ πληθος ἔρπον·
ὅμοιον ὥστε ποντίαις οἶδμα δυσπνόοις ὅταν
Θρήσσαισιν ἔρεβος ὑφαλον ἐπιδράμη πνοαῖς,
κυλίνδει βυσσόθεν κελαινὰν θῖνα καὶ
δυσάνεμοι, στόνῳ βρέμονσι δ' ἀντιπλήγες ἀκταί.
ἀρχαῖα τὰ Λαβδακιδᾶν οἴκων ὀρώμαι
πήματα φθιτῶν ἐπὶ πήμασι πίπτοντ',
οὐδ' ἀπαλλάσσει γενεὰν γένος, ἀλλ' ἐρείπει
θεῶν τις, οὐδ' ἔχει λύσιν. νῦν γὰρ ἐσχάτας ὑπερ
ρίζας ὁ τέτατο φάος ἐν Οἰδίπου δόμοις,
κατ' αὖ νιν φοινία θεῶν τῶν νερτέρων
ἀμᾶ κόνις λόγου τ' ἄνοια καὶ φρενῶν ἐρινύς.
τεάν, Ζεῦ, δύνασιν τίς ἀνδρῶν ὑπερβασία κατάσχοι;
τὰν οὐθ' ὕπνος αἰρεῖ ποθ' ὁ πάντ' ἀγρεύων,
οὐτε θεῶν ἄκματοι μῆνες, ἀγήρῳ δὲ χρόνῳ
δυνάστας κατέχεις Ὀλύμπου μαρμαρόεσσαν αἶγλαν.
τό τ' ἔπειτα καὶ τὸ μέλλον
καὶ τὸ πρὶν ἐπαρκέσει
νόμος ὅδ', οὐδὲν ἔρπει
θνατῶν βιώτῳ πάμπολύ γ' ἐκτὸς ἄτας.
ἀ γὰρ δὴ πολὺπλαγκτος ἐλπίς πολλοῖς μὲν ὄνασις ἀνδρῶν,
πολλοῖς δ' ἀπάτα κουφονόων ἐρώτων·
εἰδότει δ' οὐδὲν ἔρπει, πρὶν πυρὶ θερμῷ πόδα τις
προσαύση. σοφία γὰρ ἐκ τοῦ κλεινὸν ἔπος πέφανται.
τὸ κακὸν δοκεῖν ποτ' ἐσθλὸν
τῷδ' ἔμμεν ὅτῳ φρένας
θεὸς ἄγει πρὸς ἄταν·
πράσσει δ' ὀλίγιστον χρόνον ἐκτὸς ἄτας.»

²³⁶ Σοφοκλής, Αντιγόνη, ό.π. σελ. 444-447.

Μτφ. «Τυχεροί είναι αυτοί που η ζωή τους
 δεν γεύτηκε τη δυστυχία· γιατί καμιά
 συμφορά δε λείπει απ' αυτούς που τα
 σπίτια τους χτύπησε η οργή του θεού·
 όλες πέφτουν από τη μια γενιά στην άλλη,
 όπως όταν το κύμα, σπρωγμένο από το μανιασμένο
 αέρα του θρακικού πελάγους, περνά πάνω
 απ' το σκοτεινό βάθος της θάλασσας κι αναταράζει
 από τον πυθμένα της τη μαύρη άμμο· κι αντίκρυ βογγούν
 κι αναστενάζουν οι ανεμόδαρτες ακτές. Από παλιά βλέπω
 τις συμφορές της οικογένειας του Λάβδακου να
 συσσωρεύονται πάνω στις συμφορές των
 νεκρών της· κι η μια γενιά δεν γλιτώνει
 την επόμενη, αλλά κάποιος θεός την κάνει
 συντρίμμια, κι οι συμφορές δεν έχουν τελειωμό.
 Τώρα λοιπόν στο σπίτι του Οιδίποδα είχε απλωθεί
 πάνω στους τελευταίους απογόνους του το φως της
 ελπίδας· όμως και πάλι το θερίζουν το φονικό
 μαχαίρι των θεών του κάτω κόσμου, η απερισκεψία
 στις κουβέντες των ανθρώπων και το θολωμένο
 μυαλό της. Τη δική σου δύναμη, Δία, ποια αλαζονεία
 ανθρώπινη μπορεί να εμποδίσει; Αυτήν ούτε ο ύπνος
 που όλα τα υποτάσσει, την κυριεύει ποτέ, ούτε το
 ακατάπαυστο πέρασμα των μηνών· μα όλο το χρόνο
 αφέντης κατοικείς μέσα στην αστραφτερή λάμψη
 του Ολύμπου. Και στο κοντινό και στο απώτερο
 μέλλον, όπως και στο παρελθόν, θα ισχύει αυτός ο
 νόμος· μα στη ζωή των ανθρώπων τίποτα δε μένει
 για πολύ καιρό μακριά απ' τη συμφορά. Γιατί η
 αβέβαιη ελπίδα σε πολλούς ανθρώπους προσφέρει
 ωφέλεια, για άλλους, όμως, είναι απάτη κούφια
 επιθυμιών· και την έχει ο ανήξερος, πριν ζεματιστεί
 απ' τη φωτιά και μάθει. Με σοφία λοιπόν ειπώθηκε
 από κάποιον η περίφημη φράση : «Κάποτε το κακό
 φαίνεται πως είναι καλό σ' εκείνον που ο θεός
 οδηγεί το μυαλό του στην τρέλλα».

Στην τραγωδία «Οιδίπους Τύραννος»²³⁷, ο Σοφοκλής παρουσιάζεται να θεωρεί την ανθρώπινη ζωή ένα τίποτα ,έτσι που ακατανόητα γέρνει πάντα στη

²³⁷ Ο Baldry θεωρεί ότι «ενώ το έργο "Οιδίπους Τύραννος" φαινομενικά είναι γεμάτο από περιστατικά και δράση, στην πραγματικότητα είναι χτισμένο πάνω στη διήγηση και στην επιχειρηματολογία» Βλ. Η.Σ.

θλίψη και την οδύνη· η λεγόμενη ευτυχία δεν είναι παρά μια παροδική ψευδαισθηση²³⁸. Μάλιστα, στη συγκεκριμένη τραγωδία ο Σοφοκλής φαίνεται να θεωρεί - περισσότερο απ' ό,τι ο' οποιοδήποτε άλλο έργο του – ότι οι χρησμοί είναι αναπόφευκτοι²³⁹. Μολονότι ο «κακόγαμος» γάμος έγινε εν αγνοία του Οιδίποδα, ωστόσο έχουμε διατάραξη της ηθικής τάξης και διασάλευση της κοσμικής αρμονίας²⁴⁰. Ο Χορός, εκ νέου, εκφράζει τον τρόμο του έναντι της θεϊκής αναληψίας, αλλά και της δύναμης των θεών και ξεσπά σε θρήνους (στ.1186-1222)²⁴¹:

«ὢ γενεαὶ βροτῶν,
ὥς ὑμᾶς ἴσα καὶ τὸ μηδὲν ζώσας ἐναριθμῶ.
τίς γάρ, τίς ἀνὴρ πλεόν
τᾶς εὐδαιμονίας φέρει
ἢ τοσοῦτον ὅσον δοκεῖν
καὶ δόξαντ' ἀποκλῖναι;
τὸν σὸν τοι παράδειγμ' ἔχων,
τὸν σὸν δαίμονα, τὸν σὸν, ὦ τλᾶμον Οἰδιπόδα, βροτῶν
οὐδὲν μακαρίζω·
ὅστις καθ' ὑπερβολὴν
τοξεύσας ἐκράτησε τοῦ πάντ' εὐδαίμονος ὄλβου,
ὦ Ζεῦ, κατὰ μὲν φθίσας
τὰν γαμψώνυχα παρθένον
χρησμοδόν, θανάτων δ' ἐμᾶ
χώρα πύργος ἀνέστα·
ἐξ οὗ καὶ βασιλεὺς καλεῖ
ἐμὸς καὶ τὰ μέγιστ' ἐτιμάθης, ταῖς μεγάλαισιν ἐν
Θήβαισιν ἀνάσσων.
τανῦν δ' ἀκούειν τίς ἀθλιώτερος;
τίς ἄταις ἀγρίαις, τίς ἐν πόνοις
ξύνοικος ἀλλαγᾷ βίου;
ὢ κλεινὸν Οἰδίπου κára,
ἦ στέγας λιμὴν

Baldry Το τραγικό θέατρο στην αρχαία Ελλάδα,, Μτφ.: Γιώργος Χριστοδούλου, Λιάνα Χατζηκώστα, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 1992, σελ.129.

²³⁸ Σύμφωνα με τη Σακαλάκη, «η αντίδραση του Οιδίποδα στην τραγική μοίρα που του επιβάλλουν οι θεοί είναι ριζικά διάφορη. Παρόλο που η ζωή δεν του επιφυλάσσει πλέον καμία χαρά, ο Οιδίποδας εν αντιθέσει με τον Αίαντα δεν θα την εγκαταλείψει». Ο μεν Αίας προσωποποιεί την προβληματική της ντροπής, ο δε Οιδίπους την προβληματική της ενοχής. Βλ.Μαρία Σακαλάκη, Η απάτη στην Ελληνική Αρχαϊκή Εποχή-Μια ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση, Αθήνα.Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 1992, σελ.24.

²³⁹ Marion Baldock, Ελληνική Τραγωδία, μια εισαγωγή, Μτφ.: Λένα Ταχμαζίδου, Εκδόσεις Ενάλιος 1989, σελ.98.

²⁴⁰ Μαραγκουδάκη, ό.π. σελ.166.

²⁴¹ Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, ό.π. σελ.154-157.

αὐτὸς ἤρκεσεν
 παιδί καὶ πατρὶ θαλαμηπόλῳ πεσεῖν;
 πῶς ποτε πῶς ποθ' αἰ πατρῷαί σ' ἄλοκες φέρειν, τάλας,
 σῖγ' ἐδυνάθησαν ἐς τοσόνδε;
 ἐφηῦρέ σ' ἄκονθ' ὁ πάνθ' ὀρῶν χρόνος,
 δικάζει τ' ἄγαμον γάμον πάλαι
 τεκνοῦντα καὶ τεκνούμενον.
 ἰώ, Λαῖτιον ὦ τέκνον,
 εἶθε σ' εἶθε σε
 μήποτ' εἰδόμεν.
 δύρομαι γὰρ ὥσπερ ἰάλεμον χέων
 ἐκ στομάτων. τὸ δ' ὀρθὸν εἰπεῖν, ἀνέπνευσά τ' ἐκ
 σέθεν
 καὶ κατεκοίμασα τοῦμὸν ὄμμα».

Μτφ. «Γενιές των ανθρώπων, τη ζωή σας λογαριάζω
 ίση με το μηδέν. Γιτί ο κάθε άνθρωπος δεν
 φτάνει σε μεγαλύτερο βαθμό ευτυχίας, παρά
 μόνο σ' εκείνο το σημείο όπου νομίζει πως είναι
 ευτυχισμένος και, ενώ το νομίζει, χάνει την
 ευτυχία του. Το δικό σου δαίμονα, δυστυχώς
 Οιδίποδα, τον δικό σου παίρνω για παράδειγμα
 και γι' αυτό τίποτα που αφορά τους ανθρώπους
 δεν μακαρίζω. Αυτός, ύστερα από υπερβολική
 επιτυχία στους στόχους του, Δία, κέρδισε κάθε
 ευτυχία και πλούτο. Εξολόθρευσε αυτή που
 αινίγματα τραγουδούσε, τη σφίγγα με τα
 γαμψά νύχια, και σαν πύργος ὀρθωσε το
 ανάστημά του μπροστά στο θάνατο για χάρη
 της πόλης μου· γι' αυτό από τότε σε ονομάζω
 βασιλιά μου, Οιδίποδα, και προσφέρω τις
 μεγαλύτερες τιμές σ' εσένα που κυβερνάς στη
 μεγάλη Θήβα. Τώρα ποιος άλλος από σένα
 βρίσκεται σε τέτοια δυστυχία, που φρίττει
 κανείς να την ακούει; Ποιος άλλος ,με την
 τροπή που πήρε η ζωή σου, δένεται με πιο
 σκληρές συμφορές και βάσανα; Ξακουστέ
 Οιδίποδα, αλήθεια άντεξε ο ίδιος κόλπος να
 δεχθεί ως σύζυγο το παιδί όπως και τον
 πατέρα; Πως είναι δυνατόν, πως τέλος πάντων
 μπόρεσε το κρεβάτι του πατέρα σου να σε
 δέχεται, δύστυχε σιωπηρά τόσο καιρό; Ο
 χρόνος, που όλα τα βλέπει, αναπάντεχα σε
 αποκάλυψε και καταδικάζει τον ανεπίτρεπτο

*γάμο που έκανες με τη γυναίκα που στο
παρελθόν γέννησε κι εσένα και τα παιδιά σου.
Ω παιδί του Λαΐου, μακάρι, μακάρι ποτέ να μη
σ' είχα δει! Γιατί σπαράζω απ' το θρήνο που
ξεχύνεται απ' το στόμα μου. Ωστόσο, για να πω
την αλήθεια, χάρη σε σένα και ξανάσανα και
ήσυχος έκλεισα τα μάτια μου».*

Στο κύκνειο άσμα του, στην τραγωδία «Οιδίπους επί Κολωνῶν» ο Σοφοκλής εκφράζει την πίκρα του για την ανθρώπινη ζωή· ο θεοσεβής Σοφοκλής βαίνοντας προς το τέλος της ζωής του αναπολεί το παρελθόν και η μόνη περίοδος στην οποία εντοπίζει επιπόλαιες και παροδικές χαρές είναι τα νιάτα. Καταλήγει λοιπόν στο ύστατο σημείο της δραματικής απαισιοδοξίας, όπου λέγει ότι είναι προτιμότερο να μην ερχόμαστε ποτέ σ' ετούτο τον κόσμο, αν όμως έρθουμε, τότε πρέπει να ευχόμαστε να γυρίσουμε όσο το δυνατόν συντομότερα εκεί όπου ανήκουμε.

Οι τραγικοί ήρωες του Σοφοκλή, όπως η Κλυταιμῆστρα και ο Οιδίπους, είναι περιπτώσεις οριακές και αποιρόπαιες²⁴². τα εγκλήματά τους είναι αναπόφευκτο αποτέλεσμα κάποιας τάξης του κόσμου. Το γεγονός ότι τα εγκλήματα αυτά θα μπορούσαν να είναι και δικά μας, καθ' όσον εξετελέσθησαν σε καθεστώς αγνοίας, εμπνέει, πλην του οίκτου για τα θύματα, τον έλεον για τους θύτες²⁴³. Η αρχαία ελληνική τραγωδία μέσω του Χορού τονίζει με ιδιαίτερη έμφαση την προδιαγεγραμμένη μοίρα του ανθρώπου σε συνδυασμό με την παντοδυναμία των θεών. Παρατηρούμε, επομένως, μια συνεχή παρουσίαση θεϊκών ή απροσδιόριστων δυνάμεων υπεράνω του ανθρώπου, για του οποίου την τύχη και αποφασίζουν αυτοκλήτως. Ο Ζεύς, το θείον ή ο δαίμων αποτελούν κατά περίπτωση το υπερβατικό και συνάμα το καθοριστικό για τη ζωή των θνητών· βέβαια, θα μπορούσε να ορίζει τα ανθρώπινα το πεπρωμένο, η Μοίρα ή και η Ανάγκη, με το Χορό πάντα να επισημαίνει τη δύναμη αυτή.

²⁴² Μάλιστα ο Οιδίπους αποτελεί το αρχέτυπο του τραγικού ήρωα, στην ιστορία του οποίου προσωποποιείτο η πανανθρώπινη κατηγορία της άγνοιας, ότι δηλαδή ο άνθρωπος δεν γνωρίζει τον εαυτό του και ότι είναι τυφλός απέναντι στο πεπρωμένο. Βλ. Lucilla Burn, Μύθοι των Ελλήνων, (The Legendary Past: Greek myths).Μτφ.: Αντ. Σακελλάριου Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1996,σελ.82. Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο Lacan «οι Σοφοκλείοι χαρακτήρες κινούνται ακριβώς σε μια οριακή ζώνη· κινούνται μεταξύ ζωής και θανάτου». Βλ. Judith Butler, Antigones Claim: Kinship between life and death, (Μετάφραση του γράφοντος), New York Columbia University Press, 2000, σελ.50.

²⁴³ Jacqueline de Romilly, Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, Μτφ.: Μίνα Καρδαμίτσα-Ψυχogiού, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α.Καρδαμίτσα, 1997, σελ.195.

Η Ειμαρμένη στο έργο του Σοφοκλή, μολονότι δεν συνδέεται πολύ στενά με τη δικαιοσύνη, όπως στο έργο του Αισχύλου, είναι κυρίαρχη²⁴⁴. Η τραγωδία του «Οιδίποδα Τυράννου» αποτυπώνει εξ ολοκλήρου τον θρίαμβο της Ειμαρμένης· ο άνθρωπος αδυνατεί να αποτρέψει ό,τι οι θεοί έχουν προαναγγείλει. Αναφερόμενος ο Χορός, αλλά και τα υπόλοιπα πρόσωπα της τραγωδίας, στη ζωή του Οιδίποδα χρησιμοποιεί τις λέξεις «πεπρωμένο» και «κλήρος». Όταν ο Χορός σχολιάζει την ολέθρια έκβαση της τραγωδίας, δηλώνει ότι μετά το παράδειγμα του Οιδίποδα, τον δαίμονα του Οιδίποδα (στ.1194), δεν μπορεί να θεωρήσει κανέναν άνθρωπο ευτυχή. Επιπλέον, και ο ίδιος ο τραγικός ήρωας αναφωνεί τότε (στ.1311)²⁴⁵:

«ὢ δαῖμον, ἴν' ἐξήλλου».

Μτφ. «Σε ποιο σημείο έφτασε ο δαίμονάς μου;»

Ακόμα κι ένας άνθρωπος προειδοποιημένος από τους χρησμούς, όπως ο Οιδίπους, προσπαθεί να παλέψει· οι άνθρωποι δεν έρχονται σε αγώνα με τους θεούς, όπως συμβαίνει στα έργα του Αισχύλου, αλλά έρχονται σε αγώνα με τους γύρω τους, προς τον έναν άνθρωπο, προς τους πολλούς²⁴⁶. Σ' αυτόν τον αγώνα αναπτύσσει ο άνθρωπος όλη του τη θέληση. Νομίζει μάλιστα πως αυτόν τον ρυθμίζει και μόνο, όταν φτάσει στο τέρμα διαπιστώνει ότι ήταν έρμαιο της Μοίρας. Τα χέρια, όμως, της Μοίρας είναι στο Σοφοκλή τόσο μακριά, ωσάν εξαϋλωμένα, ώστε ο άνθρωπος αισθάνεται ελεύθερος να χαρεί τη ζωή του. Ακόμα κι όταν ο ήρωας εγκλωβιστεί στο τραγικό αδιέξοδο, παραμένει πάντοτε κύριος της δικής του αντίδρασης. Η τραγωδία του «Αίαντα» εκκινεί από το σημείο όπου η Ειμαρμένη έχει επιτελέσει το έργο της· και η απάντηση του ήρωα στο αδιέξοδο, όπου έχει παγιδευτεί είναι ο εκούσιος θάνατός του. Η τραγωδία εν γένει προσδιορίζεται περισσότερο από τη φύση των ερωτημάτων που θέτει παρά από τη φύση των απαντήσεων που δίνει.

²⁴⁴ Ό.π. σελ.197.

²⁴⁵ Σοφοκλής Οιδίπους Τύραννος, ό.π. σελ.164-165.

²⁴⁶ Μυρσίνη Παπαδημητρίου-Κλεάνθους, Το Αρχαίο Δράμα, Αθήνα: Εκδ. Gutenberg, 1980, σελ.52-53.

4.2. ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

Οι αρχαίοι ελληνικοί μύθοι, ως πρώτη ύλη της πλοκής της τραγωδίας, βρίθουν από φρικαλέα γεγονότα· κι ενώ θα περίμενε κανείς ότι η τραγωδία θα πραγματευόταν τους μύθους αυτούς αποχρωματίζοντας την ένταση της βίας, τουναντίον παρατηρούμε ότι η τραγωδία επέμεινε ακριβώς στην ωμότητα, αγγίζοντας τις πιο ευαίσθητες χορδές του ανθρώπου²⁴⁷. Ο οίκος των Λαβδακιδών, όπως εξάλλου και εκείνος των Ατρείδων, εμπεριέχει μια σειρά φρικτών εγκλημάτων. Ειδικότερα, το προπατορικό αμάρτημα του Οιδίποδα (το πάθος του πατέρα του Λαίου για τον νεαρό Χρύσιππο) οδηγεί τον τραγικό ήρωα να προσκρούσει σε όλες τις φυσιολογικές σχέσεις που ενυπάρχουν στο εσωτερικό μιας οικογένειας. Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί και ιδίως ο Σοφοκλής παρουσιάζουν μέσω των οριακών αυτών περιπτώσεων μύχιες σκέψεις και επιθυμίες, ζώδη ένστικτα, τα οποία ενεργοποιούν πάραυτα τα αισθητήρια των θεατών. Συγκεκριμένα, η φιγούρα του Οιδίποδα έχει περάσει από τον ψυχικό κόσμο της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας στο μυθικό κόσμο της σύγχρονης ψυχολογίας²⁴⁸.

4.2.1. «ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΣ» : ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ.

Ο Οιδίπους αφού έλαβε το χρησμό, ανέπτυξε μία τεράστια δύναμη αντίστασης. Υπό το βάρος του φόβου ακολούθησε το δρόμο της φυγής (στ.794-797), χωρίς να σκέπτεται λογικά. Μολονότι δεν έλυσε το ζήτημα της καταγωγής του, αποφάσισε να φύγει από την Κόρινθο, ωσάν να είχε λάβει καταφατική απάντηση στο ερώτημα αν ο Πόλυβος και η Μερόπη είναι οι φυσικοί του γονείς. Μια κίνηση, επομένως, στηριγμένη σε ψεύτικη και ανέλεγκτη γνωστική βάση τον ώθησε σε γρήγορες και ουσιαστικά παράλογες αποφάσεις (φυγή, φόνος Λαΐου και σύγκρουση με το τέρας της Σφίγγας)²⁴⁹.

²⁴⁷ Jacqueline de Romilly, Αρχαία Ελληνική Τραγωδία ό.π. σελ.183 επ..

²⁴⁸ Γιώργος Χουλιάρας, Οιδιπόδεια ποίηση, Θεατρογραφίες, Επιθεώρηση του Κέντρου σημειολογίας του θεάτρου, αρ.τχ.1, Μάρτιος 1998, Εκδ. Paulos, σελ.58.

²⁴⁹ Αυρήλιος Ευστρατιάδης, Ένας φωτισμός Οιδιπόδος Τυράννου, Ερμηνεία Φιλοκτήτη, Εκδ. Γρηγόρη, 1984, σελ.9.

Ωστόσο, κι ύστερα από πολλά χρόνια, στη δίνη της τραγικής αποκάλυψης, ο βασιλιάς Οιδίπους χρονοτριβούσε την κίνηση για αναγνώριση της ενοχής, ορμώμενος από μια μάταιη ελπίδα. Η ψυχολογική δικαιολόγηση της συμπεριφοράς του αυτής έγκειται στο ότι η ευτυχία του Οιδίποδα βασιζόταν στο ψέμα, ενώ η αλήθεια ήταν γι' αυτόν καταλυτική. Ο χρησμός στους Δελφούς, μολονότι δεν διευκρίνιζε τελεσίδικα το θέμα της καταγωγής του, ώθησε τον ήρωα στη φυγή, η οποία προκάλεσε την ενεργοποίηση δύο εσωτερικών του ορμών· η μια απώθησε στο υποσυνείδητο την αμφισβήτηση της καταγωγής και απελευθέρωσε την ψυχή από το άγχος εκείνο· η άλλη δυνάμωσε το νεύρο μίας εναντίωσης προς τη χρησμική ρήση τόσο, ώστε να ορθωθεί η ψυχή στη διάθεση μιας γενικότερης εναντίωσης, η οποία ήταν ικανή να αντιπαλέψει, ηρωϊκά μάλιστα, προς ό,τι καταγωγικά ξένο.

Η πρώτη ορμή συσκότισε πλήρως τα βαθύτερα περιεχόμενα της συνείδησης και η δεύτερη τον εξώθησε στην ύβριν, ώστε να μην υποπτευθεί καν την τρομακτική σημασία που είχαν γι' αυτόν τα γεγονότα που ακολούθησαν²⁵⁰. Ο φόνος του Λαΐου στο τρίστρατο της Δαύλειας εξηγείται από ψυχολογική άποψη με την διπλή δυναμική ορμή του Οιδίποδα. Η ευθιξία σε συνδυασμό με την κατάσταση άμυνας δεν αρκούν, ώστε να δικαιολογήσουν λογικά ή ηθικά την πράξη αυτή. Η ευθύνη του Οιδίποδα ως προς το φόνο είναι βαρύτερη από εκείνη για τη φυγή του, αφού για τη φυγή του υπεύθυνος φαίνεται ο θεός, ο οποίος ενστάλαξε στη ζωή του τον τρόπο, ενώ ως προς τον φόνο λειτούργησε η φυσική και ομαλή αντίδραση μίας ελεύθερης ψυχής που δεν έλαβε υπ' όψιν της τίποτα πέρα από την ανάγκη για άμυνα, αντεπίθεση και νίκη.

Η νίκη αυτή του Οιδίποδα στο τρίστρατο, μολονότι ήταν συνώνυμη με τη σωτηρία του από τον κίνδυνο θανάτου δεν δημιουργήσε στον Οιδίποδα αίσθημα χαράς, τουναντίον μάλιστα, κι αυτό διότι άρχισαν να εμφανίζονται αμείλικτα τα ερωτηματικά· η ταυτότητα των θυμάτων, η κατεύθυνση του τραγικού ήρωα, η ανάγκη επιβεβαίωσης ή μη της φυσικής του ταυτότητας από τους Πόλυβο και Μερόπη, προτού αποφασίσει να απομακρυνθεί δια παντός από την Κόρινθο. Δύο αντικρουόμενες φωνές τον καθοδηγούν· η μία τον οδηγεί στην Κόρινθο και η άλλη στη Θήβα. Αν επέστρεφε στην Κόρινθο θα αντιμετώπιζε την προφητική φωνή του μαντείου με τη λογική και την αρετή της ανδρείας, που λίγο

²⁵⁰ Ο.π. σελ. 10 επ..

ενωρίτερα επέδειξε. Αν κατευθυνόταν στη Θήβα, καθ' οδόν θα αποδείκνυε την ευφυΐα, την αρετή και την ανδρεία του βγαίνοντας νικητής μαχόμενος με τους ανθρώπους, όπως με τον Λαίο, αλλά και εν δυνάμει με τους θεούς.

Εν τέλει, ο Οιδίπους επέλεξε να κατευθυνθεί προς τη Θήβα έχοντας επηρεαστεί έντονα από το χρησμό· μάλιστα, δεν πάλεψε με το αίσθημα του φόβου, αλλά το διατηρούσε μέσα καταπιεσμένο. Η εσωτερική αυτή σχέση δημιούργησε και πάλι την ανάγκη μιας ισχυρής εναντίωσης, εν προκειμένω προς τη Σφίγγα. Ο Κρέων, ως προσωρινός βασιλιάς, είχε διακηρύξει ότι ο λύτης του αινίγματος της Σφίγγας θα γινόταν ο μετέπειτα βασιλιάς των Θηβών· ωστόσο, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ο Οιδίποδας ήταν ενήμερος γι' αυτό, δεδομένου ότι ήταν οδοιπόρος και λίγη ενημέρωση θα μπορούσε να έχει ως προς τα τεκταινόμενα στην πόλη των Θηβών. Το εξωτερικό κίνητρο της αναμέτρησης του Οιδίποδα με το μαντικό τέρας, τη Σφίγγα, δεν μας ενδιαφέρει εν προκειμένω· για τον Οιδίποδα ιδιαίτερα σημαντική ήταν μία νίκη εναντίον μίας θεϊκής ύπαρξης, όπως η Σφίγγα, όπου για εκείνον εξέφραζε τον εσωτερικό του φόβο από το εντελώς προσωπικό του θέμα. Η απάντηση του Οιδίποδα στο αίνιγμα της Σφίγγας «ἄνθρωπον κατέλεξας» έχει διττό νόημα²⁵¹. Ο ήρωας, ως λύτης του αινίγματος και μετέπειτα ελευθερωτής της πόλης, εξαιτίας της μοναδικής του ικανότητας και ευστροφίας αυτής, παγιδεύεται στα δίχτυα του πεπρωμένου, τα οποία λυσσαλέα προσπαθεί να αποφύγει. «Ἀνθρωπον κατέλεξας» αναφωνεί θριαμβευτικά και δεν συνειδητοποιεί ότι την ίδια στιγμή αναγνωρίζει πως αυτός, ο Οιδίποδας, ο άνθρωπος, είναι το ὄν που στηρίζεται σε δύο, τρία και τέσσερα πόδια ταυτόχρονα, καταργώντας τα σύνορα που χωρίζουν τις διαδοχικές γενεές, ο ίδιος που μόλις πριν έγινε φονιάς του πατέρα του Λαΐου²⁵². Ως μεγαλύτερη αμαρτία του Οιδίποδα θεωρείται ο γάμος με τη μητέρα του Ιοκάστη, καθώς και η τεκνοποιία τους. Ωστόσο, ένας άνθρωπος εξόχως ευφυής, ο οποίος έλυσε το αίνιγμα της Σφίγγας, είναι άξιο απορίας πως δεν υποπευθθηκε τις εχθρικές βουλές του Απόλλωνα εις βάρος του, έχοντας μάλιστα στοιχεία που θα έπρεπε να τον προβληματίζουν.

²⁵¹ Μιχάλης Κωνσταντόπουλος, Το θέατρο του Ασυνειδήτου – Η ψυχανάλυση στο φώς της τραγωδίας, Εκδ.Εξάντας, 1990, σελ.79.

²⁵² Επιπλέον, σύμφωνα με τον Diel, «αξιοσημείωτο είναι πως στο αίνιγμα της Σφίγγας ο άνθρωπος θεωρείται ζώο. Η αποπνευματωμένη αποκτήνωση αναγκάζει τον άνθρωπο να οπισθοδρομεί προς το ζώο». Βλ. Paul Diel, Ο συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία, Μτφ.:Ιουλιέττα Ράλλη, Καίτη Χατζηδήμου, Αθήνα, Εκδ. Χατζηνικολή, 1996, σελ.159.

Λόγω του χρησμού ο Οιδίπους αποφασίζει να μην επιστρέψει στην Κόρινθο. Υπέπεσε, όμως, σε ένα λογικό λάθος· η αμφισβήτηση των γονιών του δεν έθετε αμφισβήτηση και ως προς την πατρίδα του, δηλαδή αν δεν ήταν τέκνο του βασιλικού ζεύγους της Κορίνθου, σίγουρα θα ήταν τέκνο κάποιου άλλου Κορίνθιου; Το πρωταρχικό αυτό λογικό λάθος νομιμοποίησε, τρόπον τινά, το φόνο του Λαΐου σε σχέση με το χρησμό, αφού ο Οιδίποδας έχοντας στο νου του ότι είναι Κορίνθιος στην καταγωγή, είτε τέκνο του Πόλυβου είτε άλλου Κορίνθιου, μπορούσε να σκοτώσει οποιονδήποτε δεν ήταν Κορίνθιος. Ο αυτοεξόριστος ήρωας επιτιθέμενος στους ανθρώπους εκείνους στο τριόστρατο προκάλεσε υβριστικά το θεό, πιστεύοντας ότι με την ηρωϊκή του πράξη εξευτελίζει το πρώτο σκέλος του χρησμού· έπειτα εξολοθρεύοντας τη Σφίγγα σημείωσε μια δεύτερη νίκη, εναντίον μίας σκληρής θεότητας, αντιστοιχης του θεού Απόλλωνα. Σε πείσμα μάλιστα του τελευταίου, ο ήρωας συνήψε γάμο με τη βασίλισσα Ιοκάστη, η οποία ηλικιακά θα μπορούσε να είναι μητέρα του, όμως κατ' εκείνον και προς μεγάλη απογοήτευση του Απόλλωνα δεν ήταν.

Οι νίκες αυτές του Οιδίποδα, από τους Δελφούς ως και τη Θήβα, τον οδήγησαν από την ασημότητα στη δόξα και από τον τρόμο και τη δυστυχία στη θέση ενός λαϊκού σωτήρα και στο θρόνο ενός ευτυχισμένου βασιλιά. Επομένως, ο Οιδίποδας αποδεικνύεται ότι έχει το νόμιμο δικαίωμα να ενεργήσει για λογαριασμό του θύματος του φόνου. Θεωρεί ότι, αν και δεν είναι εξ αίματος συγγενής του αποθανόντος, διαθέτει τις ίδιες σχεδόν προϋποθέσεις με έναν εξ αίματος, αφού : α) διαδέχθηκε το Λάιο στα βασιλικά του καθήκοντα, β) συνήψε γάμο με τη χήρα του Λαΐου και γ) τα τέκνα του Οιδίποδα και του Λαΐου θα ήταν αδέρφια, αν ο τελευταίος δεν πέθαινε άκληρος²⁵³. Ο Οιδίποδας, στην άνοδο και την πτώση του, συνδέθηκε με την συμφορά που έπληξε τη Θήβα σε δύο χρονικές περιόδους, την εποχή της Σφίγγας και την εποχή του λοιμού. Κι ενώ η Σφίγγα ήταν ένα εξωτερικό κακό, ο λοιμός, ως μάστιγα, ως εσωτερικό

²⁵³ Ο Mac Dowell υποστηρίζει ότι ενώ για τους συγγενείς του θύματος η υποβολή δίωξης κατά του δολοφόνου ήταν υποχρεωτική, για τους μη συγγενείς ήταν δυνητική. Εξάλλου, η αμέλεια των εξ αίματος συγγενών να κινήσουν τη διαδικασία εναντίον του δολοφόνου δεν λογιζόταν μόνο πράξη άτιμη, αλλά και μπορούσε σύμφωνα με το αττικό δίκαιο να επισύρει την καταγγελία και την καταδίκη των εξ αίματος συγγενών για παραμέληση καθήκοντος. Βλ. R. Dawe, ό.π. σελ. 137, 159. Επίσης, βλ. D. Mac Dowell, Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, Μτφ.: Γιώργου Μαθιουδάκη, Β' Έκδοση, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1988, σελ. 84 επ.

κακό, απειλούσε την ίδια τη ζωή των Θηβαίων, οι οποίοι αλλόφρονες επεδίωκαν να βρουν τη σωτήρια λύση²⁵⁴.

Η εποχή της Σφίγγας τον έφερε έξω από τα σύνορα της Θήβας ως μέλλοντα σωτήρα με πραγματικό υπόβαθρο μία ενοχή· τον ακούσιο φόνο του πατέρα του Λαίου. Η εποχή του λοιμού τον βρίσκει στην εξουσία και με απaráβατη, δηλωμένη υπόσχεση για μια νέα σωτηρία της πόλης με πραγματικό υπόβαθρο, ότι στο πρώτο του αμάρτημα προσέθεσε και το γάμο με τη μητέρα του και την απόκτηση μαζί της τεσσάρων τέκνων.

Από κοινωνιολογική έποψη, τα αμαρτήματα αυτά αποδεικνύουν ότι ο σωτήρας Οιδίποδας δεν διέθετε εξ αρχής τις προϋποθέσεις για σταθερές λύσεις ως εκέγγυα της ευημερίας του Θηβαϊκού λαού. Η λύτρωση και η προσωρινή ανακούφιση, ως απότοκα του γκρεμίσματος της Θήβας, δεν δύνανται να αποτελέσουν εφελκύριο για πραγματική πρόοδο. Ακόμα και όταν αποκαλύπτονται όλα, ο Οιδίπους απαγγέλλει όχι την κατηγορία του αιμώρητου ενόχου, αλλά την απολογία του τιμωρημένου αθώου (στ.1329-1335/1349-1355). Μεγάλος ένοχος είναι ο Άνθρωπος²⁵⁵, που η Μοίρα τον καταδίκασε και ο θεός απήγγειλε την καταδίκη, διότι ο ίδιος προαποφάσισε, παρά τις φαινομενικές εναντιώσεις που το κράτος του φόβου δημιούργησε, την απώτατη ήττα και καταδίκη του, χωρίς να το αντιληφθεί ποτέ, ούτε κατά την αποκάλυψη της τραγικής αλήθειας, ούτε κατά την εκτέλεση της αυτοτιμωρίας του, ούτε κατά την μετέπειτα ύπαρξή του.

4.2.2. Ο ΟΙΔΙΠΟΥΣ ΜΕΤΑΞΥ ΣΟΦΟΚΛΗ ΚΑΙ FREUD.

Κατά τον Freud, ο Οιδίπους Τύραννος μας συγκινεί όσο ακριβώς συγκινούσε και τους Αθηναίους πολίτες του 5^{ου} π.χ. αιώνα, όχι γιατί ενσαρκώνει, όπως πίστευε κανείς ως τότε, μια τραγωδία του μοιραίου που αντιτάσσει τη θεϊκή παντοδυναμία στη μεμψίμοιρη ανθρώπινη θέληση, αλλά γιατί η μοίρα του Οιδίποδα είναι τρόπον τινά η δική μας μοίρα, αφού φέρουμε

²⁵⁴ Ευστρατιάδης, ό.π. σελ.16.

²⁵⁵ Ό.π. σελ.19.

την ίδια κατάρα που πρόφερε ο χρησμός εναντίον του²⁵⁶. Ο φόνος του Λαΐου και ο γάμος με την Ιοκάστη αποτελούν εκπλήρωση της επιθυμίας της παιδικής μας ηλικίας. Σε κάθε σημείο, επομένως, η τραγωδία μπορεί να συγκριθεί με την ψυχανάλυση: ανασηκώνοντας το πέπλο που κρύβει από τον Οιδίποδα το ίδιο του το πρόσωπο, εκείνο του πατροκτόνου και του αιμομίκτη, μας αποκαλύπτει το δικό μας εαυτό. Το υλικό της τραγωδίας είναι τα όνειρα που ο καθένας μας έχει δει· το νόημά της αποκαλύπτεται στον τρόμο και την ενοχή που μας πνίγουν, όταν, κατά την αμείλικτη εξέλιξη του δράματος, οι παλιές μας επιθυμίες να σκοτώσουμε τον πατέρα μας και να σμίξουμε με τη μάνα μας ξαναπροβάλλουν στη συνείδησή μας.

«Η άγνοια του Οιδίποδα», η οποία αντιστοιχεί στην απώθηση όλων των επίμεμπτων αισθημάτων προς τους γονείς στο ασυνείδητο, σύμφωνα με τον Freud²⁵⁷, «αποτελεί σωστή απεικόνιση του γεγονότος ότι ολόκληρο το σύμπαν καταποντίζεται στο ασυνείδητο δυνάμει της «παιδικής αμνησίας», η οποία αντιστοιχεί προς την καλούμενη «λανθασμένη περίοδο» μεταξύ του 6^{ου} και 13^{ου} έτους της ηλικίας, οπότε οι ενστικτώδεις ωθισμοί καλιναγωγούνται χάρη στους περιορισμούς που επιβάλλει η κοινωνία δια μέσου της διαπαιδαγώγησης και της αγωγής. Ο χρησμός του μαντείου των Δελφών, που θα περίμενε κανείς να κηρύξει αθώο τον ήρωα (δεδομένου ότι δεν ενήργησε εσκεμμένως), αποτελεί αναγνώριση του γεγονότος ότι το πεπρωμένο- που υποχρεώνει όλα τα παιδιά να περάσουν από το Οιδιπόδειο ψυχοσύμπλεγμα- «φυγείν αδύνατον».

Στην πραγματεία του Freud ως προς το μύθο του Οιδίποδα εμφανίζεται συχνά και το όνειρο ως παράγοντας και έκφραση της ψυχοσύνθεσης. Προς επίρρωση των ισχυρισμών αυτών παραθέτουμε τους στίχους 979-983²⁵⁸:

*«εἰκὴ κράτιστον ζῆν, ὅπως δύναιτό τις.
σὺ δ' εἰς τὰ μητρὸς μὴ φοβοῦ νυμφεύματα·
πολλοὶ γὰρ ἤδη κὰν ὀνείρασιν βροτῶν
μητρὶ ξυνηυνάσθησαν. ἀλλὰ ταῦθ' ὅτω
παρ' οὐδέν ἐστι, ῥᾶστα τὸν βίον φέρει»*

Μτφ. «Το καλύτερο είναι να ζεί κανείς χωρίς σχέδιο,

²⁵⁶ J.P. Vernant-P. Vidal-Naquet, Ο Οιδίποδας χωρίς σύμπλεγμα (εισήγηση), Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα, Μτφ.: Στέλλα Γεωργούδη, Αθήνα: Εκδ. Κέδρος, 1974, σελ.106.

²⁵⁷ Δημ. Κουρέτας, Ο Μύθος του Οιδίποδος – Πώς και διατί τον διασκεύασε δια το θέατρον ο Σοφοκλής και πως και διατί τον ερμήνευσε ψυχαναλυτικῶς ο Freud, Ανάτυπο εκ του επιστημονικού περιοδικού «Ακαδημαϊκή Ιατρική», Αθήνα, 1961, σελ.6.

²⁵⁸ Σοφοκλής, Οιδίπους Τύραννος, ό.π., σελ.124-125.

*όπως μπορεί. Κι εσύ μη φοβάσαι τις παντρειές
με τη μητέρα σου· γιατί πολλοί άνθρωποι μέχρι
σήμερα και στα όνειρά τους πλάγιασαν με τη
μητέρα τους· αλλά όποιος δεν δίνει σημασία
σ' αυτά πολύ άνετα περνά τη ζωή του».*

Κατά τον Freud, οι στίχοι αυτοί στηρίζουν άμεσα την ψυχαναλυτική ερμηνεία. Η Ιοκάστη εκφράζει την άποψη της αυτή στο πλαίσιο συζήτησης με τον Οιδίποδα ως προς την πίστη που πρέπει να δίνει κανείς στους χρησμούς. Σύμφωνα με το Δελφικό χρησμό, ο Οιδίπους θα μοιραστεί το κρεβάτι με τη μάνα του. Ωστόσο, ο ήρωας δεν είναι ο μόνος που δέχθηκε αυτό το θεόσταλτο σημάδι. Η Ιοκάστη θεωρεί ότι αυτό το σημάδι, είτε δεν λέει κάτι που οι άνθρωποι να μπορούν να ερμηνεύσουν (στ.709) είτε πρόκειται για κάποιο μάλλον ευνοϊκό γεγονός²⁵⁹. Ο Σοφοκλής προφανώς χρησιμοποιεί το επεισόδιο του Ιππία, όπως το παρουσιάζει ο Ηρόδοτος²⁶⁰. Ο μαθητευόμενος τύραννος Ιππίας κατευθυνόμενος προς την Αθηνά με σκοπό να επανακτήσει την εξουσία με την υποστήριξη του περσικού στρατού, ονειρεύεται πως σμίγει με τη μάνα του. Αμέσως, επομένως, συμπεραίνει περικοιάρης ότι η προσπάθειά του θα ήταν τελεσφόρος. Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι το όνειρο της ένωσης με τη μάνα έχει διττό συμβολισμό: αν υποθέσουμε ότι η μάνα ταυτίζεται με τη γη, που όλα τα γεννά και εκεί όλα ξαναγυρίζουν, είτε συμβολίζει το θάνατο, είτε την κατοχή του εδάφους, την κατάκτηση της εξουσίας. Στο συμβολισμό αυτό δεν υπάρχει ίχνος Οιδιπόδειου άγχους ή ενοχής²⁶¹.

Με τα λόγια αυτά της Ιοκάστης, ο Σοφοκλής εκφεύγει του αρχαϊκού μύθου· ως προψυχαναλυτικός ψυχίατρος, ο Σοφοκλής εμφανίζεται να ασπάζεται αυτά που μεταγενέστερα διετύπωσε ο Freud. Ωστόσο, όποιος δεν δίνει σημασία στα σημάδια αυτά, κατά τον Σοφοκλή, θα ζήσει καλύτερα και πιο ευτυχημένα.

Ο Freud θεωρούσε την τραγωδία του Σοφοκλή «Οιδίπους Τύραννος» τραγωδία της Μοίρας²⁶². Η εντύπωση που προκαλούσε στο θεατή πήγαζε από την έντονη αντίθεση ανάμεσα στην πανίσχυρη βούληση των θεών και στις

²⁵⁹ J.P. Vernant-P. Vidal-Naquet, ό.π., σελ.134.

²⁶⁰ Ηρόδοτου, Αλικαρνασσεώς Ιστορίαι, Μτφ: Β. Τάσσου Τόμος Ε', Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Αθήνα, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, σελ.66.

²⁶¹ J.P. Vernant-P. Vidal-Naquet, ό.π., σελ.134-135.

²⁶² Κουρέτας, ό.π., σελ.11.

μάταιες προσπάθειες του ανθρώπου· ο θεατής θα έπρεπε να διδάσκεται την υποταγή στη θεία βούληση και τη δική του αδυναμία. Το σφάλμα του Οιδίποδα αποκαλύπτεται, απώτερος σκοπός, όμως, αυτής της αποκάλυψης είναι η ενδοσκόπηση του εαυτού μας και η αναγνώριση των παρορμήσεων αυτών, οι οποίες, αν και απωθημένες, υπάρχουν πάντα. Το σφάλμα, όμως, του Οιδίποδα σχετίζεται με το εναγώνιο ερώτημα, το οποίο εκφράζεται μέσω της τραγωδίας, κατά πόσον ο άνθρωπος είναι η πηγή των πράξεών του²⁶³. Η αυτενέργεια του ανθρώπου ως ενεργητή τίθεται υπό έντονη αμφισβήτηση· η πράξη φωτίζει τη φύση του ενεργητή και όχι το αντίστροφο, αφού όμως με τον ένα ή τον άλλο τρόπο έχει αποκαλυφθεί το αυθεντικό της νόημα. Σε αντίθεση με το έπος και τη λυρική ποίηση, όπου ποτέ ο άνθρωπος δεν παρουσιάζεται ως ενεργητής, η τραγωδία αμέσως τοποθετεί τον άνθρωπο στο σταυροδρόμι της δράσης, μπροστά σε μια απόφαση που τον δεσμεύει ολόκληρο²⁶⁴. Η αναπόφευκτη, όμως, αυτή εκλογή τελείται σ' ένα κόσμο σκοτεινών και διφορούμενων δυνάμεων, έναν διχασμένο κόσμο, όπου μια δικαιοσύνη αντιπαλεύει μίαν άλλη δικαιοσύνη, ένας θεός έναν άλλο θεό, όπου το δίκαιο δεν είναι ποτέ σταθερό, αλλά μετατοπίζεται, πολλάκις μάλιστα μεταμορφώνεται στο αντίθετό του. Ο άνθρωπος έχει την πεποίθηση ότι διαλέγει το καλό και υποστηρίζει με σθένος την εκλογή του· τελικά, όμως, έχει διαλέξει το κακό κι από το μίasma του αμαρτήματος που τέλεσε αποκαλύπτεται πως είναι ένας εγκληματίας.

Το πολύπλοκο αυτό παιχνίδι των συγκρούσεων, των αντιστροφών και των αντιλογιών κατανοείται εναργέστερα μέσω ορισμένων τραγικών διαστάσεων ή εντάσεων²⁶⁵: εντάσεις στο λεξιλόγιο, όταν οι ίδιες λέξεις παίρνουν αντίθετο νόημα, όταν εκφέρονται από τους υποκριτές που τις μεταχειρίζονται σύμφωνα με τις διαφορετικές σημασίες της θρησκευτικής, νομικής, πολιτικής και κοινής γλώσσας· ένταση στον πυρήνα του τραγικού προσώπου, που άλλοτε τοποθετείται σ' ένα μακρινό μυθικό παρελθόν, ενσάρκωση όλης της ύβρεως των παλιών βασιλιάδων του μύθου, κι άλλοτε στη σύγχρονη εποχή, ως ένας αθηναίος αστός στο σύγχρονό του περιβάλλον· ένταση στον πυρήνα της κάθε πράξης, η οποία εκτυλίσσεται αφ' ενός στο επίπεδο της ανθρώπινης

²⁶³ J.P. Vernant-P. Vidal-Naquet, ό.π., σελ.109.

²⁶⁴ Ο.π., σελ.112 επ.

²⁶⁵ Ο.π.

καθημερινής ζωής, αφ' ετέρου στο επίπεδο των σκοτεινών θρησκευτικών δυνάμεων που ζουν μέσα στο σύμπαν. Η ύπαρξη τραγικής συνείδησης προϋποθέτει την πλήρη διάκριση των δύο επιπέδων, του ανθρώπινου και του θεϊκού. Ο κατ' εξοχήν χώρος της τραγωδίας βρίσκεται σ' αυτή τη συνοριακή περιοχή, όπου οι ανθρώπινες πράξεις διαρθρώνονται με τις θεϊκές δυνάμεις, κι όπου φανερώνουν το πραγματικό τους νόημα- το οποίο αγνοούν και οι ίδιοι οι ενεργητές της πράξεως- εισχωρώντας έτσι σε μια τάξη που ξεπερνά τον άνθρωπο και του ξεφεύγει.

Κι ενώ ο Freud υπεραπλούστευσε όλη την ελληνική μυθολογία σ' ένα ιδιαίτερο μυθικό σχήμα –το σχήμα του Οιδίποδα-, ολόκληρη την τραγική παραγωγή σ' ένα μόνο έργο- και δη σ' ένα μεμονωμένο στοιχείο του μύθου-, η πλειοψηφία των μελετητών τάσσεται υπέρ της άποψης ότι η ανάλυση κάθε τραγικού έργου απαιτεί το σεβασμό όλων των επιπέδων της τραγωδίας με τις συνδέσεις και τις αντιθέσεις της.

Η τραγωδία «Οιδίπους Τύραννος» για πολλούς μελετητές αποτελεί το πεδίο αναλύσεων, συζητήσεων και συγκρούσεων²⁶⁶. Αρκετά είναι τα χωρία που παρέχουν γόνιμο έδαφος για επιστημονικές διαφωνίες, αλλά και για εφαρμογή των σύγχρονων πλέον όρων της ψυχολογίας. Στους στίχους 774-793, ο Οιδίποδας εξηγεί στην Ιοκάστη το περιστατικό με το μεθυσμένο στην Κόρινθο που τον αποκάλεσε νόθο. Το χωρίο αυτό, ερμηνευόμενο με όρους της ψυχολογίας του βάρους²⁶⁷, μπορεί να ανατρέψει την ειλικρίνεια των διαβεβαιώσεων του Οιδίποδα σχετικά με την καταγωγή του από τον Πόλυβο και Μερόπη. Ωστόσο, η παρεμβολή του επεισοδίου αυτού από το Σοφοκλή εξυπηρετεί κατ' αρχήν αισθητικές αλλά και δραματουργικές ανάγκες. Η αποκάλυψη της πραγματικής καταγωγής του Οιδίποδα δεν δύναται να εμφανιστεί σαν ξαφνική κι απρόσμενη αποκάλυψη, αλλά χρειάζεται προετοιμασία του κατάλληλου εδάφους. Επιπλέον, το επεισόδιο αυτό εξυπηρετεί και μία θρησκευτική ανάγκη. Ο χρησμός²⁶⁸ στις τραγωδίες είναι

²⁶⁶ Μολονότι ακόμα και σήμερα η τραγωδία «Οιδίπους Τύραννος» συγκαταλέγεται στις καλύτερες τραγωδίες, προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι δεν είχε κερδίσει το πρώτο βραβείο όταν εδιδάχθη. Κατά πάσα πιθανότητα τα υπόλοιπα έργα της τετραλογίας ήταν αισθητά κατώτερα, γεγονός που έπαιξε ρόλο στη συνολική αξιολόγηση. Βλ. Horst Dieter Blume, Εισαγωγή στο αρχαίο θέατρο, Μτφ.: Μαρία Ιατρού, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1993, σελ. 61.

²⁶⁷ Ό.π., σελ. 126.

²⁶⁸ Ο Σοφοκλής χρησιμοποιεί κατά κόρον τους χρησμούς στα έργα του και γιατί έχει μια θρησκευτική πίστη για τη σημασία τους και γιατί τους αντιμετωπίζει ως ένα είδος τεχνικής. Στις τραγωδίες «Τραχίνιαι»,

πάντοτε αινιγματικός και μυστηριώδης, πλην όμως ποτέ δεν είναι ψεύτικος. Ο Απόλλωνας δεν εξαπάτησε τον Οιδίποδα, απλώς δεν απάντησε στο ερώτημα του τελευταίου ως προς τους πραγματικούς του γονείς. Η προφητεία του θεού για το φόνο και την αιμομιξία δεν έδωσαν απάντηση στο πρόβλημα της καταγωγής, επομένως η ευθύνη παρερμηνείας του χρησμού βαρύνει τον τραγικό μας ήρωα. Μολονότι ο Οιδίποδας είναι ικανός να λύσει το αίνιγμα της Σφίγγας, καταφέρνει να λύσει το αίνιγμα της δικής του καταγωγής, αλλά και του φόνου του Λαΐου καθυστερημένα, αφού πρώτα έχει βιώσει τόσες ψυχικές μεταπτώσεις. Αν δεχθούμε ότι ο Οιδίποδας πραγματικά αγνοεί την αληθινή του καταγωγή και πιστεύει πραγματικά, όπως το βεβαιώνει τόσες φορές, ότι είναι ο στοργικός και αγαπημένος γιός των ηγεμόνων της Κορίνθου, τότε καθίσταται φανερό ότι ο ήρωας του «Οιδίποδα Τυράννου» δεν έχει το παραμικρό οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Βέβαιο πάντως είναι ότι, αν ο Freud δεν είχε μελετήσει την τραγωδία του Οιδίποδα, η οικοδόμηση της ψυχαναλυτικής θεωρίας θα είχε ακολουθήσει διαφορετικές ατραπούς²⁶⁹.

«Οιδίπους Τύραννος», «Οιδίπους επί Κολωνώ» και «Φιλοκτήτης», οι χρησμοί αποτελούν κίνητρο δράσης και επιβοηθούν στην εξέλιξη της πλοκής. Βλ. Δόλια, ό.π. σελ. 89.

²⁶⁹ Γιάννης Παπαδάτος, Ο Μύθος του Οιδίποδα: Θεατρικός Μύθος ή Ψυχαναλυτική Αλήθεια; (εισήγηση), Τα αινίγματα της Σφίγγας ή ο Οιδίπους ως διακείμενο, Θεατρική Έρευνα 5, επιμέλεια:Θόδωρος Γραμματάς, Αθήνα: Εκδ. Τολίδη, 1996, σελ.53.

5. Η ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΩΣ ΑΠΟΤΟΚΟ ΤΟΥ ΠΟΙΗΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ-ΑΝΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΪΚΩΝ ΑΥΤΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ.

5.1.ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ: Ο ΦΟΝΟΣ ΤΟΥ ΛΑΪΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΙΔΙΠΟΔΑ.

Ο φόνος του Λαΐου από τον Οιδίποδα είναι κατά πάσα πιθανότητα ο πιο διάσημος στην παγκόσμια φιλολογία· ο Οιδίπους, ένας ασήμαντος Έλληνας προϊστορικός βασιλιάς έμελλε να περάσει στην αιωνιότητα, όχι μόνο λόγω της σύνδεσης του από τον Sigmund Freud με τις σύγχρονες ψυχαναλυτικές θεωρίες, αλλά κυρίως λόγω των καίριων νομικών ζητημάτων, τα οποία τίγονται με το μύθο αυτό του Οιδίποδα. Σε όλες τις τραγωδίες, το ζήτημα της αιτιότητας έχει εξέχουσα θέση. Η εκτύλιξη της δράσεως αποτελείται από «μία άλωσιν αιτίων και αιτιατών, από μίας αρχικής παραβάσεως ενός δικαϊκού κανόνος μέχρι των απώτερων συνεπειών της²⁷⁰». Οι μελετητές στο μύθο του Οιδίποδα βρήκαν πρόσφορο έδαφος για τη συζήτηση ως προς τον προσδιορισμό του δικαίου και του αδικού, καθώς και την οριοθέτηση της ενοχής του ατόμου για τις πράξεις του. Η διήγηση του ίδιου του δράστη του φόνου είναι ιδιαίτερα γλαφυρή (στ.800-813)²⁷¹:

«τριπλῆς
ὄτ' ἤ κελεύθου τῆσδ' ὁδοιπορῶν πέλας,
ἐνταῦθά μοι κῆρύξ τε καπὶ πωλικῆς
ἀνὴρ ἀπήνης ἐμβεβώς, οἶον σὺ φῆς,
ξυνηγντίαζον· κὰξ ὁδοῦ μ' ὃ θ' ἠγεμὼν
αὐτός θ' ὁ πρέσβυς πρὸς βίαν ἤλαυνέτην.
κὰ γὰρ τὸν ἐκτρέποντα, τὸν τροχηλάτην,
παίω δι' ὀργῆς· καὶ μ' ὁ πρέσβυς ὥς ὀρᾶ,
ὄχον παραστείχοντα τηρήσας, μέσον
κάρα διπλοῖς κέντροισί μου καθίκετο.
οὐ μὲν ἴσῃ γ' ἔτισεν, ἀλλὰ συντόμως
σκήπτρῳ τυπεῖς ἐκ τῆσδε χειρὸς ὕπιος

²⁷⁰ Φώτιος Κατζούρος, Αἴτιος, Αἰτία, Αἴτιον εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν δίκαιον (εἰσήγησις), Αἴτιο, Αἰτιότης καὶ Δίκαιο, Πεπραγμένα τῆς Ἑλληνικῆς Εἰσισημίας Δικαιοφιλοσοφικῆς καὶ Δικαιοῖστορικῆς Ἑρεῦνης, Ἀθήνα, 2003, σελ.281.

²⁷¹ Σοφοκλῆς, Οἰδίπους Τύραννος, ὁ.π. σελ.106-109.

μέσης ἀπήνης εὐθὺς ἐκκυλίνδεται·
κτείνω δὲ τοὺς ξύμπαντας»

Μτφ. «ὅταν πεζοπορώντας ἔφτασα κοντά
σ' ἐκεῖνο το τρίστρατο, ἐκεῖ με
συνάντησαν ἕνας κήρυκας κι ἕνας
ἄνδρας ἀνεβασμένος σ' ἄμαξα,
που την ἔσερναν νεαρά ἄλογα, σαν
αὐτόν που λες εσύ· και προσπαθούσαν
να με βγάλουν με τη βία ἀπὸ το δρόμο
και ο οδηγός, που ἔσερνε τα ἄλογα της
ἄμαξας, κι ο ἴδιος ο γέρος. Κι ἐγὼ ἐκείνον
που πῆγαινε να με σπρώξει, τον αμαξά
δηλαδή, χτυπάω με οργή· και ο γέρος,
καθὼς με βλέπει, παραφυλάει να πλησιάσω
και ἀπ' την ἄμαξα με χτυπά στη μέση του
κεφαλίου μου με το διπλό του μαστίγιο.
Ὅμως δεν του ἀνταπέδωσα το ἴδιο χτύπημα,
ἀλλὰ ἀμέσως με αὐτό ἐδῶ το χέρι τον χτύπησα
με το ραβδί μου και ἐκεῖνος πέφτοντας ἀπὸ την
ἄμαξα κυλίστηκε ἀνάσκελα ἐξω· και σκοτώνω
και τους ἄλλους ὅλους».

Τα προεκτεθέντα γεγονότα που σχετίζονται με το φόνο, θέτουν τα εξῆς ζητήματα ἀξιολόγησης²⁷²:

α) Ο Οιδίπους δεν εἶχε καν ἐνδεχόμενο δόλο, ὅταν τέλεσε την πατροκτονία, αφοῦ οὔτε ἔδρασε για να πραγματώσει την ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση του ἐγκλήματος, οὔτε το πρόβλεψε ὡς ἀναγκαῖα ἢ ἔστω ἐνδεχόμενη συνέπεια και το ἀποδέχθηκε (ἀρθρ.27 ΠΚ). Ο ἥρωας δεν γνώριζε ὅτι ἀνάμεσα στο πλῆθος αὐτὸ βρισκόταν ο πατέρας του, ἀλλὰ και οὔτε θα ἠθέλε ποτέ να τον σκοτώσει.

β) Η ἐνέργεια του Οιδίποδα διέπεται ἀπὸ «ἀπρομελέτητο δόλο» δηλαδή βρασμὸ ψυχικῆς ορμῆς· πράγματι, ἡ συμπλοκὴ του με τοὺς ἀκολουθοῦς του Λαῖου του δημιούργησε μια ἐντονη ψυχικὴ υπερδιέγερση. Η βία που ἀσκήθηκε τόσο ἀπὸ τον οδηγὸ ὅσο κι ἀπὸ τον γηραιὸ βασιλιά Λαῖο, εἶχε ὡς ἀπότοκο μια συναισθηματικὴ υπερένταση.

γ) Κατὰ πάσα πιθανότητα συντρέχει, ἐν προκειμένῳ, περίπτωσι γνήσιας ἁμυνας. Οἱ συνθήκες τέλεσης της πράξης ἀποκλείουν τον ἄδικο χαρακτήρα της

²⁷² Δεληκωστόπουλος, ὁ.π. σελ.166.

πράξης (άρθρ.22 ΠΚ), αφού η αίσθηση του κινδύνου που ένιωσε κατά τη συμπλοκή δεν καθιστά τελικά άδικη την πράξη του. Βέβαια, ο βαθμός επικινδυνότητας της επίθεσης καθορίζει και το αναγκαίο μέτρο της άμυνας, ωστόσο είναι εξαιρετικά δυσχερές να συνάγουμε ασφαλή συμπεράσματα από τη διήγηση αυτή του Οιδίποδα.

Η αιμομιξία που τέλεσε ο Οιδίποδας μετά το φόνο του Λαΐου δεν ήταν αποτέλεσμα συνειδητής ενέργειας· τουναντίον, ο τραγικός ήρωας δεν είχε οποιαδήποτε υπόνοια γι' αυτό. Εξάλλου, μια έννομη τάξη δύναται να προσβληθεί μόνο, όταν μετέχει η βούληση του δράστη στην παραβίαση της²⁷³. Από νομικής άποψης ο Οιδίπους δεν διέπραξε άδικη πράξη· υποφέρει όμως, γιατί είναι η επιτομή του τραγικού ανθρώπου. Ανήκοντας στη χορεία των τραγικών ηρώων, πάσχει επειδή παραβίασε κάποια τάξη μέσω μιας συγκεκριμένης επίμεμπτης πράξης. Η Αντιγόνη πάσχει, επειδή αδιαφόρησε στα προστάγματα του θετού δικαίου και ο Κρέων, διότι έγινε υβριστής των άγραφων, θεόπνευστων νόμων. Ευλόγως, τίθεται το ζήτημα κατά πόσον μπορεί να στοιχειοθετηθεί ανθρώπινη ευθύνη, όταν η τέλεση της παράνομης πράξης γίνεται ασυνείδητα. Πλέον, στο χώρο του ποινικού δικαίου η ευθύνη για μια τέτοια πράξη δε νοείται· όμως η κατάληξη στο συμπέρασμα αυτό είναι προϊόν πολλών μεταβολών και ζυμώσεων από τα δίκαια της αρχαιότητας έως και σήμερα²⁷⁴. Στα αρχαϊκά δίκαια, ως προς την αντικειμενική ευθύνη, η βούληση του ατόμου που πράττει δεν έχει σημασία· η τέλεση ορισμένης πράξης, καθώς και η επέλευση ορισμένου αποτελέσματος αρκεί, για να στοιχειοθετηθεί ευθύνη του δράστη. Στο σύγχρονο δίκαιο, η πράξη η οποία αντιβαίνει στο νόμο δημιουργεί ευθύνη για τον πράξαντα, όχι εκ του γεγονότος και μόνο ότι η πράξη είναι παράνομη, αλλά αν και εφόσον ο δράστης παρέβη τους νόμους με δόλο ή αμέλεια.

Ο Οιδίποδας κατέστη ένοχος πατροκτονίας· οι συγκυρίες και οι ιδιαίτερες περιστάσεις υπό τις οποίες εξετελέσθη ο φόνος δεν λαμβάνονται υπόψη. Αντιθέτως, παρατηρούμε μία τάση απολυτοποίησης της εξάρτησης της ενοχής από την πράξη και μόνον. Στο ίδιο πλαίσιο αντιμετωπίζεται και η Δηιάνειρα, η σύζυγος του Ηρακλή, στην σοφόκλεια τραγωδία «Τραχίνιαι». Η ηρωίδα

²⁷³ Ο.π. σελ.167 επ.

²⁷⁴ Ο.π. σελ.168 επ.

ορμωμένη από την αγάπη της για τον Ηρακλή, δωρίζει στο σύζυγό της μέσω του Λίχα το δηλητηριασμένο χιτώνα· η πράξη της δεν εμπεριέχει κανένα ίχνος δόλου, ωστόσο το γεγονός και μόνο της θανάτωσης του Ηρακλή την καθιστά ένοχη. Η ευθύνη, εν προκειμένω, θεμελιούται στην πράξη αυτή καθ' αυτήν, ούσα πλήρως απογυμνωμένη από λεπτομέρειες και ιδιαίτερες συνθήκες. Κάπως πιο έμμεσα παρουσιάζει ο Σοφοκλής και στην τραγωδία του «Φιλοκτήτης» το ζήτημα της ευθύνης. Ειδικότερα, ο Φιλοκτήτης πάσχει από το δάγκωμα του φιδιού, το οποίο όμως συνέβη λόγω της καταπάτησης του ιερού χώρου της νύφης Χρύσας στο ομώνυμο νησί. Ωστόσο, κι εδώ ο ήρωας δεν είχε δόλο να προβεί στην πράξη αυτή· αποκάλυψε στους Αχαιούς την τοποθεσία του νησιού, όχι ως ιερόσυλος, αλλά στο πλαίσιο εκδήλωσης θρησκευτικής ευλάβειας και θυσίας εξιλεωτικής προς την άγρια θεά εκ μέρους των Ελλήνων που αρμενίζουν ήδη για την Τροία²⁷⁵. Επομένως, ο εγκαταλελειμμένος από τους Ατρείδες και τον Οδυσσέα στην ερημική Λήμνο Φιλοκτήτης, πάσχει ουσιαστικά άδικα.

5.2. Η ΘΕΪΚΗ ΒΟΥΛΗΣΗ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΕΥΘΥΝΗ.

Τα παραδείγματα του Οιδίποδα, της Δηϊάνειρας αλλά και του Φιλοκτήτη καθιστούν σαφές ότι «αυτό για το οποίο δεν μπορεί να είναι κανείς προσωπικά ένοχος, το "τυχαίο" θα λέγαμε σήμερα γεγονός, το θεωρούν οι ποιητές ως θεϊκή προσχεδίαση και βούληση»²⁷⁶. Θεϊκή βούληση ήταν η πατροκτονία και η αιμομιξία που τέλεσε ο Οιδίποδας, θεϊκή βούληση ο θάνατος του Ηρακλή με ακούσιο όργανο των θεών τη Δηϊάνειρα, θεϊκή βούληση η ψυχική και σωματική ταλαιπωρία που υπέστη ο Φιλοκτήτης. Η έννοια του μοιραίου κάνει στο σημείο αυτό την επανεμφάνισή της· ως κινητήριος μάλιστα δύναμη πολλών ανθρωπίνων ενεργειών, οι οποίες κρίνονται ως άδικες, η Μοίρα συνδέεται αναπόφευκτα με το δικαιοπολιτικό χώρο.

²⁷⁵ Ο.π. σελ.170 επ.

²⁷⁶ Ο.π.

Η σύνδεση, όμως, αυτή δεν πρέπει να μας αποπροσανατολίζει, αφού ακόμα και πίσω από τα γεγονότα που προκαλεί η Μοίρα²⁷⁷ θα πρέπει να διακρίνουμε κάποιες καταστάσεις, οι οποίες ακολουθούν τη διάκριση δικαίου και αδικού. Κέντρο βάρους του τραγικού δεν καθίσταται η ενοχή, αλλά η πράξη αυτή καθ' αυτήν. Αν και εκ πρώτης όψεως και με τα σημερινά δεδομένα κάτι τέτοιο φαίνεται παράλογο, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι οι επικοί, αλλά κυρίως οι τραγικοί ποιητές συμπεριλαμβάνουν στα έργα τους, κάποιες έννοιες εξωδικαιϊκές, οι οποίες πόρρω απέχουν από τη διάκριση μεταξύ δικαίου και αδικού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η έννοια της ύβρεως, κατά την οποία το άτομο υπερβαίνει το μέτρο είτε ως προς τους θεούς είτε ως προς τη φύση.

5.3. Η ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΕΠΙΓΟΝΩΝ ΓΙΑ ΠΡΟΓΟΝΙΚΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ.

Οι επικοί, αλλά κυρίως οι τραγικοί ποιητές πραγματεύονται συχνά το ζήτημα της ευθύνης των επιγόνων για τις εγκληματικές πράξεις των προγόνων τους. Η προγονική αυτή ανίερη πράξη κατά κανόνα σχετίζεται με μία προσβολή του θεϊκού κόσμου. Η κατάρα του οίκου των Λαβδακιδών εκκινεί από την ανυπακοή του Λαΐου στον απολλώνιο χρησμό και κατ' επέκταση στην προσβολή του θεού²⁷⁸. Ο Λαΐος, λόγω της αδυναμίας της Ιοκάστης να τεκνοποιήσει, είχε καταφύγει στο μαντείο των Δελφών. Ο χρησμός που έλαβε ήταν ζοφερός και προμάντευε όλα τα δεινά (φόνος-αιμομιξία). Προτροπή του Απόλλωνα ήταν το βασιλικό ζεύγος της Θήβας να μείνει άκληρο· η παρακοή της προτροπής αυτής επέφερε όλες τις γνωστές συμφορές²⁷⁹. Βέβαια, η κρατούσα εκδοχή του μύθου μας πληροφορεί ότι ο Λαΐος δεν συνενυρέθη ενσυνείδητα και εκούσια με την Ιοκάστη, αλλά σε κατάσταση μέθης, στην οποία μάλιστα τον περιέφερε εκείνη. Επομένως, μια ασυνείδητη πράξη

²⁷⁷ Ο Ησίοδος θεωρεί τις Μοίρες αδελφές του Νόμου, της Δικαιοσύνης και της Ειρήνης.

²⁷⁸ Δελγκωστόπουλος, ό.π. σελ.175.

²⁷⁹ Η έκθεση του Οιδίποδα, στην οποία προέβη ο Λαΐος, ήταν καθόλα νόμιμη. Οι πατέρες διατηρούσαν το δικαίωμα της έκθεσης, εφόσον έκριναν ως μη σκόπιμη την ανατροφή των τέκνων τους. Μάλιστα, η έκθεση δεν εφαρμοζόταν μόνο για τέκνα αποκτώμενα από παλλακίδες, αλλά και για εντός γάμου γεννηθέντα τέκνα. Βλ. Παναγιώτης Δημάκης, Στοιχεία Αττικού Δικαίου, I Το Οικογενειακόν Δίκαιον των Αθηνών κατά τους κλασσικούς χρόνους, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 1976, σελ.194-195.

προσβολής του θείου²⁸⁰ στάθηκε αφορμή για την κατάρα που βάρυνε διαδοχικά όλα τα μέλη του οίκου των Λαβδακιδών. Το γεγονός ότι η κατάρα αυτή πλήττει μια βασιλική οικογένεια συνεπάγεται και την επέκτασή της στο λαό, τον οποίο διαφεντεύει η συγκεκριμένη οικογένεια, δηλαδή το Θηβαϊκό λαό. Η αρχική άδικη πράξη μετατρέπεται σ' ένα μεταδοτικό μίasma, που περνά διαιωνιζόμενο στις επόμενες γενεές. Οδηγούμαστε, όμως, σε μια λογική αντίφαση μεταξύ των εννοιών της πράξης, η οποία πρέπει να τελεστεί από αδήριτη εξωανθρώπινη αναγκαιότητα (Μοίρα) και της απόδοσης ευθύνης για την πράξη αυτή σε άτομα, τα οποία είτε είναι ακούσιοι δράστες είτε είναι απόγονοί τους είτε τρίτοι, πάντοτε όμως και επί της ουσίας αθώοι. Πολλάκις μάλιστα η διαιώνιση της κατάρας είναι τέτοια, ώστε να μη μπορεί να υπάρξει καμία σύνδεση μεταξύ αρχικής μοιραίας πράξης και τιμωρίας των απογόνων. Άρα, ομιλούμε περί ενός υπερχρονικού μιάσματος, το οποίο υπερβαίνει τα στενά πλαίσια της ατομικής σχέσης θύματος και θύτη και του οποίου τα αίτια σίγουρα είναι εξωνομικά. Στην κοινή αντίληψη ήταν τόσο έντονη η πεποίθηση του μιάσματος²⁸¹, ως συνεπακόλουθο κάποιας ανυπακοής προς τους θεούς, ώστε ακόμη και περιπτώσεις επιδημίας ή πανδημίας οφειλόμενες σε συνθήκες κακής υγιεινής, αποδίδονταν σε πανάρχαια κατάρα. Ειδικά, το μίasma του φόνου προσέβαλλε όχι μόνο το θύμα και την οικογένειά του, αλλά προϊόντος του χρόνου η ακούσια αυτή πράξη απέκτησε ειδικό αρνητικό βάρος και απαξία. Υπό το φόβο του μιάσματος, το οποίο μπορούσε να ανατρέψει τις ισορροπίες της επιβίωσης σε μία κοινωνία, οι αρχαίοι Αθηναίοι προέτασαν το σεβασμό του θεϊκού στοιχείου, καθώς και την αποφυγή πάσης φύσεως βίας. Ο φόνος, ως η καίρια πράξη βίας, από πολύ ενωρίς συνδέθηκε στις αρχαιοελληνικές κοινωνίες με το «άγος» και το «μίasma».

²⁸⁰ Η παρακοή στο χρησμό οδήγησε τους Λαβδακίδες στη συμφορά και όχι τα ατοπήματα του Λαΐου στην προσωπική του ζωή. Συγκεκριμένα, όταν ο Λαΐος βρισκόταν εξόριστος φιλοξενούμενος στο παλάτι του βασιλιά Πέλοπα και δίδασκε την τέχνη της αρματοδρομίας στο γιό του Πέλοπα, Χρύσιππο, συνήψε παιδεραστική σχέση με το νεαρό βασιλόπουλο. Μάλιστα, κυριευμένος από το ερωτικό πάθος του, κατά τους αγώνες της Νεμέας κι ενώ έπαιρναν μέρος κι οι δυο πάνω στο άρμα του, ο Λαΐος, άρπαξε το Χρύσιππο και τον έφερε μαζί του στη Θήβα. Βλ. Δελγκωστόπουλος, ό.π., σελ.176. Μάλιστα, ο μύθος του Χρύσιππου αποτέλεσε θέμα ομώνυμης τραγωδίας του Ευριπίδη (στ.401-409). Βλ. Κ.Ι. Dover, Η ομοφυλοφιλία στην Αρχαία Ελλάδα, Μτφ. Παναγιώτης Χιωτέλλης, Αθήνα: Εκδ. Π.Χιωτέλλη, 1990, σελ.220.

²⁸¹ Η αντίληψη για το μίasma έλκει την καταγωγή της από τον Όμηρο. Κλασσική περίπτωση μιάσματος στην κλασσική Αθήνα αποτελούσε το περίφημο Κυλώνειο άγος. Όταν οι Αθηναίοι εξηγγέρθησαν για την αυστηρή νομοθεσία του Δράκοντα και πήρε την αρχή ο Κύλωνας, οι οπαδοί του αναγκάστηκαν, σε λίγο, να καταφύγουν ικέτες στην Ακρόπολη (622 π.Χ.). Οι Αθηναίοι όμως τους έσφαξαν παράσπονδα κι αυτό θεωρήθηκε άγος, μίasma, ενοχή, κατάρα που έπρεπε να εξαγιστεί. Βλ. Τάκης Νατσούλης, Λέξεις και φράσεις παροιμιώδεις, Αθήνα: Εκδ. Σμυρنيωτάκη, 1990, σελ.303.

Όταν η Αντιγόνη, στην τραγωδία «Οιδίπους επί Κολωνών» συναντά τον πατέρα της, του εξιστορεί τον αλληλοσπαραγμό των Ετεοκλή και Πολυνείκη για το θρόνο της Θήβας, μολονότι αρχικά κανείς τους δεν τον επιθυμούσε υπό το φόβο της κατάρας της γενιάς τους (στ.367-370). Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η έμφαση του τραγικού ποιητή στο θέμα του μιάσματος είχε ως αποτέλεσμα τη θεμελίωση δικαιοπολιτικών θέσεων σε παραδεδομένες αντιλήψεις υπερφυσικής – θεϊκής προέλευσης²⁸². Ωστόσο, η ενέργεια αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την προσπάθεια που επίσης φαίνεται να καταβάλλουν ώστε να απεκδυθεί το ανθρώπινο δίκαιο των αρχαϊκών θεογενών ριζών του. Αν και οι τραγικοί ποιητές υπήρξαν οι διαμορφωτές της νέας αυτής δικαιοϊκής τάξης, δεν ήταν εύκολο να ακυρώσουν τις παλιές δικαιοϊκές αντιλήψεις. Εκείνη την εποχή, εχθρός της ευστάθειας μιας κοινωνίας ήταν η ωμή βία, γεγονός το οποίο αναπτύσσεται στις τραγωδίες, των αρχαίων Ελλήνων ποιητών. Η βίαιη σύγκρουση, φυσική ή λεκτική, πρωταγωνιστεί στα έργα που αναλύσαμε, σε μια εποχή όπου η έννομη τάξη βρισκόταν ακόμα σε γενετικό στάδιο. Η βία κατά την αντίληψη του αρχαίου ελληνικού κόσμου έχει υπερφυσική προέλευση²⁸³. Οι τραγικοί ποιητές, αντλώντας τα θέματά τους από την ελληνική μυθολογία, ήταν επόμενο αφ' ενός να χρησιμοποιήσουν τη βία, ως παράμετρο των έργων τους, και αφ' ετέρου να συνδέσουν τη βία με υπερφυσικές δυνάμεις. Μάλιστα, σχεδόν σε κάθε εγκληματική πράξη, που εξιστορείται στις τραγωδίες οι θεοί συμμετέχουν είτε ως ηθικοί αυτουργοί είτε ως άμεσοι συνεργοί. Οι βίαιες αυτές εγκληματικές πράξεις καθιστούσαν τον αυτουργό τους μιαιρό· μόνη λύση ήταν η υποχρεωτική εξορία με ταυτόχρονη απομόνωση από τα μέλη της οικογένειάς τους. Υπήρχε ο φόβος μετάδοσης του μιάσματος· στους στίχους 225 κ.εξ.²⁸⁴ της τραγωδίας «Οιδίπους επί Κολωνών» ο Χορός έντρομος διώχνει το μιαιρό Οιδίποδα:

Χορός

«ἔξω πόρσω βαίνετε χώρας.

Οιδίπους

ἃ δ' ὑπέσχεο ποῖ καταθήσεις,

Χορός

οὐδενὶ μοιριδία τίσις ἔρχεται

²⁸² Δεληκωστόπουλος, ό.π., σελ.193.

²⁸³ Το πρώτο αίμα που χύθηκε στη γη, κατά την ελληνική μυθολογία, ήταν θεϊκό. Ο Κρόνος μετά την προτροπή της μητέρας του Γής, ευνούχισε τον πατέρα του Ουρανό. Συναντούμε επομένως την πρώτη περίπτωση βαρειάς σωματικής βλάβης.

²⁸⁴ Σοφοκλής, Οιδίπους επί Κολωνών, ό.π. σελ.218-219.

ἂν προπάθῃ τὸ τίνειν· ἀπάτα δ' ἀπά-
ταις ἑτέραις ἑτέρα παραβαλλομέ-
να πόνον, οὐ χάριν, ἀντιδίδωσιν ἔ-
χειν. σὺ δὲ τῶνδ' ἐδράνων πάλιν ἔκτοπος
αὖθις ἄφορμος ἐμᾶς χθονὸς ἔκθορε,
μή τι πέρα χρέος
ἐμᾶ πόλει προσάψῃς».

Μτφ. **Χορός**

«Φύγετε μακριά από τη χώρα.

Οιδίπους

Πώς θα εκπληρώσεις αυτά που μου υποσχέθηκες;

Χορός

Κανείς δεν τιμωρείται από τη μοίρα, όταν πληρώνει
με το ίδιο νόμισμα εκείνον που πριν του έχει κάνει κακό·
κι όταν η απάτη του ενός συναγωνίζεται την απάτη του
άλλου, φέρνει ως ανταπόδοση ζημιά και όχι ευγνωμοσύνη.
Κι εσύ αμέσως απ' αυτή τη θέση σήκω και φύγε ξανά,
απομακρύνσου από τη χώρα μας, για να μη μολύνει
περισσότερο την πόλη μας η κατάρα σου».

Η κάθαρση, η οποία ήταν ευκαταία για το μισρό, παρείχε στο δράστη μερική δυνατότητα κοινωνικής επανένταξης- όχι όμως και στην πατρίδα του - μετριάζοντας έτσι το σκληρό μέτρο του μιάσματος.

5.4. Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΑΜΕΡΟΛΗΨΙΑ ΚΑΙ Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΕΔΙΚΑΣΜΕΝΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ «ΑΙΑΣ».

Στην τραγωδία «Αίας», ο Σοφοκλής μεταξύ άλλων αναφέρεται στις συνέπειες που επέφερε το άδικο αποτέλεσμα της απόφασης των κριτών βασιλέων. Ο Αίας παρουσιάζεται να ξεσπά (στ.442-449)²⁸⁵:

«εἰ ζῶν Ἀχιλλεὺς τῶν ὅπλων τῶν ὧν πέρι
κρίνειν ἔμελλε κράτος ἀριστείας τινί,
οὐκ ἂν τις αὐτ' ἔμαρψεν ἄλλος ἀντ' ἐμοῦ.
νῦν δ' αὐτ' Ἀτρεΐδαι φωτὶ παντουργῶ φρένας
ἔπραξαν, ἀνδρὸς τοῦδ' ἀπώσαντες κράτη.
κεῖ μὴ τόδ' ὄμμα καὶ φρένες διάστροφοι
γνώμης ἀπῆξαν τῆς ἐμῆς, οὐκ ἂν ποτε

²⁸⁵ Σοφοκλής, Αίας, ό.π., σελ.92-93.

δίκην κατ' ἄλλου φωτὸς ᾧδ' ἐψήφισαν».

Μτφ. «Αν ο Αχιλλέας ζούσε κι ήταν να αποφασίσει
σε ποιον τα όπλα του έπαθλο θα δώσει, άλλος
δεν θα τα κέρδιζε κανείς έξω από μένα. Μα οι
Ατρείδες φρόντισαν σ' άντρα πανούργο να τα
δώσουν, υποτιμώντας τη δική μου ανδρεία. Κι αν
δεν μου θόλωναν τα μάτια κι ο νους, μακριά
απ' τη λογική να με κρατήσουν, τέτοια απόφαση
δεν θα έπαιρναν ξανά γι' άλλον κανένα».

Αλλά και ο Τεύκρος στο διάλογό του με το Μενέλαο αμφισβητεί την
κρίση των δικαστών (στ.1133-1136)²⁸⁶:

Τεύκρος

«ἤ σοί γάρ Αἴας πολέμιος προύστη ποτέ;

Μενέλαος

μισοῦντ' ἐμίσει· καὶ σὺ τοῦτ' ἠπίστασο.

Τεύκρος

κλέπτῃς γὰρ αὐτοῦ ψηφοποιὸς ἠύρέθῃς.

Μενέλαος

ἐν τοῖς δικασταῖς, κούκ ἐμοί, τόδ' ἐσφάλη».

Μτφ. **Τεύκρος**

«Και πότε εχθρός σου στάθηκε ο Αίας;

Μενέλαος

Με εχθρευόταν όπως και εγώ. Το ξέρεις.

Τεύκρος

Αφού κατάφερες τις ψήφους να τον πάρεις στα κρυφά.

Μενέλαος

Των δικαστών ήταν το σφάλμα, όχι δικό μου.»

Η ομολογία αυτή καταδεικνύει ότι η απόφαση των δικαστών ήταν
μεθοδευμένη, αφού κατά την καταμέτρηση των ψήφων μερολήπτησαν κατά του
Οδυσσέα. Η έλλειψη δικαστικής αμεροληψίας προκαλεί εύλογα την
αγανάκτηση των θεατών, αφού αποτέλεσμα της λαθρόχειρης απόφασης των
κριτών βασιλέων ήταν η καταστροφή του Αίαντα, ενός εκ των εθνικών ηρώων
των Ελλήνων²⁸⁷. Η καταπάτηση της αξιοκρατίας με δικαστική μεθόδευση
προκάλεσε την αυτοκτονία του Αίαντα, ο οποίος πολέμωσε με όπλο τις αξίες
του.

²⁸⁶ Ο.π. σελ.152-153.

²⁸⁷ Δεληκωστόπουλος, ό.π., σελ.363.

Ως προς το θεσμό του δεδικασμένου, ο Σοφοκλής μέσω του Αγαμέμνονα αναφέρει (στ. 1239-1250)²⁸⁸:

«πικρούς ἔοιγμεν τῶν Ἀχιλλείων ὄπλων
 ἄγωνας Ἀργείοισι κηρῦξαι τότε,
 εἰ πανταχοῦ φανούμεθ' ἐκ Τεύκρου κακοί,
 οὐκ ἄρκεσει ποθ' ὑμῖν οὐδ' ἥσημένοις
 εἶκειν ἅ τοῖς πολλοῖσιν ἤρεσκεν κριταῖς,
 ἀλλ' αἰὲν ἡμᾶς ἢ κακοῖς βαλεῖτέ που
 ἢ σὺν δόλῳ κεντήσεθ' οἱ λελειμμένοι.
 ἐκ τῶνδε μέντοι τῶν τρόπων οὐκ ἂν ποτε
 κατάσταςις γένοιτ' ἂν οὐδενὸς νόμου,
 εἰ τοὺς δίκη νικῶντας ἐξωθήσομεν
 καὶ τοὺς ὀπισθεν εἰς τὸ πρόσθεν ἄξομεν.
 ἀλλ' εἰρκτέον τάδ' ἐστίν»

Μτφ. «φαίνεται για κακό το αποφασίσαμε κρίση
 να γίνει για τα όπλα του Αχιλλέα, αφού ένας
 Τεύκρος άχρηστους έρχεται να μας βγάλει.
 Ούτε και τώρα οι δυό σας συμμορφώνεστε με
 όσα οι πολλοί κριτές αποφάσισαν. Μα πάντα
 ή ύβρεις εξακοντίζετε ή ύπουλα μας χτυπάτε,
 οι νικημένοι. Νόμος κανείς με τέτοια στάση δεν
 στεριώνει, αν όσους δίκαια νικούν παραμερίζουμε
 και κάνουμε τους τελευταίους πρώτους.
 Δεν πρέπει αυτό να το επιτρέψουμε».

Από τους στίχους αυτούς εξάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- α) Τα κριθέντα δεν πρέπει να αμφισβητηθούν πάλι κατά τη διάρκεια οποιασδήποτε μεταγενέστερης δίκης. Ο Αγαμέμνων επ' αυτού διαφωνεί με τον Τεύκρο, αφού ο τελευταίος όχι μόνο δεν δέχεται το ορισθέν από τους κριτές ως δίκαιο, αλλά τους καθυβρίζει και τους μέμφεται.
- β) Το δεδικασμένο ισχύει έναντι πάντων (*erga omnes*). πράγματι, ο Σοφοκλής κάνει λόγο για ισχύ νόμου.
- γ) Το δεδικασμένο, κατά τον Σοφοκλή, λειτουργεί υπέρ της ασφάλειας δικαίου· η κάθε έννομη τάξη είναι πιο σταθερή, όταν οι δικαστικές αποφάσεις χαίρουν σεβασμού.

Στον «Αΐαντα» συναντούμε και ορισμένες δικονομικές αρχές, όπως την αρχή της αντικειμενικότητας κατά την κατάθεση των μαρτύρων, αλλά και την

²⁸⁸ Σοφοκλής, Αΐας, ό.π., σελ.162-163.

αυτεπάγγελτη διεξαγωγή της αποδεικτικής διαδικασίας. Εν προκειμένω μάλιστα το δικαστήριο οργάνωσε ένα νέο σύστημα διεξαγωγής της μαρτυρικής απόδειξης και συλλογής των μαρτυριών²⁸⁹.

Ο Σοφοκλής, αν κι έκανε λόγο για λαθρόχειρη δικαστική απόφαση προς όφελος του Αγαμέμνονα, ωστόσο προβάλλει την αδήριτη ανάγκη σεβασμού και πειθαρχίας προς τις δικαστικές αποφάσεις. Επίσης, θεωρεί ότι το δίκαιο δεν είναι ανεξάρτητο από ορισμένες ηθικές αρχές και αξίες. Το δίκαιο οφείλει να διευκολύνει την επικράτηση της αξιοκρατίας· η σχέση αυτή μεταξύ δικαίου και αξιοκρατίας προβάλλεται με εξαιρετική μαεστρία από το Σοφοκλή στις τραγωδίες του· οι ανθρώπινοι κι οι θεϊκοί χαρακτήρες συμπλέκονται και το κοινό διδάσκεται και προβληματίζεται.

5.5. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΟΡΕΣΤΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΣΟΦΟΚΛΗ.

Η έννοια της αυθυπαρξίας του δικαίου και της ανεξαρτησίας του από τις βουλές των θεών κατέχει σημαντική θέση στο σοφοκλείο έργο «Ηλέκτρα». Η μητροκτονία, την οποία διαπράττει ο Ορέστης, δεν αποτελεί εντολή του θεού Απόλλωνα· ο Ορέστης είχε προαποφασίσει την μητροκτονία και η επίσκεψή του στο μαντείο των Δελφών έχει καθαρά διαδικαστικό χαρακτήρα. Ο χρησμός, στο ερώτημα του Ορέστη για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γίνει η μητροκτονία, δεν είναι διαφωτιστικός. Ούτε κι ο Απόλλωνας παρέχει οποιαδήποτε βοήθεια στον μητροκτόνο. Η διασαλευθείσα ισορροπία, λόγω της δολοφονίας του Αγαμέμνονα, χρήζει αποκατάστασης. Η Δίκη, ως ανταπόδοση, εμφανίζεται εκ νέου· τα φυσικά ένστικτα του ανθρώπου για εκδίκηση των ενόχων εμφανίζονται, επομένως η Δίκη λειτουργεί ανταποδοτικά και όχι δικονομικά. Εν προκειμένω, ο Ορέστης πράττει αυτοτελώς στηριζόμενος στη δική του βούληση και κρίση δίχως διόλου να επηρεάζεται από τις επιθυμίες των θεών²⁹⁰. Επιπλέον, δεν καταβάλλει καμία απολύτως προσπάθεια να αποκρύψει τις δολοφονικές του προθέσεις. Ο Σοφοκλής, θέτοντας σε παράλληλη τροχιά τους ανθρώπους και τους θεούς, επιδιώκει τη γενική ισορροπία των πραγμάτων. Με δεδομένο ότι το δίκαιο δεν γεννήθηκε αυτόματα, αλλά εξελίχθηκε εν τω χρόνω, οι τραγικοί

²⁸⁹ Δεληκωστόπουλος, ό.π., σελ.377.

²⁹⁰ Ό.π., σελ.138.

ποιητές, προβάλλοντας σε ποικίλα έργα τους την αναζήτηση της έννοιας του δικαίου και της δικαιοσύνης και προβληματιζόμενοι επ' αυτού, οι ίδιοι ακριβώς συμμετέχουν στη δικαιογενετική διαδικασία (processus), αφού θέτουν οι ίδιοι ζητήματα αναζητήσεων, κριτικής και αμφισβητήσεων²⁹¹.

Η καταδίωξη μάλιστα του Ορέστη από τις Ερινύες και η εμφάνισή του στον Άρειο Πάγο δίνουν μια νέα διάσταση στην έννοια της δικαιοσύνης. Όπως παρατηρεί ο Καράσης²⁹², «με τη λάμψη της (η δικαιοσύνη) φωτίζει τον δρόμο που οδηγεί στη συνάντηση του δικαϊκού με το αισθητικό φαινόμενο, και από τη σκοπιά του Υψηλού²⁹³ φέρνει κοντά δύο φαινόμενα που θα νόμιζε κανείς ότι είναι απλησίαστα μεταξύ τους».

²⁹¹ Ο.π., σελ.139.

²⁹² Μαριάνος Καράσης, Δίκαιο και Αισθητική: προλεγόμενα σε μια «αισθητική του δικαίου», Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 2004, σελ.136.

²⁹³ Κατά τον Καράση, Υψηλό στο δίκαιο δεν είναι ούτε το «μαθηματικά» ούτε το «δυναμικά» Υψηλό όπως το εννοούσε ο Kant, αλλά η ιδέα του δικαίου. Αυτή δεν επιβάλλει το Υψηλό στο δίκαιο χάρη στο υπερφυσικό της μέγεθος, αλλά το υποβάλλει χάρη στο μεταφυσικό της βάθος. Βλ. Καράσης, όπ., σελ.134.

6. ΕΠΙΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Μέγα πλεονέκτημα της γραφής του Σοφοκλή είναι οι άριστα αποδιδόμενοι χαρακτήρες των ηρώων του· σκιαγραφημένοι άψογα ως την τελευταία τους λεπτομέρεια αποτελούν τον καμβά, όπου ο Σοφοκλής ζωγραφίζει τα πρώτα δικαιοῦς φαινόμενα. Με περισσή μαεστρία, χρησιμοποιεί χαρακτήρες καθημερινούς αλλά και σχέσεις συγγενικές ή φιλικές, ώστε να καταστεί ευκολότερη η ταύτιση των θεατών με τους ήρωες· επομένως, μ' αυτές τις δύο συνισταμένες εκφράζει τις απόψεις του για το δίκαιο, κάνοντας τη διάκριση θεϊκού-ανθρώπινου δικαίου. Ωστόσο, το ενδιαφέρον του Σοφοκλή δεν εστιάζεται στους θεούς ούτε στο πρόβλημα της ενοχής και της τιμωρίας, αλλά περισσότερο στην αντίδραση του ανθρώπου στη δυστυχία που τον πλήττει²⁹⁴. Ο ήρωας του Σοφοκλή επιδεικνύει μία πεισματική σταθερότητα ως την αυτοκαταστροφή του.

Η σύγκρουση των ηρώων εκκινεί από τη σύγκρουση με τον ίδιο τον εαυτό τους. Επί παραδείγματι, οι ρόλοι της Αντιγόνης, ως αδελφής του Πολυνείκη αλλά και ως υπηκόου του Κρέοντα μ' ό,τι αυτό συνεπάγεται, είναι συγκρουόμενοι· έγκειται λοιπόν στην ιδιοσυγκρασία τους κατά πόσο λαμβάνουν θέση στα τεκταινόμενα και υποστηρίζουν την επιλογή τους. Με φόντο ένα γεγονός και με μεθοδολογικό εργαλείο ένα σμιλεμένο ανθρώπινο χαρακτήρα ο Σοφοκλής ξετυλίγει τις μύχιες σκέψεις του και αποκαλύπτει τις απόψεις του διά στόματος των ηρώων του. Η προτίμησή του στο άγραφο, θεϊκό δίκαιο είναι δεδομένη· ευρίσκει όμως και τον ενδεδειγμένο τρόπο να προβάλλει τις θέσεις του, χωρίς ποτέ να χάνει το ορθό μέτρο και να καταφεύγει σε ακρότητες. Το αίσθημα του δικαίου διαπνέει το σύνολο του έργου του· το δίκαιο, μάλιστα, είναι και το κίνητρο της Αντιγόνης και της Ηλέκτρας. Η σκιαγράφηση τόσο έντονων χαρακτήρων ενέχει τον κίνδυνο αντιπάθειας προς τα πρόσωπα αυτά· όμως η απaráμιλλη τέχνη του μεγάλου αυτού τραγικού ξεπερνά το σκόπελο αυτό.

²⁹⁴ Heinz-Günther Nesselrath, Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, Τόμος Α', Αρχαία Ελλάδα, Μτφ.: Ι. Αναστασίου, Ι. Βάσσης, Σ. Κοτζάμπαση, Θ. Κουρεμένος, Π. Κυριάκου, Αθήνα, Εκδ. Παπαδήμα, 2001, σελ.230.

Μολονότι οι Αισχύλος και Ευριπίδης ήταν περισσότερο θεοκεντρικοί στις τραγωδίες τους, ο Σοφοκλής έχει ως γνώμονα τον άνθρωπο και τις εσωτερικές του ανάγκες. Στο σημείο ακριβώς αυτό συγκλίνει ο Σοφοκλής με τη νομική επιστήμη· η Νομική, ως η κατ' εξοχήν ανθρωπιστική επιστήμη, ασχολείται με τον άνθρωπο, προσπαθώντας να ρυθμίσει τις βιοτικές του σχέσεις και να εξομαλύνει την συνύπαρξή του με τους συνανθρώπους του. Ο Σοφοκλής, κινούμενος στο ίδιο μήκος κύματος, επιδιώκει ήδη από το πρώιμο αυτό στάδιο να τονίσει ότι η δικαιοσύνη πρέπει να οδηγεί τη ζωή των ανθρώπων· όχι όμως η δικαιοσύνη του ενός, του ισχυρού, αλλά η δικαιοσύνη, η οποία πηγάζει από τα πιο αγνά συναισθήματα των ανθρώπων, την αγάπη. Μόνο αυτή η δικαιοσύνη· κατά το Σοφοκλή-, η θεόσταλη, η πηγαία, αποτελεί εχέγγυο για την ομαλή πορεία μιας κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Γ.: Αντιγόνη, Αθήνα: Εκδ. Νέα Σύνορα- Λιβάνης, 1994.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ :Περί ποιητικής, Μτφ: Σίμος Μέναρδος, Εισαγωγή: Ι.Συκουτρής, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου, 1936.

-Ρητορική, Άπαντα, Μτφ.:Μ.Π.Νικολούδης, Τόμος 28-29-30, Αθήνα: Έκδ. Κάκτος, 1995.

ΒΑΣΑΡΔΑΝΗΣ Σ.:Ολίγα, Αισχύλος-Σοφοκλής-Ευριπίδης, Βόλος: Εκδ. Τυποεκδοτική, 1980.

ΒΛΑΧΟΣ Γ.: Δίκαιο και Πολιτική στην Αρχαία Ελλάδα και το σύγχρονο κόσμο, Μελέτες II, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1989.

ΒΟΥΡΒΕΡΗΣ ΚΩΝ.: Σοφοκλέους Φιλοκτήτης, Ανθρωπιστική ερμηνεία της τραγωδίας, Αθήναι: Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, Σειρά Δευτέρα: Μελέται και Έρευναι, 1963.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ.: Δικαϊκό Σύστημα και Πραγματολογία της Τέχνης (εισήγηση), Τέχνη και Δίκαιο, επιμ. Αθ. Παπαχρίστου –Αντ. Μπρεδήμα, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 2007.

ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝ.: Κλειδιά και Κώδικες Θεάτρου, Ι. Αρχαίο Δράμα, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου, 1982

ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡ.: Αρχαία Τραγωδία, Αισχύλος-Σοφοκλής-Ευριπίδης, Αθήνα, 1963.

ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗΣ Γ.: Δύο Μελέτες για την αρχαία τραγωδία, Ο Τραγικός Ήρωας: Προαίρεσις και Πάθος, Μορφές Βίας στην Τραγωδία, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 1992.

ΓΙΟΣΗ Μ.: Μύθος και Λόγος στο Σοφοκλή, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1996.

ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΦΩΤ.: Η φύση και τα όρια του αποκλεισμού των γυναικών στην κλασική Αθήνα, (εισήγηση), Δίκαιο, Ιστορία και Θεσμοί, τιμητικό αφιέρωμα στο Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας Βόλου, Θεσ/κη: University Studio Press, 2000.

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤ.: Γένεση του δικαίου και αρχαιοελληνική ποίηση, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1996.

ΔΗΜΑΚΗΣ Δ. ΠΑΝ.: Πρόσωπα και θεσμοί της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1994.

-Στοιχεία Αττικού Δικαίου, Ι. Το Οικογενειακόν Δίκαιον των Αθηνών κατά τους κλασσικούς χρόνους, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 1976.

ΔΟΛΙΑ Κ.: «Τραχίνιες» του Σοφοκλή και «Hercules Oetaeus» του Σενέκα, Σύγκριση των δύο τραγωδιών, Διατριβή επί διδακτορία, Αθήνα, 1975.

ΔΡΟΜΑΖΟΣ ΣΤ.: Αρχαίο Δράμα, Αναλύσεις, Αθήνα: Εκδ. Κέδρος, 1984.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ ΑΥΡ.: Ερμηνεία Αντιγόνης, Αθήνα: Εκδ. Ιωλκός, 1975.

-Ένας φωτισμός Οιδίποδος Τυράννου, Ερμηνεία Φιλοκτήτη, Εκδ. Γρηγόρη, 1984.

ΗΡΟΔΟΤΟΣ: Αλικαρνασσεώς Ιστορία, Μτφ.: Β. Τάσσου, Τόμος Ε', Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός.

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Μ.: Τραγωδία ατυκή- Κωμωδία (Περίληψη-Ανάλυση ευρισκομένων Έργων), Αθήνα: Εκδ. Χριστοφή.

ΚΑΚΡΙΔΗΣ Ι.Θ.: Περικλέους Επιτάφιος / Θουκ. II 34-46, I. Έκδοση, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, I.Δ. Κολλάρου, 1996.

ΚΑΡΑΣΗΣ Μ.: Η φιλοσοφία των αξιών του M. Scheler και το φαινόμενο του τραγικού στο δίκαιο, Μία φαινομενολογική προσέγγιση των αντινομιών του δικαίου, Θεσ/κη: Εκδ. Σάκκουλα, 1988.

-Δίκαιο και Αισθητική: Προλεγόμενα σε μια «αισθητική του δικαίου», Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 2004.

ΚΑΤΖΟΥΡΟΣ Φ.: Αίτιος, Αιτία, Αίτιον εις το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον (εισήγηση), Αίτιο, Αιτιότης και Δίκαιο, Πεπραγμένα της Ελληνικής Εταιρείας Δικαιοφιλοσοφικής και Δικαιοϊστορικής Ερεύνης, Αθήνα, 2003.

ΚΑΤΣΟΥΡΗΣ ΑΝΔ.: Η παρεξήγηση στην τραγωδία και στην κωμωδία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

ΚΑΨΑΛΗΣ ΓΕΡ.: Μία βαθύτερη γνωριμία με το Σοφοκλή -Αισθητική ανάλυση των τραγωδιών του, Τόμος Β', Αντιγόνη, Αθήνα, 1940.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ.: Η αρχαία τραγωδία και κωμωδία: Ποιες είναι οι κοινωνικές ρίζες του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, Αθήνα: Εκδ. Μπουκουμάνη, 1974.

ΚΟΥΡΑΚΗΣ Ν.: Ποινική Καταστολή, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1997.

ΚΟΥΡΕΤΑΣ ΔΗΜ.: Ο Μύθος του Οιδίποδος – Πώς και διατί τον διασκεύασε δια το θέατρον ο Σοφοκλής και πως και διατί τον ερμήνευσε ψυχαναλυτικώς ο Freud, Ανάτυπο εκ του επιστημονικού περιοδικού «Ακαδημαϊκή Ιατρική», Αθήνα, 1961.

ΚΡΕΒΒΑΤΑΣ ΔΗΜ.: Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί, Ευριπίδης – Σοφοκλής-Αισχύλος, Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, 1999.

ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝ.: Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, Αθήνα: Σύγχρονη Εκδοτική.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧ.: Το θέατρο του Ασυνειδήτου – Η ψυχανάλυση στο φως της τραγωδίας, Εκδ. Εξάντας, 1990.

ΛΙΑΝΙΔΗΣ Σ.: Οι τρεις μεγάλοι τραγικοί, Αισχύλος-Σοφοκλής-Ευριπίδης, για τις γυναίκες, Έπαινοι και Λίβελλοι, Αθήνα, 1966.

ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΣΤ.: Μνημοσύνης Θρέμματα- Αφιέρωμα στη μνήμη του Αντ. Μωραΐτη, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1993.

•

ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ ΓΕΡ.: Σοφοκλέους Οιδίπους Τύραννος, Αθήνα εκδ. Gutenberg , 1997.

ΜΑΥΡΙΑΣ Γ. ΚΩΝ.: Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών Ι, Β' Έκδοση, Αθήνα: Εκδ: Σάκκουλα, 1982.

ΜΠΑΚΟΝΙΚΟΛΑ Χ.: Το δίκαιο του ικέτη και το πολιτικό άσυλο στην ελληνική τραγωδία (εισήγηση), Παράβασις, Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Παν. Αθηνών, Τόμος 5, Αθήνα: Εκδ. Creο, 2004.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Γ.: Αι παιδαγωγικά ιδέαι του Σοφοκλέους, Αθήνα, 1973.

ΟΜΗΡΟΣ: Ιλιάς, Αρχαίον κείμενον, Μτφ.-Σημειώσεις: Ι. Πρωτόπαππας, Τόμος 2ος, Άπαντα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων Αθήνα: Επιστημονική Εταιρεία των Ελληνικών Γραμμάτων-Πάπυρος, 1975.

ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ Ι.: Ο Μύθος του Οιδίποδα: Θεατρικός Μύθος ή Ψυχαναλυτική Αλήθεια; (εισήγηση), Τα αινίγματα της Σφίγγας ή ο Οιδίπους ως διακείμενο,

Θεατρική Έρευνα 5, επιμέλεια:Θόδωρος Γραμματάς, Αθήνα: Εκδ. Τολίδη, 1996.

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ ΜΥΡ.: Το Αρχαίο Δράμα, Αθήνα:Εκδ. Gutenberg, 1980.

ΠΛΩΡΙΤΗΣ Μ.: Έρως ελευθερίας και δημοκρατίας, ο πολιτικός λόγος στους αιώνες, Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, 1993.

ΣΑΚΑΛΑΚΗ Μ.: Η απάτη στην Ελληνική Αρχαϊκή Εποχή-Μια ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 1992.

ΣΟΦΟΚΛΗΣ: Ηλέκτρα, Μτφ.:Κ.Γεωργουσόπουλος/Κ.Χ. Μύρης, Αθήνα: Εκδ. Κάκτος, 1992.

Οιδίπους Τύραννος, Μτφ. Φώτος Πολίτης, Αθήνα, Εκδ. Ίκαρος, 1969.

Οιδίπους Τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αντιγόνη, Μτφ: Σταμάτης Βαλοαμάκης, Αθήνα: Εκδ. Εξάντας, Αρχαίοι Συγγραφείς, 1992.

Αντιγόνη, Μτφ.: Κ. Γεωργουσόπουλος-Κ.Χ.Μύρης, Αθήνα: Κάκτος, 1994.

Αντιγόνη, Μτφ.: Ιωάννης Μπάρμπας, Θεσ/κη: Εκδ. Ζήτηρος, 2001.

Αίας, Μτφ.: Εν Κύκλω, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 1998.

Τραχίνιαι, Μτφ.: Τάσσος Ρούσσος, Αθήνα: Εκδ. Κάκτος 1992.

Φιλοκτήτης, Μτφ.: Τάσσος Ρούσσο, Αθήνα: Εκδ. Κάκτος 1991.

ΣΤΑΘΑΚΗΣ – ΚΑΛΛΕΡΓΗΣ Ν.: Δοκίμιον της Ιστορίας του Αρχαίου ελληνικού δικαίου, Τόμος Α', Τεύχος Α', Αθήνα, 1969.

ΣΤΡΑΓΓΑΣ Ι.: Φιλοσοφία του δικαίου, Τόμος Ι, Έννοια και διαιρέσεις της φιλοσοφίας του δικαίου, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 1999.

-Εισαγωγή στην επιστήμη του Δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1991.

-Σημειώσεις για την στοιχειολογία του Δικαίου-Απριορικές αρχές του δικαίου, Β' Έκδοση, Αθήνα, 2005.

ΣΧΙΝΑΣ Μ. Γ.: Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας του δικαίου, Α' Τόμος, Προσωκρατικοί φιλόσοφοι και ποιηταί από του Ομήρου μέχρι του Ευριπίδου, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 2005.

ΤΡΩΙΑΝΟΣ ΣΠ. - ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ Ι.: Ιστορία δικαίου, Αθήνα- Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 1993.

ΧΑΡΒΑΛΙΑ Α.: Αρχαίοι Έλληνες τραγικοί (Αισχύλος-Σοφοκλής-Ευριπίδης), Πειραιάς, 1950.

ΧΟΥΓΙΑΣ-ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ ΑΛ.: Φιλοσοφία του Δικαίου, 1.Θεμελιακή Προβληματική, Αθήνα: Εκδ. Σάκκουλα, 2000.

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Μ., ΑΛΕΞΙΟΥ Ε., ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Ι., ΒΕΡΤΟΥΔΑΚΗΣ Β., ΓΙΟΣΗ Μ.Ι., ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ Δ., ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Θ.Κ., ΤΣΑΚΜΑΚΗΣ Α.: Γράμματα Ι: Αρχαία Ελληνική και Βυζαντινή Φιλολογία, Τόμος Α: Αρχαϊκή και κλασική περίοδος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 2001.

ΑΛΛΟΔΑΠΗ (ΠΡΩΤΟΤΥΠΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ)

ALFORD C.FRED: The psychoanalytic theory of greek tragedy, Yale University Press, 1992.

BALDOCK M.: Ελληνική Τραγωδία, μια εισαγωγή, (Greek tragedy: An introduction), Μτφ.: Λένα Ταχμαζίδου, Εκδόσεις Ενάλιος, 1989.

BALDRY H.C.: Το τραγικό θέατρο στην αρχαία Ελλάδα, (The greek tragic theatre), Μτφ.: Γιώργος Χριστοδούλου, Λιάνα Χατζηκώστα, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 1992.

BATES W.N.: Sophocles, Poet and dramatist, Russell and Russell, New York.

BISCARDI AR.: Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, (Diritto Greco Antico), Μτφ: Παν. Α. Δημάκης, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1998.

BLUME HOR.: Εισαγωγή στο αρχαίο θέατρο, (Einführung in das antike Theaterwesen), Μτφ.: Μαρία Ιατρού, Αθήνα:MIET, 1993.

BOWRA C.M.: Οι τραγωδίες του Σοφοκλή, Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος, Σειρά Φιλολογικά, Μτφ: Αικ. Τσοτάκου Καρβέλη, Εκδόσεις Κώδικας.

BURN LUC.: Μύθοι των Ελλήνων, (The Legendary Past: Greek myths), Μτφ.: Αντ. Σακελλάριου Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1996.

BUTLER JUD.: Antigones Claim: Winship between life and death, New York Columbia University Press, 2000.

CANTARELLA EVA : Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας, (L' ambiguo malanno, condizione e imagine della donna nell'antichita greca e romana), Μτφ: Παν. Δ. Δημάκης, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1998.

DAWE R.D.: Σοφοκλέους Οιδίπους Τύραννος, Μτφ: Γεωρ. Χριστοδούλου, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α.Καρδαμίτσα, 1998.

DIEL PAUL: Ο συμβολισμός στην ελληνική μυθολογία, (Le symbolisme dans la mythologie grecque), Μτφ.: Ιουλιέττα Ράλλη, Καίτη Χατζηδήμου, Αθήνα, Εκδ. Χατζηνικολή, 1996.

DOVER K.J.: Η Κωμωδία του Αριστοφάνη, (The Aristophanic Comedy), Μτφ.: Φ.Ι. Κακριδής, Αθήνα: MIET, 2005.

-Η ομοφυλοφιλία στην Αρχαία Ελλάδα, (Greek homosexuality), Μτφ.: Παναγιώτης Χιωτέλλης, Αθήνα: Εκδ. Π.Χιωτέλλη, 1990.

EASTERLING P.E.: Σοφοκλέους Τραχίνιαι, (Sophocles Trachiniae), Μτφ. : Π. Φαναράς, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου –Α. Καρδαμίτσα, 1996.

EASTERLING P.E. - KNOX B.M.W.: Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, (The Cambridge history of classical literature, I.: Greek Literature), Μτφ: Ν. Κονόμη, Χρ. Γριμπά, Μ. Κονόμη, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 2000.

ENGISCH KARL: Εισαγωγή στη Νομική Σκέψη, Γ' Έκδοση, (Einführung in das juristische Denken), Μτφ: Διονύσιος Σπινέλλης, Αθήνα:MIET, 1999.

FOLEY HEL. P.: Antigone as Moral Agent, Tragedy and the tragic, Greek theatre and beyond, Editor: M.S. Silk, Oxford University Press, 1998.

GOHEEN R. F.: The imaging of Sophocle's Antigone, A study of poetic language and structure.

HEIDEGGER M: Einführung in die Metaphysik, Max Niemeyer Verlag Tübingen, 1966.

KITTO H.P.F.: Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, (Greek tragedy), Μτφ.: Λ. Ζενάκος, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1985.

LESKY ALBIN: Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων, (Die tragische Dichtung der Hellenen), Γ' Έκδοση, Μτφ: Ν. Χουρμουζιάδης, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1997.

LLOYD-JONES HUGH: Οι Ερινύες στην αρχαία ελληνική τραγωδία, (εισήγηση), Έπος και δράμα, Κείμενα της Jacqueline de Romilly και άλλων για την αρχαία ελληνική γραμματεία, Μτφ.-Επιμ.: Α. Στέφος, Αθήνα: Εκδόσεις της σχολής Ι.Μ. Παναγιωτοπούλου, 1999.

MAC DOWELL D.: Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, (The law in classical Athens), Μτφ.: Γιώργος Μαθιουδάκης, Β' Έκδοση, Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1988.

MEIER CHR.: Η Πολιτική τέχνη της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, Μτφ.: Φλώρα Μανακίδου, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 1997.

NESSELRATH HG.: Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, τόμος Α', Αρχαία Ελλάδα, (Einleitung in die Griechische Philologie), Μτφ. Αναστασίου Ι., Βάσσης Ι., Κοτζάμπαση Σ., Κουρεμένος Θ., Κυριάκου Π., Αθήνα, Εκδ. Παπαδήμα 2001.

NIETSCHE FR.: Η Γέννηση της τραγωδίας, Μτφ: Κ.Λ. Μεραναιος, Αθήνα: Εκδ. Μαρή.

PARKE H.W.: Οι Εορτές στην Αρχαία Αθήνα, (Festivals of the Athenians), Μτφ: Χαρ. Ορφανός, Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος –Ι. Ζαχαρόπουλος, 2000.

ROMILLY JAC. DE: Ο χρόνος στην ελληνική τραγωδία, (Time in greek tragedy), Μτφ.: Χρ. Μαρσέλλος, Σ. Λουμάνη, Αθήνα: Το Άστυ, 2001.

-Ο νόμος στην Ελληνική σκέψη από τις απαρχές στον Αριστοτέλη, (La loi dans la pensee grecque, des origines a Aristote), Μτφ: Μπάμπη Αθανασίου, Κατερίνα Μηλιαρέση, Γ' Έκδοση, Αθήνα: Το Άστυ, 1997.

-Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία, (Precis de literature grecque), Μτφ.: Θεώνη Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 1988.

-Γιατί η Ελλάδα;, (Pourquoi la Grece?), Μτφ.: Μπάμπη Αθανασίου, Κατερίνα Μηλιαρέση, Αθήνα: Εκδ. Το Άστυ, 1999.

-Αρχαία Ελληνική Τραγωδία, (La tragedie grecque), Μτφ.: Μίνα Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α.Καρδαμίτσα, 1997.

-Η εξέλιξη του πάθους-Από τον Αισχύλο στον Ευριπίδη, (L' evolution du pathetique d' Eschyle a Euripide), Μτφ: Μπάμπη Αθανασίου, Κατερίνα Μηλιαρέση, Αθήνα: Εκδ. Το Άστυ, 2000.

SAID SUZ.- TRE'DE' MON. - BOULLUEC DE ALAIN: Ιστορία της Ελληνικής λογοτεχνίας, Τόμος Ι, Επιστ. Επιμέλεια: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Μτφ: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ. Τσιλιβεργής, Β. Πόθου, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση, 2001.

SEGAL ER.: Oxford readiness in greek tragedy, Oxford University Press, 1982.

STEINER GEOR.: Antigones, Μτφ: Σπύρος Δόικας, Απόσπασμα του βιβλίου αυτού στην έκδοση του θεάτρου Τομή «Αντιγόνη, Μία ανοικτή διδασκαλία 1997-1999».

VERNANT J-P.: Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα, μέρος Α', (Mythe et pensee en Grece ancienne), Μτφ: Στέλλα Γεωργούδη, Αθήνα: Εκδ. Δαίδαλος, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1989.

VERNANT J-P.: -VIDAL-NAQUET P.: Ο Οιδίποδας χωρίς σύμπλεγμα (εισήγηση), Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα, (Mythe et tragedie en Grece ancienne), Μτφ.: Στέλλα Γεωργούδη, Αθήνα: Εκδ. Κέδρος, 1974.

WEBSTER T.B.L.: Εισαγωγή στο Σοφοκλή, (An introduction to Sophocles), Μτφ.: Ιωάννης Μπάρμπας, Θεσ/κη: Εκδ. Ζήτρος, 1969.

-Σοφοκλέους Φιλοκτήτης, Κριτική και Ερμηνευτική Έκδοση, Μτφ.: Ν.Π.Μπεζαντάκος, Αθήνα: Εκδ. Καρδαμίτσα, 1992.

WINNINGTON-INGRAM R.P.: Σοφοκλής-Ερμηνευτική Προσέγγιση, (Sophocles, An interpretation), Μτφ.: Ν.Πετρόπουλος Χ.Φαρακλάς, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου -Α. Καρδαμίτσα, 1999.

ZIPPELIUS REIN.: Θεμελιώδεις έννοιες της Κοινωνιολογίας του Δικαίου και της πολιτείας, (Grundbegriffe der Rechts-und Staatssoziologie,) Μτφ. Β' Έκδοσης: Ιωάννης Στράγγας, Αντώνης Χάνος, Αθήνα -Θεσ/κη: Εκδ. Σάκκουλα, 2008.

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ Γ.: Δίκαιο και Λογοτεχνία, Αρμενόπουλος 2005, Μηνιαία Νομική Επιθεώρηση, έτος 59ο, τχ9, Θεσ/κη.

ΜΕΛΑΣ ΣΠ.: Σοφοκλής- Ο τραγικός του αττικισμού, Αφιέρωμα, Ελληνική Δημιουργία (15νθήμερη έκδοση), Έτος Γ', 15/1/50, τχ 47, Αθήνα, 1950.

ΜΩΡΟΥ ΑΝΤ.: Αρχαιολογία, Τριμηνιαίο Περιοδικό, Αθήνα, τχ 43, Ιούνιος 1992.

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝ.: Το Αρχαίο δίκαιο του πολέμου και η κλασική δραματουργία, Απόηχοι του Αριστοφάνη, Δρώμενα 2, Δίμηνο Θεατρικό Περιοδικό, Χρόνος Α', τχ 2, Μάιος –Ιούνιος 1984.

ΠΛΑΤΗΣ Ε.Ν.: Η τραγικότητα από ύβρη της διάνοιας στις «Τραχίνιες» και στο «Φιλοκτήτη», Ευθύνη, Φυλλάδιο Νεοελληνικού Προβληματισμού, τχ 112, Μάρτιος 1981.

ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ Γ.: Οιδιπόδεια ποίηση, Θεατρογραφίες, Επιθεώρηση του Κέντρου Σημειολογίας του θεάτρου, αρ.τχ.1, Μάρτιος 1998, Εκδ. Paulos.

MITTERAND FR: Το Σύμφωνο των Ευμενίδων- Η δικαιοσύνη στα χέρια των ανθρώπων, (άρθρο), Μτφ.: Κώστας Σταματίου, Θέατρο, Δίμηνη θεατρική επιθεώρηση, Περίοδος Β', τόμος Ζ', τχ38139, Μάρτιος-Ιούνιος 1974.

SCHUMACHER ER.: Μαρξιστές και τραγωδία (άρθρο), Μτφ.: Βασίλης Παπαβασιλείου, Θέατρο, Δίμηνη θεατρική επιθεώρηση, Περίοδος Β', τόμος Γ', τχ57-58, Μάιος -Αύγουστος 1977.

STEINER GEOR.: Λογοτεχνικές και φιλοσοφικές ερμηνείες της Αντιγόνης, Μτφ.: Βίκυ Δέμου, Δρώμενα 1, Δίμηνο Θεατρικό Περιοδικό, τχ 1, Μάρτιος – Απρίλιος 1984.

ΣΥΜΠΟΣΙΑ-ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΟΥ Κ.: «Υβρις-Άτη: Η περίπτωση του Αίαντα (εισήγηση), Έκτο Διεθνές Συμπόσιο αρχαίου ελληνικού δράματος, Σεπτέμβρης 2000 Κύπρος, Υβρις και Τύφλωσις στο αρχαίο ελληνικό δράμα: Σύγχρονες σκηνικές προσεγγίσεις.

STEINER GEOR.: Antigone(s), Το Αρχαίο Θέατρο σήμερα, Διεθνές Συνέδριο στους Δελφούς -1981, Αθήνα: Εκδ. Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, 1984.

ΛΕΞΙΚΑ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΓΚΙΚΑ Σ.-ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Δ.-ΡΩΜΑ Χ.: Λεξικό Ελληνικής Αρχαιογνωσίας, Αθήνα: Εκδ. Επικαιρότητα, 1992.

ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ.: Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα, 1998.

ΝΑΤΣΟΥΛΗΣ Τ.: Λέξεις και φράσεις παροιμιώδεις, Αθήνα: Εκδ. Σμυρنيωτάκη, 1990.

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τηλ. 210 - 92 01 001

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

16 ΜΑΡ. 2012
12 ΑΠΡ. 2015

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

00200006961